ZORKA MILIĆ

TUĐA VEČERA

BIBLIOTEKA
SVJEDOČANSTVA

Urednik
DRAGAN K. VUKČEVIĆ

Za izdavača:
Žarko Radonjić
Borislav Banović

ZORKA MILIĆ

TUĐA VEČERA

Kazivanja stoljetnih žena iz Crne Gore

Prevela s engleskog
RADOJKA VUKČEVIĆ

CID
PODGORICA

1996

Naslov originala:
A STRANGER'S SUPPER
An Oral History of Centenarian Women in Montenegro
New York, 1995

Copyright © by Ywayne Publishers

Copyright © 1996. zadržava CID.

Ni jedan dio ove knjige ne smije se reprodukovati niti preuzeti u bilo kom obliku, bilo kojim sredstvima, elektronskim ili mehaničkim, što uključuje fotokopiranje, snimanje, bez pismene dozvole ovog izdavača.

"Ovo je izvanredna knjiga. Koga god interesuje kakav je bio život žena u prošlosti - ne samo u Crnoj Gori, već svuda u svijetu - treba da pročita ove intervjue. Ove žene su heroine najvišeg ranga. Nadam se da će originalnost i inteligencija projekta Zorke Milić inspirisati slične poduhvate u Sjedinjenim Državama. Ima mnogo istinske mudrosti koju ove žene mogu da prenesu".

Čarls Simić, (Charles Simic)
Dobitnik Pulicerove nagrade (Pulitzer Prize Winnner)

ZORKA MILIĆ

Mojoj kćeri, Andreji,
mojim sestrama, Emiliji,
Rozi, Meri i Đorđini,
i njihovim kćerima,
i Jovanki, našoj Majci

UVODNA RIJEČ

Dvadeseti vijek se završava onako kako je i počeo, burnim sukobima na Balkanu. Nacionalistički pokreti u tom dijelu Balkana živjeli su do Prvog svjetskog rata i ponovo izronili da bi zapalili države koje su ranije sačinjavale Jugoslaviju. Godine 1990., malo prije nego što su borbe ponovo buknule, Zorka Milić je intervjuisala žene po udaljenim crnogorskim selima. Neke su bile pravoslavne vjeroispovjesti, neke rimo-katoličke, neke muslimanske. Sve su imale preko 100 godina. Ove žene bile su živi svjedoci jednog vijeka nemira i nasljednice jedne čak duže istorije prolivanja krvi. One pripovjedaju o krvnim osvetama, vendetama i neprestanim borbama vođenim u ime plemenske časti, koje su polagale pravo na život njihovih muževa i sinova. Kolektivna i lična kazivanja ovih žena, koje su nadživjele svoje muževe i sinove, živo su svjedočenje o onim životnim istinama koje objašnjavaju zašto je mir u ovom regionu tako varljiv.

Usmena istorija (kazivanja) može u dvadesetom vijeku itekako zamijeniti pisane memoare. U zamjenu za neposrednost dnevnika ili prepiske, retrospektivni intervju nudi dija-

log između učesnika i onog koji pravi intervju. Nakon što pripremi neophodno preliminarno istraživanje, onaj koji intervjuiše može usmjeriti razgovor ka davno "zaboravljenim" zbivanjima ili ka onima, koja više nemaju nikakvih posljedica. "Nijesam o tome mislila Bog zna odkad", najčešći je odgovor koji bi bake dale prije nego što bi počele da govore o nekom prošlom događaju sa zapanjujućim brojem detalja. Kvalitet intervjua, njegova istinitost i dubina, najčešće zavisi i od onoga koji pita i od onoga koji kazuje, a povjerenje i odnos između njih daju posebnu dimenziju govornom memoaru.

Intervjuisana lica govore o raznim sadržajima i izražavaju kolektivnu ili individualnu svijest. Bez obzira na njihova različita interesovanja ili raznovrsnost tema, svima je zajednički jedan isti imperativ: sakupiti sjećanja dok još postoje. Većina istoričara, koji se bave predanjem (kazivanjem), osjećaju dodatnu odgovornost kako bi njihovi intervjui bili dostupni i drugima a da ne služe samo za potrebe sopstvenog istraživanja. Pa ipak, važne kolekcije vitalnih, rezonantnih intervjua leže razasute po arhivima gotovo svake države, neotkriveni ili, prosto rečeno, neiskorišćeni.

Tvejnova edicija usmene istorije nastoji da prepozna ove izvore i da objavi izbor najboljeg materijala. Ova edicija dozvoljava ljudima da govore u svoje ime i iz svoje lične i jedinstvene perspektive, o ljudima, mjestima i događajima. Ali, da se sve ne bi svelo na neobavezno ćaskanje, svaka knjiga organizuje intervjue oko posebne situacije i događaja i povezuje ih pomoću interpretativnih eseja koji smještaju pojedince u širi istorijski kontekst. Stil i format pojedine knjige variraju zavisno od materijala od koga su sačinjeni, čime se iznova potvrđuju raznolikost usmene istorije i njene metodologije.

Kad god se usmeni istoričari sastanu na konferencijama, uživaju da pričaju o doživljajima koji se odnose na pojedince koji su ih inspirisali, o neočekivanim informacijama koje su izmamili, kao i o nezaboravnim reminiscencijama koje se inače nikada ne bi zabilježile. To stalno podsjeća slušaoce na one koji zaslužuju da budu intervjuisani, pruža im modele tehnika intervjuisanja i inspiriše ih da daju sopstveni doprinos toj oblasti. Vjerujem da će pomenuti istoričari ove Edicije - u ulozi onih koji intervjuišu, uređuju i interpretiraju - ostaviti baš takav utisak na čitaoce.

DONALD A. RIČI (Donald A. Ritchie)
Urednik serije, Ured Senata za istoriju
*(Series Editor, Senate Historical Office)**

* Upotreba kurziva adekvatna je originalu. - Prev.

PREDGOVOR

Usmene istorije Crnogorki koje su date u ovoj knjizi proizišle su iz moje doktorske disertacije, komparativne studije o ratnoj prozi dva savremenika, dobitnika Nobelove nagrade za književnost s obje strane Atlantskog okeana, o dvije različite civilizacije: Jugoslovena Iva Andrića i Amerikanca Viljema Foknera. Istraživanje Andrića u Jugoslaviji, pomognuto stipendijom od strane Fondacije Iva Andrića u Beogradu, podstaklo je moje interesovanje za Jugoslovenke devetnaestog vijeka. Izučavanje Andrićevih Bosanki pokazalo se dragocjenim, ali ja sam isto tako poželjela da upoznam živu istoriju ovih žena, koje su rođene u potlačenoj zemlji i koje su preživjele godine strane okupacije: otomanske i austro-ugarske.

Budući da nijesam imala nikakvog iskustva kada je u pitanju usmena istorija, potražila sam savjet stručnjaka, sada već pokojnog dr Alberta B. Lorda (Albert Bates Lord) sa Harvardovog univerziteta, koji je proveo tri godine u Jugoslaviji. U knjizi *Pjevač priča* (*The Singer of Tales*, 1960), Lordovoj izričitioj studiji o usmenim epskim pjesmama iz Bijelog

Polja, Jugoslavija, on primjećuje da u pogledu usmene tradicije "ne postoji niko ko je ravan Homeru... ali onaj koji se najviše približava tom pjesniku... jeste Avdo Međedović iz Bijelog Polja" (predgovor). Lordov jednostavan i pragmatički savjet imao je izuzetan efekat: "Samo budi ono što jesi. Ti imaš toplu, prijateljsku ličnost, govoriš jezik, iskreno se zanimaš za život, dakle, samo se opusti i budi vjerna sebi". On mi je ulio povjerenje koje me je pokrenulo naprijed.

U početku sam razmišljala kako da uporedim život hrišćanki i muslimanki u Montenegru - što u prevodu znači "Crna Gora"- i onih u Bosni, ali me je vrijeme omelo u tome. Ono što su stoljetne žene iz Crne Gore imale da mi kažu bilo je tako bogato da nijesam imala vremena da radim u Bosni. A ono što sam otkrila u Crnoj Gori jeste život sistematski ograničavan u jednom ratničkom patrijarhalnom društvu, ispričan kroz kolektivno društveno i kulturno sjećanje žena starijih od jednog vijeka. Eho njihovih do sada nesaslušanih glasova odzvanja ovom studijom.

Godine 1990. intervjuisala sam 30 nepismenih žena iz raznih bratstava, žena pravoslavnog, rimo-katoličkog i muslimanskog nasleđa, sve između 101 i 115 godina starosti. Ne postoji dokumentacija o njihovom rođenju. Bolje rečeno, datumi rođenja najčešće se vezuju za ratove, kampanje, prirodne katastrofe (kao što su zemljotresi), ili za rođenje muškog potomka. Neke žene vjeruju da su se rodile na neki sveti dan, dok su neke dobile ime po svecu. Osim u dva slučaja, žene koje sam intervjuisala bile su lucidne, rječite i veoma zbunjene što jednu strankinju - Amerikanku - uopšte interesuje njihov jednostavan život. Da sam došla da pravim intervjue o životnim istorijama muškaraca, njima bi to bilo sasvim razumljivo, jer u njihovom svijetu muškarci igraju glavnu ulogu. Muškarci su ratnici proslavljeni u epskim pričama koje ove žene pamte i prenose na svoje sinove. Iako volim da raz-

govaram sa muškarcima, ja sam ovim ženam jasno stavila do znanja da sam prešla okean i evropski kontinent samo da bih njih upoznala i čula kako mi pripovijedaju svoje životne priče. Željela sam da zajedno s njima otputujem u najdublje kutke njihovih sjećanja. Bilo je to samo takvo zajedničko putovanje! Kao neko ko govori njihov jezik i ko je potomak crnogorskih roditelja- *njihove gore list* - bila sam dobrodošla kao da sam im rod. Gostoljubivost je značajna vrlina ovog naroda. I najsiromašnija kuća vas dočekuje kao kralja, nudi vam ono najbolje, čak i pod uslovom da će morati da uskrate svojoj djeci zalogaj hljeba.

Gostoljubivost Crnogoraca i Albanaca koji žive u ovom kraju daleko je iznad parčeta hljeba i krova nad glavom. Sa etnologom, *Malisorom* (rimo-katolički Albanac), posjetila sam udaljeno selo u kome je i on rođen, a gdje su uslovi življenja ostali neizmijenjeni stotinama godina. Tek tokom posljednjih dvadeset godina ljudi iz njegovog kraja napuštaju svoja sela i naseljavaju se u Tuzima, varošici na periferiji glavnog grada Podgorice (ranije Titograd), koja je nastanjena Albancima katoličke i muslimanske vjere. U njegovom selu obišla sam neke stare i napuštene kuće. Zbunjivalo me je to što me moj pratilac ni za trenutak nije napuštao, brižljivo me upućujući kuda da idem i kako da se provučem ispod ograde, a da se ne povrijedim. Na povratku kući, objasnio mi je da sam pod njegovom zaštitom dok sam u njegovom društvu; čak bi ga i najmanja moja ozleda obrukala. U knjizi *Velika Albanija* (*High Albania*, 1971) Edit E. Duram (Edith E. Durham) piše o svom doživljaju s početka dvadesetog vijeka. Neki čovjek joj je dao čašu vode iz svoje kuće i samim tim postala je njegov gost. U tom trenutku on se "obavezao svojom čašću da će je osvetiti", piše ona, "ako bi joj se nešto desilo, prije nego što prihvati gostoprimstvo od nekog drugog" (32).

Jedan drugi Albanac mi je ispričao još jednu nevjerovatnu priču o gostoljubivosti u njenom ekstremnom vidu. Grupa mladića se posvađala i jedan čovjek je ubijen. Gonjen redarstvenicima, ubica je šmugnuo u nečiju kuću. Domaćin kuće je stao na prag, pokušavajući da spriječi one koji su gonili tog mladića da uđe u kuću. Kada su mu otkrili da je mladić, koji se krije u njegovoj kući, maločas ubio njegovog sina, on je mirno odgovorio: "Priješao mi je prag, i dok je pod mojim krovom, on je moj gost, ništa mu se loše neće desit'. Idite kući, svi". Nakon što ga je hranio i pružio mu siguran krov nad glavom nekolika dana, otac je upitao mladića koliko mu je potrebno vremena da dođe do svoje kuće, spakuje se i napusti grad. "Tri dana", odgovorio je mladić. "Daću ti četiri da napustiš grad", otac mu je uzvratio. "Samo upamti, tražiću te, a kad te nađem, ubiću te". Zatim je ispratio mladića iz sela, obavezan tradicijom gostoljubivosti. Priča se da je taj mladić pobjegao u Sjedinjene Države, mada je teško povjerovati da će tamo biti sigurniji nego u sopstvenoj zemlji.

Krvna osveta se, iako zabranjena zakonom, i dalje tajno sprovodi u ovoj zemlji. Da je ovaj mladić pokazao malo više samokontrole, mogao se spriječiti čitav lanac nesreća: smrt mladića u cvijetu mladosti; neizbježna smrt ubice; dvije ucvijeljene porodice koje ostaju bez sinova i braće; još jedna smrt kada porodica ubice riješi da osveti svog sina. I tako se krug okreće sve dok jedna ili obje familije ne odluče da je dosta. U toku šest mjeseci koje sam provela u ovom kraju svijeta, čula sam mnogo sličnih priča. Moj sin, Marko, filmski snimatelj, koji je snimio na videu mnoge od mojih intervjua, takođe je snimio sahranu mladića koji je ubijen u sličnoj situaciji.

Ja sam došla u Jugoslaviju da obavim svoje istraživanje januara 1990. i ostala sve do jula iste godine. Nakon što sam se smjestila, počela sam da istražujem. Uspostavila sam vezu sa Istorijskim institutom Crne Gore u Podgorici, kao i sa

istoričarima i akademicama sa kojima sam ranije razgovarala, koji su mi veoma ljubazno ponudili svoje vrijeme i stručnu pomoć. Uprkos mom entuzijazmu, pretpostavljam da su neki od njih bili isto toliko zbunjeni mojim projektom koliko i žene koje sam intervjuisala. Pa ipak, oni su mi ponudili svaku pomoć u okviru svojih mogućnosti. Obasipali su me velikodušnim savjetima i nevjerovatno bogatim izvorom informacija. Nema riječi koje mogu adekvatno da izraze moju vječitu zahvalnost.

Bilo je neophodno napraviti značajne pripreme prije nego što počnem sa intervjuisanjem. Znala sam da su moje bake tu negdje. Ali gdje? Kako će znati da ih ja tražim? Kako će znati da sam ovdje? Moja prababa je živjela više od jednog vijeka. Ali ona nije bila jedina, kao što moja majka često kaže. "*Crnogorke* su osuđene da žive dug život, pun bola. Moja Baba (baka) Anđuša je vjerovala da su sve žene proklete: kako inače objasniti zašto se muče vas vijek?"

Dr Branko Kostić, tada predsjednik Republike Crne Gore, bio je moja srećna zvijezda. Budući da nikada ranije nijesam srela predsjednika jedne republike, jedva da sam znala kako treba da se ponašam, šta da kažem. Kad bih samo kazala da sam bila zbunjena ili uplašena, bilo bi preblago. Tog dana sam zaista naučila da su očajnička djela posljedice očajničkih okolnosti. Pobijedivši svoj ponos (Crnogorac, kao malo ko, zna kakvu agoniju to iziskuje), ušla sam u njegov kabinet, u pratnji njegove graciozne sekretarice. Nakon predstavljanja, sjeli smo, sasvim neoficijelno, na sofu u nenametljivo namještenom kabinetu. Predstavila sam plemensko porijeklo svojih roditelja, kao i mitsku snagu koja me je dovela "Crnim planinama", prepunim tragedije i hrabrosti. Tada sam takođe saznala o njegovom bratstvu i srodstvu sa bratstvom mojih roditelja. Zatim sam upoznala tradicionalnu gostoljubivost Crne Gore, budući da me je predsjednik Kostić lično

ponudio kafom i sokom. Daleko od toga da mi je crnogorska gostoljubivost nepoznata, ali doživjeti je od strane jednog predsjednika, predsjednika Kostića, izuzetno me je dirnula.

Osjetivši se mnogo lakše, savladavši svoje emocije (uzdržljivost je nešto dato svakom Crnogorcu, rođenom u Crnoj Gori ili negdje drugdje), detaljno sam opisala prirodu svoje misije. Predsjedniku Kostiću bilo je iskreno drago što će moja studija biti značajan doprinos da svijet više sazna o ovom malo poznatom narodu. Njegov prvi komentar, "Kako može Crna Gora pomoći vaše istraživanje?", odagnao je sve moje brige. Prvi put sam osjetila nešto više od tračka nade da će moj rad biti uspješan. U mom prisustvu telefonom je pozvao direktora TV Titograd, iznijevši mu cilj moje posjete, i lično zakazao naš sastanak, koji je značio i moje pojavljivanje na televiziji u udarnom terminu. Kada je dr. Kostić shvatio da nemam prevoz, rekao je svojoj sekretarici da mi stavi na raspolaganje kola i šofera. Njegove riječi na rastanku, "Kakva god pomoć da Vam zatreba, nemojte se ustručavati i pozovite me. Ono što radite dobro je i za Crnu Goru", potresle su me, zagrlila sam ga.

Te večeri, kada sam rezimirala događaje od tog dana, osjetila sam se pomalo zbunjenom zbog svog pretjeranog oduševljenja. Sjećam se, imala sam utisak da mi noge ne dodiruju zemlju u trenutku kada sam izlazila iz predsjednikove kancelarije. Svjetlost više nije bila na kraju dobro poznatog tunela. Bila je tu. Odmah nakon mog pojavljivanja na televiziji, ljudi (mnogi muškarci i jedna žena) s ponosom su mi ponudili imena i adrese svojih stogodišnjih majki, baba i prababa. Uslijedili su intervjui sa nekoliko novinara za različite novine i časopise, što je rezultiralo novim kontaktima. U početku nisam znala ni za jednu baku. Nakon ovih preliminarnih kontakata, počela sam da zakazujem sastanke sa budućim "istoriografima" - ženskim glasovima koji govore kroz vrijeme, sa ogledalom okrenutim ka prošlosti.

Oni koji su mi dobrovoljno pomagali da dođem do željenih pripovjedača, zakazivali su i sastanke sa njima. Bez njih–koje ću nazvati posrednicima–ne bih mogla da završim ono što sam započela, zbog ograničenog vremena koje sam imala na raspolaganju. Na putu do naših odredišta, posrednik, vozač i ja, razgovarali bismo o našim korijenima, o mojoj vezi sa Crnom Gorom i, obavezno, o istoriji. Crnogorci su na glasu zbog svojih fino izbrušenih retoričkih sposobnosti. Riječi im slobodno teku, naročito ako je predmet politika - prošlost, sadašnjost ili budućnost. Crnogorska istorija, nesumnjivo bolna i burna, određuje ih i kao pojedince i kao narod. Iako su rezervisani pred strancima, Crnogorci su izuzetno društveni i rječiti ljudi, sa oporim smislom za humor i darom da prave metafore. Kao i ostale emocije, smijeh je pod strogom kontrolom, kao da bi im radostan izraz oslabio ili negirao pravo na vječitu borbu. Ne sjećam se da sam čula smijeh od srca dok sam bila tamo, sem ukoliko bih ja sama zaboravila gdje se nalazim.

Kada bi jednom već stigli kod mog pripovjedača, obično oko podne, dočekali bi nas ispred kuće naš domaćin (glava kuće) i prilično velika grupa muških potomaka. Crnogorci žive u velikim porodicama. Sinovi, bilo oženjeni ili neoženjeni, žive u istoj kući, kao i neudate kćeri. Tako, napr., tri oženjena sina sa svojim porodicama mogu znatno povećati broj članova domaćinstva. Nakon pozdrava, domaćin bi nas uveo u kuću a ja bih se pozdravila sa svim ženama poljubivši ih po njihovom običaju tri puta u obraz. Upoznavanje preko trećeg lica nije uobičajeno u Crnoj Gori. Od vas se očekuje da se rukujete sa svima prisutnima u kući, čak i sa djecom. Domaćin bi me, međutim, upoznao sa najvažnijom osobom, mojom bakom- pripovjedačem, oličenjem plemstva, koju bih po obi-

čaju poljubila u obraz. Najčešće bih joj ponijela na poklon neprženu kafu koju bi familija kasnije pržila i mljela u običnom mlinu. (Upotreba trećeg lica jednine kada govorim o mojim bakama-pripovjedačima je namjerna, jer njihova nošnja, ponašanje i priče koje kazuju dio su njihove kolektivne svijesti).

Tek što bi sjeli, naša domaćica bi nam servirala domaću *šljivovicu* ili *lozu*. Dok bi nazdravljivali jedni drugima, žene, koje bi se nečujno povukle u drugu prostoriju, donijele bi na trpezu domaći sir (kozji ili ovčji), *skorup*, svježe kisjelo mlijeko, *pršutu* i vrući domaći hleb. Osim moje bake-pripovjedača nijedna od žena ne bi ušla u našu sobu osim da doda još hrane. One bi radije ostale u kuhinji, odakle bi mogle da nas vide, pa bi nas nadgledale i slušale naš razgovor, mada bi se rijetko uključivale.

Nakon prvog zbližavanja sa porodicom, domaćin bi poveo moju baku-pripovjedača i mene u posebnu sobu, očigledno već ranije odabranu, gdje bih obavila intervju. Prije nego što bi izašao, on bi obavijestio baku o razlozima mog dolaska, iako je malo vjerovatno da ona to već nije znala. Kada sam intervjuisala ženu koja je živjela u *katunu*, koji najčešće ima samo jednu prostoriju, svi su izašli napolje da bi nas ostavili same. Da mi olakša, domaćin bi najčešće podsjetio moju baku-pripovjedača da je ona sama veoma važna osoba i da sam ja došla čak iz Amerike samo da bih razgovarala sa njom. U svakom trenutku mogla sam da primjetim da baka potpuno vlada sobom.

Kada bih ostala sama sa svojom bakom-pripovjedačem, trebalo mi je malo vremena da pripremim tehniku, dok bi ona neosjetno posmatrala svaki moj pokret. Na nekoliko trenutaka pred sam razgovor ja bih je osmotrila. Obično bi ispred mene stajala veoma čila, starija žena "kraljevskih manira": plemkinja, samosvjesna i ponosna, sa rukama u krilu, čvrsto stegnutim oko uredno savijene maramice. U njenim očima, nježnim, pa ipak prodornim, ogledala bi se sva vijekovima sakupljana mudrost, stečena od golog znoja i muke življenja u androcentričnoj sredini. Ako bih samo kazala da sam se pred njom osjećala manjom od makovog zrna, ne bih dovoljno izrazila moje strahopoštovanje.

Ona bi nosila ili potpunu korotu ili narodnu nošnju, nošnju u kojoj se vjenčala i koju je nosila u posebnim prilikama, i u kojoj će se na kraju svog životnog puta i sahraniti (Muslimanke bi nosile svoju tradicionalnu nošnju). Njena nošnja bila je čista kao i ona sama; o tome se brinu njene snahe i njihove snahe. Crna marama, svezana pozadi, pokrivala bi joj kosu. Na moje zaprepašćenje, nijedna od ovih žena nije bila potpuno sijeda. Bilo je teško razlučiti da li se osjeća neugodno, zbunjeno ili uplašeno. Pokazivala bi potpunu smirenost. Trebalo je obaviti i ovaj zadatak i ona mu je bila naredna, jer je poštovala osnovni životni princip: život je ono što jeste, i nema nikakvog smisla preispitivati ga i žaliti se.

Po završenom intervjuu, slikala sam ih kamerom i fotografskim aparatom i odmah im poklanjala instant-fotografiju, uspomenu na taj zajednički trenutak. Da bih zaštitila njihove ličnosti, nisam citirala one žene čije sam fotografije objavila u ovoj studiji. Dragocjeno je znati da će buduće generacije imati jedinstvenu priliku da slušaju glas žene stare stotinu godina koji im u dijalektu njihovih predaka priča o životu iz sopstvene perspektive. Svi prevodi na engleski jezik su moji.

Čitalac će se nesumnjivo zapitati kako to da te žene žive tako dugo u jednoj okrutnoj i siromašnoj zemlji kao što je Crna Gora. Iako se mnogo toga u međuvremenu promijenilo, ove stogodišnje žene provele su dobar dio svog života kao

i njihovi preci. Da li je odgovor u hrani koju jedu? Hranile su se zavisno od godišnjeg doba. Zimi su uglavnom jele pasulj, kupus ili raštan, ili kuvani krompir sa suvim mesom. Svježe meso se jelo kad bi se nešto slavilo, na svadbi ili slavi, i tada bi se jagnje okretalo na ražnju ispred kuće (to se još uvijek radi). Kako nije bilo frižidera, suvo meso se jelo tokom cijele godine. Zimska salata bila je kisjeli kupus sa uljem, za one koji su ga imali. Glavni obrok se sastojao od kukuruznog hljeba, sira i slatkog i kisjelog mlijeka. Ljeto im je donosilo voće i oskudan broj vrsta povrća. Šećera je bilo malo, i čuvao se za kafu ili čaj (biljni); slatkiši su se rijetko služili. Rijetko se mogla sresti kuća bez *šljivovice*, *loze*, ili *vina*. Prema saznanjima nas sa Zapada, so i holesterol predstavljaju smrtnu opasnost, ali ovaj narod to potpuno negira, jer da je to zaista tako, on bi davno iščezao. Osušeno i jako osoljeno meso, slanina i riba, bili su osnovna hrana u crnogorskoj kuhinji i jeli su se svakog dana. Crnogorci ne jedu mnogo, ali to što jedu sadrži velike količine masti i soli.

Pa šta je onda to što ih je sačuvalo da ne podlegnu takvom načinu ishrane? Možemo samo nagađati. Možda je svakodnevni težak fizički rad sprečavao zadržavanje masti u krvnim sudovima koja dovodi do artrioskleroze ili možda su u pitanju veoma skromni obroci. Za vrijeme raznih ratova, a nije ih bilo malo, hrana je bila više nego oskudna i mahom je vladala glad. Ljudi su preživljavali bez imalo hljeba, hraneći se raznim *travama*, najčešće *koprivom* od koje su pravili kašu. Najbolji zalogaj uvijek se davao muškarcima, naročito za vrijeme ratova. Ratnici su morali biti nahranjeni. Istina, nisu se ni djeca zapostavljala, iako su mnoga umirala od bolesti koje su uzrokovane neuhranjenošću i nedostatakom odgovarajuće medicinske pomoći. Žene su bile na kraju ovog reda; hrana koja bi ostala nakon što se svi nahrane, što ne znači da su uvijek svi bili i siti, bila je njihova.

Imajući na raspolaganju malo ljekara - koji su najčešće bili u većim gradovima - ljudi su se okrenuli liječenju travama. U slučajevima kada je trebalo utvrditi smrt to se prepuštalo ili porodici ili iskusnijem seljaku.

Kada bi veoma težak rad, siromaštvo i odricanje bili uslov za dug vijek, ne bi ni bilo nikakvog razloga da ove žene budu predmet jedne ovakve studije. Crnogorke su živi dokaz da stres, nastao kao posljedica stalnih ratova, velikih gubitaka i grča zbog stalne borbe za opstanak, jača volju za životom. Patnja je možda jačala njihovu riješenost da izdrže i održe kulturu koja od njih stalno traži prekomjerno žrtvovanje. S druge strane, možda ih je održao ponos u sopstvenoj kulturi i identitet.

Teško je sresti ženu ponosniju od Crnogorke. Ona je otjelovljenje ponosa. Ne treba se začuditi kada se shvati da je zadata riječ sinonim za Crnogorku. To je žena udata za čovjeka koga nije ni poznavala, koja mu je podigla djecu u užasnim uslovima, od kojih je mnogu ukopala još u pelenama. Žena koja je obavezno gubila muža, sinove i braću u ratovima, pomorima gladi i krvnim osvetama (često ih je sahranjivala sama). Prepustivši se teškom životu, ona bi prihvatala, bez znaka protivljenja ili jednog jedinog pitanja, uključujući njen podređen položaj, sudbinu koja joj je bila namijenjena. Predavala se cijelim svojim bićem očuvanju patrijarhalnog društva iz koga je potekla. Njen ponos se ogledao u njenim nasljednicima: podizanju djece da bi se očuvala veza sa precima. Ono glavno što je hranilo njen ego i osjećaj svoga ja bilo je ukorijenjeno u - biti majka sinova- ratnika.

Gledati Crnu Goru kao isključivo hermetički zatvoreno društvo znači pogriješiti. Žene sa sjevera, razdvojene stotinama kilometara od žena sa juga, malo znaju jedne o drugima osim da žive u istoj zemlji. Pa ipak, kada se uporede njihovi

životopisi, teško da se može uočiti razlika. Čvrsto organizovani društveni sistem ne dozvoljava odstupanja od utvrđenog poretka. Neupućenom posmatraču ono liči na društvo strogog ustrojstva, lišeno individualnosti: takoreći, svi su jednaci. Ali, to je čista zabluda. Privatna ličnost iza javne ličnosti nedostupna je čovjeku sa strane. Što god se događa u porodici i bratstvu ostaje u okviru porodice i bratstva. Iza naizgled homogenog društva leži složeno ljudsko biće, koje se uzdržava da se pokaže onakvim kakvo jeste. Negdje u okviru ograničenja koja nameću porodica i bratstvo, daleko od javnosti, mora postojati neki mehanizam pomoću koga se spolja potisnute emocije mogu u privatnosti izraziti. Kad bi oni mogli slobodno da pričaju o svom životu, šta bi te priče otkrile, da li bi uopšte išta pokazale? Kako se manifestuje sublimacija ljutnje, ljubomore i mržnje? Da li se kod njih umijeće samokontrole razvilo do te mjere da su oguglali na takve emocije? Vjerovatno ne. U čemu je onda tajna? Pronići u tu tajnu predstavlja istinski izazov. Tako se postaje sudionik značajnog proučavanja jednog nepristupačnog društva. Kada se jednom uspostavi povjerenje s ovim ljudima, može se prodrijeti u ovaj svijet strogih pravila, ali do koje mjere? Pa ipak, principi na kojima počiva njihova životna filozofija, kao i lice koje pokazuju svijetu mogu se potkrijepiti jednom slavnom, ali okrutnom istorijom.

Cilj mog istraživanja jeste da otvorim prozor prema originalnim, plemenskim društvima koja čine osnov našeg modernog zapadnog svijeta. Antropolozi tvrde da su se, nakon što smo izašli iz pećina, prvo javile plemenske kulture. Ratničke kulture bile su najrobusnije, i ne treba se začuditi ako jedna od njih još uvijek negdje istrajava, u nekom zaboravljenom uglu svijeta, nepokorna u svom opstajanju.

RIJEČ ZAHVALNOSTI

Da nije bilo pomoći, upućivanja i moralne podrške s obje strane Atlantika ova bi knjiga i ostala ono što je bila na samom početku - "dobra ideja" - umjesto knjige koju sada držite u rukama.

Posthumno hvala slavisti sa Harvarda Albertu Bejtsu Lordu što mi je pružao podršku na početku ovog rada i neophodnu inspiraciju da počnem da radim na svojoj "dobroj ideji". Imala sam sreću da dobijem dvije stipendije koje su mi omogućile da odmaknem u radu na njoj: sabatikal od Koledža Nasa (Nassau Community College), za koji zahvaljujem predsjedniku Šonu Faneliju (Sean Fanelli) i Vijeću za sabatikal, kao i pomoć iz Fonda za nagrade naučnicima Njujorkškog državnog univerziteta (State University of New York Scholar Award). Bez toplih riječi ohrabrenja od potpredsjednika dr Dzeka Ostlinga (Jack Ostling), dr Viljema Atkinsa (Wiliam Atkins), šefa Katedre za engleski jezik, profesora Brusa Urgharta (Bruce Urquhart), kao i bez mojih izuzetnih prijatelja sa Koledža Nasa, nesumnjivo je da bi "dobra ideja"

brzo utihnula. Posebna zahvalnost se upućuje sada pokojnoj Veri Jervik (Vera Jerwick) i profesionalnim bibliotekarima sa Koledža Nasa kao i bibliotekarki Tanji Gizdavčić (Tanya Gizdavčič) iz Njujorkške gradske biblioteke, odjeljenju za slavistiku i Baltik (New York Public Library's Slavic and Baltic Division), koji su neumorno tražili materijal koji mi je bio potreban s raznih strana svijeta. Kad god mi je nešto hitno zatrebalo, a ticalo se kompjutera, mogla sam uvijek da se oslonim na svog susjeda Mira Krešića. Miro, hvala. Dugujem vječitu zahvalnost svojoj dugogodišnjoj prijateljici Vemi Komić (Vema Komich). Hvala Nini Diogardi (Nina Dioguardi) na stalnom snabdijevanju člancima iz raznih časopisa o različitim kulturama na relevantne teme.

Preko mora, jedno toplo i od srca hvala dr Branku Kostiću, bivšem predsjedniku Crne Gore, na dragocjenim savjetima i materijalnoj pomoći, kao i na tome što me je uputio na profesora Vukala Đerkovića, prepunog znanja o istoriji i tradiciji. Zahvaljujem se sada pokojnom dr Jovanu Bojoviću, a tadašnjem direktoru Istorijskog instituta u Podgorici (bivšem Titogradu), što mi je pružio mnogo neprocjenjivih informacija i omogućio mi da se služim bogatim bibliotečkim fondom ovog Instituta. Puno hvala mnogim etnolozima, istoričarima i bibliotekarima ovog Instituta što su mi velikodušno pružali svoju stručnu pomoć.

Na dobročinstvo trideset stranaca koji su shvatili vrijednost moje misije time što su me upoznali sa jedinstvenom populacijom izuzetnih žena koje predstavljam u ovoj studiji, odgovaram, "*Živjeli*". Glasovi ovih izuzetnih žena, koji su se neizbrisivo utisnuli u moju memoriju, a na čijim su se divnim izboranim licima ogledali i bol i ponos ljudskog roda, učinili su da se osjetim i bogatijom i skromnijom. Iskreno i toplo hvala dugujem šoferima koji su bili određeni da me voze do mojih novih, dragocjenih prijatelja.

Uvijek ću biti zahvalna Dušanki Jovićević i Nataši i Mihailu Mihailoviću na njihovoj neizmjernoj pomoći pri transkripciji mnogih originalnih intervjua. Moja iskrena zahvalnost odnosi se i na dr Radojku Vukčevič koja mi je izdaleka omogućila dodatno istraživanje u procesu samog pisanja ove knjige. Topli pozdrav dr Dejanu Jovićeviću i Nenadu Jovićeviću, i Lidiji i Slobodanu Djuranoviću, čiji su domovi bili tranzitne stanice u slanju materijala sa jedne na drugu stranu. Moji urednici Donald Riči i Mark Zadrozni (Mark Zadrozny) i ne znaju koliko sam im zahvalna na njihovom strpljenju i ljubaznosti, čak i onda - naročito onda - kada bi trebalo izvršiti reviziju rukopisa ili kad bih prekoračila dogovoreni termin. India Kupman (India Koopman) , urednik teksta, *moj* je spasilac. Njihovo mjesto na nebu urednika je osigurano. Meri i Filip Hart (Mary i Philip Hart), izdavači i urednici *Srpske riječi*, SAD (*Serbian World, USA*), zaslužuju više od toplog stiska ruke jer su mi velikodušno ponudili mape i fotografije od kojih se neke nalaze u ovoj knjizi.

Svom mužu, Vasu (Walice), i sinu, Marku, neprofesionalnim "urednicima u-kući", upućujem topli zagrljaj jer su proveli mnogo vremena iščitavajući svaku reviziju teksta bez žalbi i uzdisanja. Hvala i na njihovom dobrom poznavanju istorije Crne Gore. Marku mogu uzvratiti samo ljubavlju majke jer je satima znao da sjedi pored mene i da mi daje sugestije i priča anegdote kojih se prisjećao sa jedinstvenog doživljaja- video snimanja ovog projekta, dok bih ja kucala na kompjuteru. Mojoj najdražoj kćeri, Andreji, dugujem svoju ljubav i barem jedno lakiranje noktiju da bih joj bar djelimično uzvratila za prekobrojne sate koje je provodila unoseći u kompjuter moje prevedene transkripcije.

Moj otac - koji je žrtvovao svoj život za porodicu - i dalje je oslonac u mom životu. Priče, mitovi i legende iz starog kraja koje mi je majka pričala bile su one iste koje su moje

žene-pripovjedači slušale od svojih majki i pričale svojoj djeci, i koje sam i ja konačno podijelila sa svojom djecom, zatvorivši na taj način pun krug. Majka mi je ulila osjećaj za prošlost, porodicu i tradiciju i kaže mi da je ponosna na mene što sam napisala jednu ovakvu knjigu. Porodici iz koje potičem, svojoj braći i sestrama-sa kojima sam u ljubavi podijelila prve dvije decenije života-poručujem, "Možda će vam ova knjiga pomoći da dođete do katarzičnog saznanja ko smo i zašto postojimo". Moram se izviniti svom mužu i djeci zbog povremene osornosti i nestrpljenja, iako sam i, *sam* Bog zna, nastojala da budem dobra. Vi ste mi ulivali ljubav kadgod bi se pojavilo razočarenje, osmijeh kad god biste vidjeli grimasu, energiju kad god bi se gubila snaga, vjeru kad god bi se pojavilo očajanje. Za to i za još više, ljubim vas sve.

Nijesam napisala ovu knjigu bez izvjesne strepnje. Moj glavni motiv bio je da kroz lično pripovjedanje upoznam evropske žene koje potiču iz plemenske tradicije, a koje su rođene u devetnaestom vijeku. Intervjui govore sami za sebe. Dalji imperativ je bio da ih smjestim u istorijsku perspektivu tako što ću ih na trenutak zaustaviti i posmatrati u okviru jednog društva o kome se malo zna. Moj treći, najteži zadatak, bio je da budem objektivna. Bez sentimentalnosti i pretjerivanja, bila sam obavezna da predstavim njihov svijet sa svom čestitošću koju on zaslužuje. Ako nijesam uspjela da ostvarim taj cilj, to je samo zbog mojih ličnih ograničenja.

UVOD

Krajem 60-tih godina proveo sam dvije godine u Gornjoj Morači, u kući jednog planinskog plemena u oblasti Crne Gore koja se zove Brda. Trebalo mi je pet sati pješačenja da stignem do ovog izolovanog, tradicionalnog plemena, i biću precizniji ako kažem da sam i ja -poput Zorke Milić-pošao u Crnu Goru u potrazi za prošlošću.

Kao antropolog, bio sam fasciniran crnogorskom kulturom, i nikada neću zaboraviti kada sam prvi put čuo odjek dinamita iz udaljene doline, kada sam uplašen upitao šta se dešava. "O, nije to ništa", odgovorila je moj dragi informant Milena Lukovac, koja je zatim dodala, "neka žena je ovaj čas rodila sina".

Kada sam počinjao u ovoj oblasti, čitao sam o pravim vatrometima u prošlosti, jer su Crnogorci oduvijek ispaljivali veliku municiju na plemenskim proslavama i vjenčanjima. To rade i dan-danas. Ali ovo je bio prvi put da lično doživim proslavu rođenja dječaka pucanjem, a znao sam iz literature da rođenje ženskog djeteta ne bi bilo tako gromoglasno po-

zdravljeno. U Crnoj Gori je razlika u životnom iskustvu koje potiče iz toga da li ste rođeni kao muško ili žensko daleko veća nego u mnogim drugim zemljama.

1965. Milena Lukovac, žena iz Gornje Morače, bez ikakvog formalnog obrazovanja, imala je 77 godina. Umrla je nekoliko godina kasnije. Godine 1995. bila bi isto toliko stara koliko i ove žene čije su riječi postale besmrtne u ovoj knjizi,(znači oko 100). Moj razgovor sa Milenom prizvao mi je u sjećanje nešto što sam pročitao u jednoj istoriji, izreku koja se jednom čula kada se rodila kćer u Crnničkoj nahiji. Kada se rodila kćer, ljudi su govorili,"Rodila nam se zmija". Pomenuo sam ovo Mileni i ona mi je potvrdila da ljudi ne vole da im se rađaju kćeri. "Ti daš svu svoju ljubav kćeri", objasnila mi je, "a ona ti se uda u drugo pleme i da im sinove i sebe".

Čovjek se mora itekako zapitati šta to znači biti žena u društvu koje tako otvoreno pokazuje svoje predrasude u odnosu na ženski rod. Zorka Milić je ovim maštovitim projektom pružila odgovor. Sreća jedne žene u tradicionalnoj Crnoj Gori bila je određena stalnim bacanjem genetske kocke. Ako bi je Bog blagoslovio sa mnogo sinova, ona bi bila poštovana i cijenjena i od strane porodice njenog muža i od strane cijelog plemena. Ako bi rodila samo jednog sina, za nju je bilo mnogo rizičnije, jer je tradicionalna crnogorska porodica gubila mnoge sinove u borbama i krvnim osvetama. Ako bi imala samo kćeri, njena cijena bila je daleko manja i smatralo se da joj je život samo malo ispunjeniji od žene koja uopšte nije imala djece.

Zbog toga što su bili ratnički raspoloženi Srbi pravoslavci Crne Gore bili su vjekovima trn u oku moćnom otomanskom carstvu. Mnogi stranci su ih posjećivali u devetnaestom vijeku bilo iz političkih razloga ili iz puke radoznalosti, da

bolje upoznaju ove ratnike, hrišćane, koji su se borili za krst. Tako su ih posjetili Čarls Lemb i njegova supruga Meri. Tokom nekoliko vjekova, sve do 1850. ovi "opasni" Srbi živjeli su kao "Evropljani" u slobodnim i nezavisnim plemenima, kao enklava slobodnih i jednakih hrišćana, koji nijesu bili u ropstvu pod otomanskim carstvom, iako okružena njime. 1850. počeli su da formiraju malu Kraljevinu Crne Gore, koja je opstala sve do 1916. godine.

Žene čije je riječi Zorka sačuvala u ovoj knjizi stasavale su u jedinstvenom plemenskom carstvu koje je napalo otomansko carstvo 1875., otevši mu veći dio Hercegovine, a zatim je napalo Tursku Albaniju 1912. godine. To je izazvalo početak Prvog balkanskog rata, što je direktno vodilo ubistvu prestolonaslednika Ferdinanada 1914. godine. Suvišno je reći da je 20 neobičnih crnogorskih plemena odigralo značajnu ulogu u istoriji Balkana i svijeta, i da su Crnogorke isto tako ponosne na ovakvu prošlost kao i njihovi muškarci.

Prvi izvještaji o plemenskom periodu dolazili su od austrijskih, britanskih i francuskih špijuna i istoričara, i ovi se izvještaji bez razlike koncentrišu na muškarce nepismene ratnike, sofisticirane kada je u pitanju politika. O krajnjoj potčinjenosti žena muškarcima, kao i o njihovoj često aktivnoj ulozi u ratovanju i krvnoj osveti, zabilježeno je tek ponešto usput. O ulozi muškaraca saznalo se veoma mnogo, dok se o crnogorskoj ženi tek ponešto dalo naslutiti. Istina, postoji jedna knjiga na srpskom jeziku pod naslovom *Znamenite Crnogorke*, ali ona nikada nije prevedena a uključuje samo one slučajeve koji je prikazuju kao atipičnu. U toj knjizi opisani su oni slučajevi u kojima ona preuzima ulogu muškarca da bi se pokazala herojem.

U Gornjoj Morači još uvijek se može čuti epska pjesma koju često pjevaju guslari, ljudi koji kazuju epske pjesme na

tradicionalan način. Ep pjeva o tome kako su Turci došli da silom pokore njihovo pleme 1820. godine, oteli mladu majku, Planu Dragović, i bacili njeno odojče u rijeku. Ona je izvrgla ruglu muškarce iz svog plemena, koji su se skrivali u šumi, zatim je otela pištolj od Turčina koji je pokušao da je otme i ubila ga. Posramljeni, moračkи muškarci napali su neprijatelja i žestoko ga potukli.

Takve priče o ženama, koje su prešle granice svog vremena, očaravaju, ali malo govore o običnom životu tradicionalnih Crnogorki. U tom smislu malo nam može pomoći i rad Meri Edit Duram. Duramova je bila britanska medicinska sestra koja je putovala po Južnom Balkanu na prekretnici 20. vijeka i postala odličan poznavalac crnogorskih i albanskih plemenskih običaja. Nju je posebno interesovao svijet žena i njen rad predstavlja vrijednu augmentaciju crnogorskoj etnografiji. Ona opisuje vrijeme kada su većina žena intervjuisanih u ovoj knjizi bile mlade nevjeste. Njeni najbolji opisi dati su u *Porijeklu nekih plemena* (*Some Tribal origins*), objavljenom 1928. godine. S ovim djelom vrijedi početi slično istraživanje.

Tuđa večera (*A Stranger's Supper*) pruža bogat materijal koji je neophodan da bi se shvatilo ono što je tradicija zahtjevala od žena u Crnoj Gori. Zorka Milić dozvoljava svojim zadivljujućim stogodišnjakinjama da same govore, minimalno intervenišući i usmjeravajući razgovor. Pri čitanju ovih intervjua, čovjek mora imati na umu i okolnosti pod kojima su oni vođeni. Kao prvo, osoba koja intervjuiše nije samo neka druga žena, već ona žena koja govori lokalnim srprskim dijalektom i koja je crnogorskog porijekla. Ovo omogućava onima koji govore da to čine iz dubine duše. Kao drugo, postoji i kulturni kontekst - jedan naročit način pripovijedanja o životu karakterističan za Crnu Goru, stil svojstven više ženama nego muškaracima. Većina starih Crnogoraca iskusili su uža-

sne teškoće, što veoma snažno izražava kulturni stil autobiografskog diskursa.

Nakon četiri vijeka stalnog ratovanja, napadanja i krvne osvete, veoma se razvio bogati rječnik patnje, tuge i teškoće. Crnogorci - naročito žene - skloni su da grade svoj svijet na takvim negativnim stanjima u trenutku kada dijele svoje iskustvo sa nekim drugim zbog čega se spremno okreću jeziku hiperbola dok govore sa Zorkom Milić. Crnogorci su, takođe, veoma poetični dok govore o junaštvu i o sinovima. Herojstvo, produžetak muške loze i patnja važne su teme u tradicionalnoj crnogorskoj kulturi.

Poput mnogih nepismenih žena u cijelom svijetu, i Crnogorke ove generacije izgubile su mnogo svoje djece zbog crijevnih i drugih bolesti, a izgubile su i mnoge svoje muškarce u ratovima. Generacija žena koje su intervjuisane u ovoj knjizi preživjela je nekoliko balkanskih ratova, Prvi svjetski rat, Drugi svjetski rat, koji je u Jugoslaviji takođe uključio i građanske krvave sukobe. Prije toga, Crnogorci su se vjekovima borili da se oslobode otomanskog nadzora, a ponekad su morali da pretrpe istinske genocide pri kojima su muškarci bili hvatani svi do jednoga, a žene i djeca u lancima odvođeni na turske pijace roblja. Kao posljedica proizišli su ratnički etos i društvo u kome su muškarci bili prekomjerno cijenjeni ne samo kao borci koji su jačali pleme, već i kao simboli produžetka loze.

Većina žena iz ove knjige rođene su kao pravoslavne Srpkinje, ali u savremenoj Republici Crnoj Gori takođe žive Srbi i Albanci koji su davno primili Islam, kao i neki Albanci koji su katolici. Ovi intervjui prikazuju spoj religija u savremenoj Crnoj Gori: većina žena su hrišćanske Srpkinje, dok su ostali etniciteti dati kao primjer. Očigledno je da su ljudi iz ovog kraja u osnovi dijelili jedinstvenu osnovnu kulturu

koja je stavljala akcenat na žene koje rađaju sinove. Ovi sinovi su postajali ratnici koji su se borili da bi odbranili svoje pleme, napadali su da bi pljačkali svoje neprijatelje, a živjeli su u krvnoj zavadi i kod kuće, zbog toga što su časni plemenski ratnici svuda imali pravo na krvnu osvetu.

U izvjesnom smislu, intervju sa Albankom daje jasniju sliku plemenske prošlosti od intervjua sa pravoslavnim Srpkinjama, jer su crnogorski Srbi duže od vijeka i po živjeli više kao narod nego kao skup nezavisnih plemena. Albanci na sjeveru Albanije i Crne Gore još uvijek sprovode krvnu osvetu i Albanka - katolkinja priča kako je izgubila sina.

Iako je krvna osveta odavno potisnuta kod tradicionalnih crnogorskih Srba, njene posljedice se kod ovih žena još uvijek osjećaju. Dok je trajala krvna osveta u plemenu, žene su morale da rade gotovo sve teške spoljnje poslove, jer su, kao žene, bile pošteđene krvnih osveta. S druge strane, muškarci su se ili skrivali ili ubijali svoje neprijatelje. Uopšteno govoreći, uloge polova u Crnoj Gori bile su ovjekovječene stalnom "ratnom" ekonomijom. Ovi plemenici često su se borili protiv mjesnih otomanskih begova i uglavnom su morali da provedu po pola godine kao hajduci. To je značilo prepuštanje većine glavnog posla ženama. Srbi u Beogradu vole da se šale na račun Crnogoraca, pri čemu postoje dvije vrste šala: u jednima se žene prikazuju kao podređene, a u drugima muškarci se prikazuju kao neopisivo lijeni ljudi.

Kad sam bio u Crnoj Gori sredinom 1960-tih imao sam priliku da na licu mjesta provjerim ovaj stereotip, i uvidio sam da su Crnogorci izuzetno vrijedni, samo ne zimi. Kada su dani dugi, oni mogu neprekidno da rade po dvanaest i više časova, i to najteže poslove, kao što je kosidba, na primjer. Ženski vanjski posao je takođe težak jer je Crna Gora uvijek bila siromašna zemlja i zemlja teškog rada. Zimi, kada je zemlja pod snijegom muškarci samo hrane živo i cijepaju drva, dok žene preuzimaju potpunu odgovornost za djecu i kuću.

U Gornjoj Morači, jedan od najtežih ženskih poslova bio je donošenje vode. Sramota je da to muškarac radi, čak iako postoji samo jedan izvor u naselju gdje su kuće razbacane i udaljene, sa uskim kozjim stazama. Burila vode koju su žene nosile bila su izuzetno teška; jedina žena u selu kojoj je bilo dozvoljeno da koristi porodičnog konja bila je bogalj. Ukratko, ima pomalo istine u šalama o Crnogorcima.

Najprepoznatljiviji vid usmene tradicije u Crnoj Gori je herojski ep na koji, osim u rijetkim i izuzetnim okolnostima, imaju pravo samo muškarci. (Zabilježio sam jedan primjer u plemenu Kuči gdje je jedan otac učio svoju kćer da pjeva uz gusle da bi je izliječio od straha od groma.) Ova homerovska kultura imala je svoje bardove, ali svaki Crnogorac ili Crnogorka pojedinačno ima svoju ličnu usmenu tradiciju, priču njegovog ili njenog života. Poput herojskih epova, ove autobiografske priče se vraćaju na neke stare teme i upotrebljavaju osoben pjesnički jezik.

Pomenuo sam da lične autobiografije u Crnoj Gori stavljaju akcenat na nevolju, teškoće, krstove koje ljudi nose. Taj opisni jezik je veoma bogat i još bogatiji kada ga koriste žene. Dok govori, starica će vas vjerovatno nazvati *bolan* ili *jadan* i govoriće o *teškoćama* ili o *teretu* ili o *jadima*. Iako su ovi izrazi postali uzrečice-hiperbole, ne mogu da tvrdim da je život u Crnoj Gori prije osamdeset godina bio lak, kao ni to da je bilo teže ženama nego muškarcima. Tradicionalne Crnogorke nosile su se s mnogim teškoćama, i osjećaju se slobodnim da o njima govore.

Život Crnogorke, onako kako sam ga ja vidio prije tri decenije u najizolovanijim plemenima u Crnoj Gori, nikada

nije bio lak. Pa ipak, mnogo je zavisio od broja članova domaćinstva. U kući sa nekoliko žena mogla se izvršiti podjela poslova, a tamo gdje je bilo sinova, bilo je i snaha koje su radile umjesto njih. Nerotkinja je bila nesrećna žena i morala je sama da se brine o ostalima iz muževljeve familije.

I ranije sam uočio u svom radu da je takav život udate žene uticao na njen izgled. U tridesetoj godini, sa velikom porodicom na teretu, izgledala je daleko starija, ali i uvijek umorna. Nasuprot njoj, žene koje se ne bi udale ili nerotkinje izgledale su pristojno. One su morale da se nose sa drugačijim bremenom. Ili su bile *kurve*, pogrdan termin koji koristi jedna od žena u ovim intervjuima, ili su bile ružne, što za Crnogorca obično predstavlja ženu niskog stasa. U svakom slučaju, nazivane su usjedjelicama. Ne postoji takav termin za muškarca.

Za udatu ženu, ono najgore što je moglo da se desi, jeste da ne rodi sina. Ona je morala da udovolji mužu koji je očekivao taj dragocjeni "tovar", i njeno samopoštovanje zasnivalo se na ispunjenju njene osnovne ženske misije: roditi sinove koji će biti stub porodice, sina koji će nastaviti mušku lozu. Ona je potpuno zavisila od te sreće. Kad bi imala i deset kćeri, muž bi još uvijek očekivao sina. Kad bi imao dva ili tri sina, poželio bi još nekoliko samo da se "osigura". Smrt je odnosila mnoge crnogorske sinove i kćeri, a gubitak sinova bio je posebno bolan.

Sinovi su bili obaveza i samoispunjenje, dok je emocionalno najbogatiji odnos u ovoj tradiciji bio odnos sestre i brata. Sestre su bile veoma vezane za braću, pa čak i dan-danas rijetko traže dio očevog nasljedstva. Iako su braća ostajala u roditeljskoj kući koju bi sestre napuštale udajom, one su ih uzdizale gotovo do svetaca i uvijek računale na njihovu podršku. Gubeći sopstvenu ličnost, žena bi patila mnogo više za

gubitkom brata ili sina nego za gubitkom muža ili kćeri. Naravno, sinovi su ti koji se brinu o njoj kad ostari.

U životnom ciklusu udate žene postojala je određena progresija. Pri rođenju joj se sa geneološkog i ekonomskog aspekta zamjeralo što nije muško. Kao mlada djevojka, uprkos ljubavi koju je spontano širila oko sebe, nosila je dva tereta. Jedan je bio taj što je znala da nikada neće podariti nasljednike svom rodu. Drugi je bio saznanje da je ona za rod neko u koga se ne isplati ulagati. Njen rod je odgaja i uči poslu, ali porodica njenog muža bere plodove. Milena Lukovac mi je jednom prilično filozofski rekla da bi idealan aranžman bio kada bi udali svoje kćeri za svoje sinove - ali to bi bio incest.

Kao mlada nevjesta, morala je da bude potpuno *skromna* i *stidna*. Na vjenčanju nije smjela nikoga ni da pogleda, a kao mlada supruga nije smjela ni da puši, ni da upotrebljava skaredne riječi koje su rezervisane samo za muškarca. Bila je autsajder u porodici čvrstih muških veza. Njen zadatak bio je da rađa sinove, da radi mnogo i da se dolično ponaša. Dolično ponašanje ne isključuje samo preljubu, već i davanje bilo kakvog znaka, kao pokazivanje koljena u prisustvu muškaraca, na primjer. Vremenom, međutim, mnogo toga se promijenilo za udatu ženu.

U pedesetoj je počinjala da koristi muške riječi za psovanje, da puši i pije. Život joj je bio daleko slobodniji, i ona je mogla, što je obično i činila, da se šali na račun seksa, što Crnogorci mnogo vole. Bilo da je rodila puno sinova ili ne, vremenom bi je prihvatili kao člana njenog doma, ognjišta njenog muža, i konačno je bila poštovana kao počasni član plemena. Davanje sinova svom domu i plemenu, jačalo je njen položaj i samopoštovanje. Sve žene predstavljene u ovoj knjizi dostigle su ovaj stepen slobode; ustvari, one su živjele

"slobodne kao muškarci" gotovo pola vijeka. Kao starije žene, mogle su da govore sa samouvjerenošću i s pomalo inhibicije. Ovo se može prepoznati u datim intervjuima.

Tradicionalni Crnogorci su vrlo zanimljiv soj ljudi, i, ako ništa drugo, žene su zanimljivije od muškaraca zbog toga što moraju da savladaju napuštanje roditeljskog doma. Ako ne rodi sinove, često se krivi žena. Ovo može imati ružnu stranu, jer se na žene bez djece automatski sumnja da su vještice. Crnogorska vještica ne jaše metlu; ona na magični način "jede duše" iz šire porodice. Njen motiv je ljubomora, kreće se pomoću krila; može uzeti oblik moljca ili ptice i ubiti djecu svojih rođaka. Jedan od mojih susjeda iz Gornje Morače godinama nije govorio sa svojom sestrom nerotkinjom zbog takvih vjerovanja. Takva sramota ne pripisuje se muškarcima koji se ne ožene i ne dobiju djecu.

U Americi se mnogo govori o držanju strane određenom polu i danas se sve više uloga polova potpuno različito definiše od strane muškaraca odnosno žena. Proveo sam ukupno tri godine u Crnoj Gori, i ono što me je pogodilo je da su izgleda upravo žene najbrže kada treba kritikovati druge žene. Žene su se žalile na svoje sopstvene sudbine, ali izgleda da nisu ispitivale sistem odnosa na relaciji muškarac - žena u cjelini.

Istaknuvši ovo, moram isto tako reći da i danas u Crnoj Gori još uvijek postoji ogromno poštovanje za "dobru ženu", ženu koja je čestita i vrijedna i koja nekom srećom rađa sinove, baš onako kao što je to i bilo 1960-tih kada sam tamo živio i kao što je bilo davno u devetnaestom vijeku ili u plemenskom periodu. Uprkos obezvrjeđivanju žene, postoji relativno duboko poštovanje za ženu-stub porodice, mada se to rijetko glasno kaže. Žena koja rađa sinove ima kakvu takvu priliku da bude srećna, ali bolesti, ratovi i krvne osvete prekinuli su živote mnogih sinova početkom devetnaestog vijeka, kada su žene koje su ovdje intervjuisane bile mlade. Njihove priče bi se mogle izraziti snažno i sa poetskim nadahnućem tuge i bola, ali one su daleko od svakog pretjerivanja. Njihova kulturna tradicija bila je građena na vijekovima stalnog ratovanja i gubitaka sinova. Drugi svjetski rat je zavio u crno sledeću generaciju žena.

Ja sam prvobitno otišao da izučavam Crnu Goru ne bih li vidio šta četiri vijeka intenzivnih i snažnih sukoba mogu uraditi jednom narodu, dok su mi usmene istorije štampane u ovoj knjizi jasno rekle šta su uradili ženama. Svaka riječ koju su izgovorile ove žene za mene je istina, jer sam poznavao mnoge starije žene prije trideset godina, žene koje bi danas imale oko stotinu godina. Zorku Milić treba preporučiti zbog toga što je ostvarila ovaj maštoviti i neobični projekat, jer riječi njenih baka-pripovjedača ovjekovječuju misli i osjećanja jednog pola za koji se pretpostavlja da je slabiji, koji se rijetko i premalo oglašava.

KRISTOFER BOEM (CHRISTOPHER BOEHM)

Direktor, Centra za istraživanje Džejn Gudal (Jane Goodall Research Center)

Univerzitet Južne Kalifornije (Universiy of Southern California)

Kuća ne stoji na zemlji, nego na ženi

CRNA GORA: ŽENA U SJENCI RATNIKA

O najmanji među narodima! grubi kameni prestole
Slobode! zemljo ratnika što petsto godina
Odbijaš horde turskoga Islama,

Velika Crna Goro! još nikad otkada su tvoji
Crni grebeni privukli oblak i prolomili burom
Nije disao narod hrabrijih gorštaka.[*]

Neophodno je napraviti kratak pregled istorije i strukture društva Crne Gore, tajanstvene zavodljive zemlje čija ljepota proganja, "zemlje jalove od svega sem od ljudi" (Đilas, 130), da bi se na trenutak zaustavile sudbine žena ispripovijedane u ovoj studiji. Bukvalno *tera firma* i relativno *tera inkognita*, svaka milja ove zemlje manje je plodna od milje ze-

[*] Tenisonov sonet Crna Gora (Montenegro) preveo Borivoje Nedić, Stvaranje, 1960, sv. 6, str. 531–2. - Prev.

mlje u bilo kom drugom dijelu Evrope. Uprkos tome - ili možda baš zbog toga - ovaj je kraj vjekovima poznat kao postojbina ljutih ratnika i neshvatljivih patnji - poznat kao ničija zemlja. Danas u njoj živi nešto više od 500.000 stanovnika: Srba, Muslimana i Albanaca (muslimanske i katoličke vjere), od čega većinu čine Srbi pravoslavne vjere.

U ovom kraju žive samo one snažne duše koje mogu mnogo da podnesu - da proniknu iz golog krša i kamena. Žive i njena neukrotiva i nepopustljiva ratnička plemena, od kojih su prva bila stara, legendarna ilirska ratnička plemena. Kelti, koji su stigli 300 godina prije Hrista, bili su prvi koji su dokazali svoje junaštvo, ostavivši "dubok trag na današnji narod ulivši im malo keltske krvi" (Daram 1971, 2). Narodi i carstva koji su okruživali oblast koja će kasnije postati Crna Gora više su cijenili politiku "izbjegavanja, nekonfrotiranja". Ilire je konačno pokorio rimski imperator Tiberije u devetoj godini poslije Hrista. Nakon vjekovne borbe sa makedonskom i rimskom imperijom, ilirska plemena su konačno bila primljena u prve redove rimskih legija. Viđeniji sinovi ilirskih seljaka izdigli su se čak do ranga rimskih imperatora: Klaudija, Dioklecijana, Aurelija, Valerija, Maksimijana i Konstantina Velikog (Kuzmanović, 17-19). Dolazak Slovena početkom sedmog vijeka, za vrijeme vladavine vizantijskog imperatora Iraklija (610-41), označio je početak formiranja jednog naroda koji je danas poznat pod imenom crnogorski narod (Pavlović, 6).

Montenegro, venecijansko-italijanska riječ i bukvalan prevod termina Crna Gora, bila je u to vrijeme znatno manja nego danas. Tek 1796. godine pripojena su joj još sedam Brda, sjeveroistočno od stare Crne Gore. Sa progonom Turaka poslije bitke na Grahovu 1858. godine, okolna teritorija i šavnička oblast došli su pod kontrolu Crne Gore (Tredvej, 7 /Treadway/). Do najvećeg teritorijalnog proširenja došlo je

odlukom Berlinskog kongresa 1878. godine, kada se njena teritorija proširila na tri strane, uključivši i luku Bar na Jadranskom moru. Mnogo kasnije, Crna Gora je dobila priobalni dio koji joj je otvorio izlaz u svijet. Dvije godine nakon što je dobila Bar, dobijen je i Ulcinj. Ovim proširenjima veličina zemlje se udvostručila (Ražnatović, 80-84).

Za vrijeme Balkanskih ratova (1912-13), hiljade Crnogoraca koji su ranije otišli u Ameriku "trbuhom za kruhom", vratili su se da brane svoju rodnu grudu, čvrsto riješeni da je oslobode od strane dominacije. Jedan od njih bio je i moj djeda, Boško Mašanović, i njegova dva sina, moj otac Jovan i njegov brat Vido. Slabo odjeveni, sa malo vojničkog znanja, borili su se po Skadru. Uporno ih je pratila glad. Jednom prilikom, u potrazi za hranom moj otac i stric su ušli u jednu trošnu albansku kuću gdje su zatekli preplašenu mladu majku sa nekoliko ispijene djece. Očajnički tražeći hranu a ne našavši ništa, moj otac je iznenada uočio škrinju. Ubijeđen da je hrana unutra, otvorio ju je. Ali bio je zatečen onim što je otkrio, prizorom koji će ga progoniti čitavog života.

U škrinji je ležalo mrtvo tijelo malog djeteta. "Glad nema očiju", izusti moj otac, "a pogotovo kad je vojnik mlad i ispošćen". Baš kad je namjeravao da podigne dijete i da dođe do mjesta gdje je mislio da je hljeb sakriven, njegov brat mu podviknu, "Za ime Božje, zatvori tu škrinju i bjež'mo odavde!" Na smrt preplašen time što se suočio sa sopstvenom nehumanošću, sa onim skrivenim dijelom samog sebe koji je izašao na vidjelo natjeravši ga da se pogleda oči u oči sa sopstvenom smrtnošću, izjurio je iz kuće. Ta majka i njeni izgladnjeli ptići tada su postali njegove sjenke, njegov brat, i majka i porodica koju je ostavio tamo daleko. Mora da je na nekom drugom mjestu i muž ove žene tražio negdje hranu, pokušavajući da odgodi svoju sopstvenu smrt.

Ove misli opsjedale su moga oca. I on i njegov brat bili su sigurni da je ona majka namjerno držala mrtvo dijete u kovčegu da bi sačuvala hranu, vjerujući da niko neće posumnjati da je tamo. Ne sahranivši to jedno dijete, ona je sačuvala ostalu djecu da ne skapaju od gladi. Moj otac je znao da kaže, "Niko se ne žrtvuje kao majka, bila Albanka, Crnogorka..."

Nakon Balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata, moj djed je odlučio da ostane na rodnoj grudi; njegova dva sina vratila su se u Ameriku. Statua slobode možda je poželjela dobrodošlicu ovoj dvojici imigranata, koji su se vratili na američko tlo *trbuhom za kruhom*, ali mnogi Amerikanci čiji su roditelji i sami bili imigranti nijesu. Početkom dvadesetih godina, moj otac i stric živjeli su i radili u zapadnoj Virdžiniji. Jednog dana, dok su stajali u redu za pisma u mjesnoj pošti, bili su svjedoci jedne predrasude kakvu nisu poznavali u svojoj rodnoj zemlji. Kada je poštanski službenik upitao mog oca za ime da bi mu uručio poštu, on je odgovorio, "Mašanović". "Molim?" pripita ga ovaj. Moj otac mu ponovi ime, a službenik ponovi pitanje. Iz reda se javi glas, "Zar ga nisi čuo? Rekao je, 'Masonofabitch'"* Moj ponosni otac Crnogorac i njegov brat koji je bio tik pored njega, dadoše se u potjeru za tim čovjekom. Oba brata, preko šest stopa visoka (prosječna visina Crnogoraca) uhvatila su ga na sredini mosta. Moj otac ga je podigao iznad ramena i krenuo da ga baci u vodu, ali njegov brat zavapi, "Za ime Božije, pusti čovjeka i brišimo odavde prije nego što nas uhvate i ubiju". Shvativši tog trenutka da je smrt realnost, odmah su napustili grad. Njihovo iskustvo nije bilo usamljeno. Moj svekar, i sam Crnogorac, i mnogi drugi imigranti doživjeli su slična teška iskušenja.

Mnogo kasnije moj otac je pošao u Crnu Goru po nevjestu koju mu je odabrala njegova porodica. Uskoro zatim, on i

* 'Masanofabitch' (My son of a bitch) - Kučkin sine. - Prev.

njegova sedamnaestogodišnja mlada, moja majka, ukrcali su se na brod da bi stigli na ostrvo Elis. Tamo je, uplašena i uznemirena, njegova nevjesta, morala da ostane u bolnici oko deset dana zbog upale pluća. Nakon trinaest godina, ostala je udovica sa sedmoro djece u tuđoj zemlji, među tuđim svijetom.

Poput svake Crnogorke koja je ostavila iza sebe rodno selo i udala se u tuđinu, i moja majka se potpuno predala porodici. Ali ona je prešla okean da bi živjela u kulturi čiji je imperativ asimilacija, s narodom čiji jezik nije ni govorila, ni razumjela. Život joj je bio težak kao život svake Crnogorke u Crnoj Gori, samo je Crnogorka, za razliku od moje majke, živjela u rođenoj zemlji čiji su joj jezik i tradicija bili poznati i gdje su je poštovali. Ona nije iskusila život "imigranta-novajlije" poput njene sestre u Novom svijetu. Jovanka, mlada, udovica, razdvojena hiljadama kilometara od svog roda i od onog što je najbolje znala, borila se sama, sa sedmoro male djece koja su joj se čvrsto držala za skute da bi došla do kore hljeba i opstala. Danas, u devetoj deceniji, često kaže: "Ipak smo uspjeli".

Povratak mog oca, djeda, strica, i mnogih drugih Crnogoraca u svoju zemlju da *brane otadžbinu* za vrijeme Balkanskih ratova nije bio uzaludan. Uprkos tome što su dobili značajne teritorije na Berlinskom kongresu 1878. godine, i dalje su trajali ozbiljni sukobi između Turaka i Crnogoraca. Bez pomoći države, Crnogorci koji su živjeli na granici morali su da je brane od stalnih pohara. Ove neprestane čarke na granici kulminirale su u izbijanju Balkanskih ratova (Rakočević, 485). Zemlja koju su dobili u ratovima iz 1912-13 godine (Tredvej, 3) bila je oblast Sandžaka na sjeveroistoku, podijeljena između Crne Gore i Srbije 1912. godine, kao i zapadni dio Kosova, uključujući i muslimansko stanovništvo. Muslimani iz Sandžaka su ovdašnji Sloveni koji su primili Islam, za

razliku od ljudi sa Kosova, koji su Albanci. Stanovnici Malesije (sjeverna Albanija) uglavnom su rimo-katoličke vjere. Mali dio na istočnoj granici Malesije, Tuzi, južni dio Skadarskog jezera, takođe su došli pod upravu Crne Gore (3). Tim aneksijama Crna Gora je postigla svoj teritorijalni maksimum. Ova sićušna, neprimjetna, osiromašena zemlja opstajala je vijekovima kao trn u oku dvijema moćnim imperijama: otomanskoj i austro-ugarskoj, ugnjetačima graničnih zemalja više od 500 godina.

Crna Gora se začela kao slovenska država, i dio velikog srpskog carstva cara Dušana u srednjem vijeku, i kao takva opstala sve do četrnaestog vijeka kada je dobila svoju nezavisnost. Država koja je prethodila sadašnjoj Crnoj Gori, Zeta, relativno plodna ravnica, koja se pruža od sjeverne Albanije i duž Jadranske obale, borila se da ostane nezavisna (5). Skadar (Skutari), onda glavni grad a danas veći grad u Albaniji, na Skadarskom jezeru, leži na periferiji crnogorske granice. Danas i Crna Gora i Albanija sa zadovoljstvom dijele blagodeti Skadarskog jezera, koji je još uvijek izvor razmirica. Bitka na Kosovu (1389) označila je kraj nezavisnosti Balkanskog poluostrva, koje je postalo dio turske imperije. Skadar je pripadao Veneciji od 1396 do 1405, kada su ga ponovo osvojili otomanski Turci. Da bi onemogućio da ga unište Turci, koji su konfiskovali Zetsku ravnicu, zetski vladar, Ivan Crnojević, preselio je glavni grad na Cetinje, gdje će i ostati sve do kraja Drugog svjetskog rata. (Na kraju rata Tito je preselio glavni grad u Podgoricu, trgovački grad u dolini Zete, i preimenovao ga u Titograd.) U međuvremenu je vladavina Crnojevića slabila, i za vrijeme druge polovine petnaestog i početkom šesnaestog vijeka, Crna Gora je bila turska provincija kojom je vladao sin Crnojevića. Nakon njegove kratke vladavine od 1514 do 1528., Crna Gora je povratila svoju zemlju i proglasila nezavisnost od Turaka (6).

Slobodoljubivi Crnogorci nisu organizovali svoju državu u pravom smislu te riječi; ostala je patrijarhalna vladavina plemenskih starješina. Međutim, konačne odluke donosio je narod, preko skupština i savjeta. Kada su shvatili da im je potrebno da se čvršće povežu nego što im to omogućava plemensko ustrojstvo, odlučili su da uspostave jedinstven način upravljanja. Da bi spriječili kršenje suveriniteta plemena, izjasnili su se protiv svjetovne vladavine i dali su vlast pravoslavnim sveštenicima, vladikama. Tako su novi vladari Crne Gore bile vladike, i imali su potpunu svjetovnu i duhovnu vlast. Njihova uloga nije bila da jačaju svoju vlast, već da posreduju i djeluju kao savjest naroda (Petrović, XIX-XX). Porodica Petrović je vladala Crnom Gorom od izbora Vladike Danila I (1696) do Prvog svjetskog rata kada se njen prvi kralj, Nikola I, značajan akter na evropskoj političkoj sceni, povukao (1916).

Pravoslavnim vladikama nije bilo dozvoljeno da se žene pa je zbog toga vlast prelazila sa strica na bratanca i tako redom sve do 1852. godine, kada je princ Danilo I, zakonodavac, sekularizovao Crnu Goru (Tredvej, 6). Pa ipak, iako je Princ uveo formalno zakonodavni sistem, on se primjenjivao uporedo sa plemenskim zakonima. Plemenski zakon se primjenjivao u svim slučajevima sem u ekstremnim koje je rješavao sud.

Ova praksa doživjela je izvjesne modifikacije krajem Drugog svjetskog rata. 1946. godine uveden je novi način upravljanja - socijalistički sistem sa novom zakonodavnom politikom. Ni ovaj sistem nije postigao zavidan uspjeh. Savremena Crna Gora ima i dalje relativno provincijska obilježja; sastoji se od većih ruralnih oblasti, malih ili srednjih gradova, i jednog većeg grada - glavnog grada, Podgorice. Otuda na cijeloj njenoj teritoriji i dalje vladaju plemenski običaji i tradicija. Mnogočlane porodice i danas su vitalne i

čvrsto povezane kao što su bile za vrijeme "tradicionalnog" perioda - koji je počeo sa formiranjem Crne Gore u desetom vijeku - i počivaju na sličnim ili istim uvjerenjima na kojima su njihovi preci gradili svoju tradiciju.

Uvijek i na svakom mjestu Crnogorci su vodili bitke protiv Turaka, čvrsto riješeni da očuvaju svoju nezavisnost, često sa žrtvama koje izazivaju strahopoštovanje. U "šačici nepismenih gorštaka", piše jedan istaknuti istoričar, "bila je usađena važnost i čak veličina koja je daleko prevazilazila njen broj i mogućnosti... vremenom iskaljena ratnička rasa" postala je "simbol slobode i Balkana koga su pokorili Turci" (Petrović, XX). "Oni su najizuzetniji narod u hrišćanskom svijetu", tvrdi Vilijam Evort Gledstoun (William Ewart Gladstone), britanski državnik i izučavalac Homera iz devetnaestog vijeka, "čija tradicija ...prevazilazi slavu ratnika Maratona i Termopila i svih ratova svijeta" (Jovanović, X). Ovo ne znači da su Crnogorci opsjednuti smrću, iako je djelimično tačno. Ne znači ni da su neosjetljivi na smrt. Jedino znači da su toliko cijenili slobodu da su uvijek bili spremni da umru za nju. Želja svakog Crnogorca je bila da ne umre u krevetu, već da umre u odbrani za slobodu i čast svoje zemlje.

Crnogorci su žalili zbog gubitka svoje braće koji su primili Islam. Najčuveniji ep u srpskoj literaturi, *Gorski vijenac*, koga je napisao Vladika Petar II Petrović - Njegoš (1813-51), opjeva istragu poturica:

> Srpskoj kapi svud ime pogibe; postadoše lafi ratarima,
> isturči se plahi i lakomi... Što uteče ispod sablje
> turske, što na vjeru pravu ne pohuli, što se ne hće u
> lance vezati, to se zbježa u ove planine da ginemo i
> krv prolivamo, da junački amanet čuvamo, divno ime i
> svetu svobodu (259-268)... Ja bih, braćo, s opšteg
> dogovora da glavare braće isturčene dozovemo na opštemu
> skupu, da im damo vjeru do rastanka, eja bi se kako
> obratili i krvavi plamen ugasili (677-82)... Šta je
> čovjek? Ka slabo živinče! (760-63)... te pod sablju
> svoju ne metnusmo koji ni se ne kće pokrstiti; koji
> li se pokloni Božiću, prekrsti se krstom hristjanskijem,
> uzesmo ga za svojega brata (2599-603).*

Prema legendi, na Badnje veče 1702. godine, Crnogorci su ubili sve Turke i poturice na svom tlu, ali tek pošto su im ponudili da se vrate u svoju vjeru. "Kada je zora svanula ni jedna muslimanska glava nije ostala u Crnoj Gori" (Denton, 231). Ova legenda je postala istina za svakog Crnogorca. "Crna Gora ...obiluje herojstvom", piše Rebeka Vest (Rebecca West, 1010), pravdajući svaku akciju: "Čovjek nije čovjek ako ne spašava svoje sjeme" (1808). Oni su "Homerovi heroji: ...hrabri, i divni, i oholi" (1008).

Sa posvećenim žezlima (buzdovan), kako legenda kaže, petorica braće Martinovića koji su izvršili istragu su "najvjerovatnije bili obdareni savršenom ljepotom, poput današnjih Crnogoraca" (1008). Za narod je *Gorski vijenac* "nosio jednu višu istinu, njihovu istinu", otkrivao im "nešto neizrecivo, nešto što će trajati dok god postoji svijeta i vijeka ...sadržano u jeziku svakodnevice" (Đilas, 130). Za narod koji jedva da poznaje Bibliju, *Gorski vijenac* je "možda služio umjesto nje" (130). *Gorski vijenac* je toliko omiljen i dan-danas da ga Crnogorci s ponosom čuvaju u sjećanju - muško i žensko, mlado i staro, pismeni i nepismeni - kao i žene čija su sjećanja zabilježena u ovoj knjizi.

Crna Gora, "utočište za ratnike" (Boem, 39), nalik ostalim patrijarhalnim društvima, imala je malo sluha za promje-

---

* Stihovi iz *Gorskog vijenca*: Petar II Petrović Njegoš, *Djela*, CID, Podgorica, 1995.- Prev.

ne uprkos okupatorskim ratovima: muškarci su imali dominantan položaj, žene su bile po strani. I pored svega, Crna Gora je zahtijevala od oba pola da se strogo drže vjekovnih vrijednosti: patrijarhalno društvo je od svih zahtijevalo da poštuju, gaje i slave ratničku istoriju, da prenose s koljena na koljeno bogatu epsku tradiciju, čak i poduže pjesme koje su pjevane uz gusle. Epske pjesme su "slavile nacionalne heroje iz prošlosti", i opisivale su "borbu naroda protiv spoljnjih sila" (Lord, 7). Takva poezija, koja je obožavala narodne heroje, pružala je moralnu i duhovnu podršku opstanku u okrutnoj i izolovanoj zemlji. Crnogorsko poštovanje jezika i trijumfa u ponosnoj iako teškoj prošlosti, dalo je mnogo pisaca i ostavilo traga u stihovima o bitkama, a dalo je i drevne ratnike čvrsto riješene da žive u slobodi.

Doba prosvijećenosti - to jest, želja za saznanjem - nastalo je u Crnoj Gori mnogo prije nego što se javila srpska narodna književnost; prvi zapisi se mogu naći u hagiografiji Sv. Vladimira u jedanaestom vijeku i u prvoj polovini dvanaestog vijeka (Stanojević, XII).U trinaestom vijeku, malo prije sloma nezavisne Srbije, na zahtjev sveštenstva nadbiskupije dioklecijanske crkve i gradske mladeži - čija je omiljena zabava bila da slušaju i čitaju o ratu - pop Dukljan je napisao hroniku na latinskom jeziku (XIII-IV). Druga štamparija u svijetu osnovana je u Cetinju, 40 ili 50 godina nakon pronalaska Gutembergove štamparije u Njemačkoj (XV).

Ipak, nepismenost je preovladavala u Crnoj Gori do duboko u dvadeseti vijek. Ali, ako oslušnemo sve ove stoljetne žene koje su intervjuisane u ovoj knjizi, teško je to zaključiti. Ove nepismene žene govore o istoriji kao da su saznale o njoj iz knjiga, pričaju priču o bici na Kosovu (1389) kao da su učestvovale u njoj (Nenadović, 73). Tek prije nešto malo više od jednog vijeka, uz pomoć sa strane, ta siromašna Crna Gora počela je da obrazuje i mali broj žena. Poslije uspješne po-

sjete knjaza Nikole caru u Sant Petersburgu (1868), kraljica Marija (Dragović, iii) je, kao znak duboke privrženosti ruskog cara svojoj pravoslavnoj braći Slovenima, pružila finansijsku pomoć za osnivanje i održavanje škole za žene na Cetinju. Ova osiromašena zemlja, vječito u ratu, pozdravila je dolazak "dvanaest prefinjenih mladih Crnogorki" u "Ženski zavod" 1869. godine (Dragićević, 131), gdje su se obučavale u čitanju, pisanju i vođenju domaćinstva (134).

Duboka uronjenost u kolektivnu psihu patrijahalne Crne Gore daje osjećaj istorije koji je jedinstven u Evropi: "Plemenici još uvijek jako osjećaju prisustvo plemenskog načina života i plemenskog identiteta" (Boem, 3). Tradicionalna plemena su imala veoma krutu i stabilnu organizaciju, vodili su ih najhrabriji i najpoštovaniji muškarci u borbi protiv drugih plemena i Turaka koji su im često otimali pašnjake i žene. Iz ovih razloga muškarci su uvijek bili naoružani, spremni da se bore za teško stečena prava (Vujačić, 53-54). U okviru plemena, svaki član bratstva je smatran ravnopravnim. Međutim, bratstvenici jačih i glavarskih kuća imali su veća prava od neuglednijih i siromašnijih bratstvenika. (61).

Crnogorsku borbu za slobodu podupirao je kodeks vrijednosti koji slavi *čojstvo i junaštvo* (Miljanov, 107). Da bi održali ovaj kodeks, muškarci iz jakih plemena ženili su se sebi ravnim. Vjerovalo se da će se tako rađati genetski superiorni ratnici. Tri osnovne komponente, evidentne u antropološkim karakteristikama dinarske rase - stanovnici jugo-istočnog alpskog lanca, koji se pruža duž Jadranske obale bivše Jugoslavije prema sjevernoj Albaniji - sadrže "kredo" Crnogoraca i Hercegovaca:

1. Jako mešanje rasa utiče nepovoljno na jedinstvo i harmoniju ljudi.

2. Sitan rast, neuglednost, gojaznost, telesni nedostaci, umna ograničenost i lenjost, važili su kao ubedljiva opomena da se izbegava mešanje.

3. Čisto moralna veličina oličena je u "dobrim kućama"... snahi od soja... unučad će biti onda ili junaci, ili mudri i rječiti.
(Gezeman, 146-48).*

Crnogorci su vjerovali da tako brižljivo začet porod stvara osnovne duhovne i moralne elemente neophodne za društvene i porodične odnose. Postojanje i razrešavanje konflikata, razumijevanje relacija između prijatelja i neprijatelja stvara harmonični kolektivni senzibilitet u čijem središtu je religija, iako ne u tradicionalnom smislu (Vujačić, 63).

Crnogorci su pravoslavci malo manje od jednog milenijuma, ispovijedaju svoju religiju prilagođenu plemenskim zakonima i vjerovanjima, neki vid "religioznog misticizma" (100-101). Otuda se, potpuno prirodno, ova religija stopila sa društvenim moralom, čineći sa njom jednu cjelinu. Roditelji su učili svoju djecu da vjeruju u višu silu o kojoj su i sami malo znali. Poštujući sve hrišćanske dogme i njene svece, naučili su kako da brane svete dane porodice, plemena i roda. Žrtvovati život za drugoga nije bila slučajnost. Herojska smrt imala je neobično veliki moralni značaj.

Hrišćanstvo je naročito uticalo na muškarce, istaknute sveštenike, koji nijesu bili izuzeti iz borbi. Kako su često morali i da ubiju, bilo im je zabranjeno da se ispovijedaju (Boem, 47). *Popovi, vladike i kaluđeri* "išli su u rat kao i svi drugi" (47). *Kaluđeri i vladike* se nisu ženili; *popovima* je bio dozvoljen jedan brak (47). Sveštenstvu, uključujući i Vladiku, nije bilo lako u plemenskoj Crnoj Gori.

Pomiriti crkvene zakone sa plemenskim zakonima, naročito sa krvnom osvetom, nije bio lak zadatak. Među plemenicima, krvne osvete su, uprkos *vladikinim* kletvama, najčešće imale premoć nad umirima krvi. Strah od kletvi nije

* Navodi su dati prema originalu koji je naveden u *Izvorima,* a kada to nije bilo moguće, dati su u našem prevodu. - Prev.

djelovao u jednom društvu sa slabom crkvom. Shvatiti svoj narod bila je vladičina snaga. U odgovarajućoj prilici, on je znao lukavo da ih podsjeti na njihovu opsjednutost muškim potomstvom. Kad mu ništa drugo ne bi uspijevalo, poslužio bi se ovom kletvom: "Dabogda ti se sjeme zatrlo!" Bez sinova, ta kuća bi se zauvijek ugasila. Ova je kletva znala mnoge da trgne (68-69). Ostali bi zbog pretjeranog ponosa najčešće ignorisali *vladikine* kletve, i nastavljali bi sa krvnom osvetom. Crnogorci su živjeli u državi u kojoj se stalno ratovalo ili se pripremalo za rat protiv Turaka koji su im uvijek bili za vratom. Između sebe, imali su gotovo stalne među-plemenske sukobe, koji su često dovodili do *vendete*.

***

Krvna osveta, jedan vid "konfliktne uprave" (87), bila je osnovni faktor "moralnog sistema i njegovog djelovanja" kod Crnogoraca, "naroda koji je bio izuzetno osjetljiv kada je u pitanju čast" (85). Čuvanje sopstvenog ugleda, kao i ugleda bratstva, u kome se svaki plemenik smatrao bratom, bilo je moralno opravdanje za prolivanje krvi. Najčešći uzrok osvete štitio je bračni moral, naročito, napad na čast žene. Muž je čuvao i branio čast svoje žene, ništa manje od njenog brata i oca prije nego što bi se udala (Baković, 148). Evo jednog od takvih primjera koji sam lično čula.

1920. godine, žena i majka troje djece iz jedne ugledne porodice, bila je u opasnosti da bude zavedena od strane seoskog ženskaroša. Da bi to spriječio, njen muž je uzaludno upozoravao ovog bezbožnika da se okane njegove žene. U očajanju, zatražio je pomoć napasnikove porodice, ali ni tu nije bilo pomoći. Ne znajući kud ni kamo, postavio je zasjedu

i ubio nitkova na pustom drumu. Ubijeđen da je uradio ono što je časno, obavijestio je porodicu pokojnika o onome što se dogodilo, čak im je pokazao i mjesto ubistva. Žrtvina porodica je odobrila njegov čin, oprostila mu ubistvo, i sahranila svog sina. Obje porodice su odahnule od moguće sramote i neizbježne krvne osvete. Krvna osveta je bila jaka za vrijeme vladavine Petra I (1903-21), tako da su osamdeset dvoje ljudi izgubili život zbog uvrede žene (Gezeman, 168). 1930-tih, dok su osmorica ljudi izgubili život u krvnoj osveti zbog žene (Baković, 148).

Bilo je potpuno normalno za žene da učestvuju u krvnim osvetama. Budući da se ubistvo žene smatralo vrijednim prezira i nečasnim, žene su mogle slobodno da se kreću; *ergo*, žena je mogla da nosi baklju i osvijetli neprijatelja svom mužu, ili da mu nosi slamu kojom će on da zapali kuću svog neprijatelja (Boem, 100, 111). Iako nikada nije imala obavezu da se i sama sveti, žena koja bi negirala svoju "prirodnu slabost" i borila se poput muškarca bila je više poštovana od onog muškarca koji je imao obavezu da učestvuje u krvnoj osveti. Ove žene su opjevane u crnogorskoj epskoj poeziji (47).

Vraćanje časti putem *krvne osvete* imalo je još veću težinu kada bi se odsjekla i uzela glava neprijatelja. Sahrana ubijenog tražila je povratak glave. U *Zemlji bez pravde* (*Land without Justice*), Milovan Đilas, i sam Crnogorac, opisuje jedan događaj u svojoj porodici koji se tiče lova na glave, a koji je bio teži nego što je sama osveta značila. Njegov djeda, Aleksa Đilas, nije samo ubio svog neprijatelja, već mu je izvadio i srce, što je, kako se moglo i očekivati, obavezivalo porodicu ubijenog na sličan čin. Da bi uvrijedili ubicu, Aleksi su, kada su ga uhvatili, odrubili glavu i bacili je vukovima. Traženje glave natrag bilo je analogno "vraćanju časti i ponosa, gotovo kao da taj čovjek nije ni bio ubijen" (15-16). Aleksina kćer Stanojka ispunila je adet, ali ne bez posljedica. Te

slike su je proganjale sve dok je bila živa (16-17). Zbog averzije Zapada prema sječi glava, za vrijeme Balkanskih ratova, Crnogorci su češće odsijecali noseve svojim neprijateljima nego glave (Duram, 1928, 177-79).

***

Umir krvi, ili stavljanje sukoba pod kontrolu bilo je neophodno za opstanak plemenske Crne Gore. Igrom ironije, krvna osveta, običaj koga je trebalo suzbiti, poslužila je kao sredstvo za rješavanje društvenih problema, jačanje i ujedinjenje naroda u borbi protiv moćnih Turaka i ostalih stranih zavojevača. Krvne osvete su često umirivane brakovima i kumstvima (Vujačić, 60). Međuplemenske krvne osvete bile su destruktivne po društvo, naročito ako su postojale između bratstva žene i bratstva muža. Svakodnevni život je predstavljao muku i jad za obje strane, koje su se plašile da će izgubiti rođaka - plemenika. Osvete su uticale na ekonomsku snagu društva, kao kod kupljenja *mobe*, na primjer. Kada bi se jednom time narušio društveni poredak, njegova zaraznost nije imala granica, i zaustavljala je pleme u njegovom napretku (Boem, 181). Crnogorsko plemensko društvo i njegova nepopustljiva borba za slobodu moraju se shvatiti u kontekstu njegove herojske prošlosti. Važno je samo da se slavi "čestitost, inteligencija i gostoljubivost" jednog "ponosnog, plahovitog i potpuno neobičnog evropskog plemenskog društva" (246).

Istine radi, žene - naročito majke sinova - rado su podržavale krvnu osvetu, jer su željele da ustupe svoj izdanak plemenskom kontinuitetu. Smrt ratnika je imala daleko dublje moralne konsekvence. Majke dječaka premladih da ponesu

pušku vaspitavale su ih na principima uzvišenosti krvne osvete, hrabreći ih da i sami u njoj učestvuju kada za to kucne čas. Udovica bi čuvala "krvavu košulju" svog ubijenog muža, da bi time stalno podsjećala svog sina na obavezu krvne osvete - jer bi bilo nečasno ne sprovesti je. Da bi obezbijedila ispunjenje obaveze, ona ga je svakog dana korila, žaleći i tužeći u njegovom prisustvu. Ovakvo ponašanje nije bilo samo njena moralna obaveza, već njeno pravo majke. Ali ona je to vjerovatno radila jer je morala da sačuva porodičnu čast i dobar glas porodice. Prekor sinu poticao je iz praktičnih razloga, jer je ona bila ta koja je obavljala sve poslove izvan kuće, kao i iz stalne potrebe da svaka porodica da svoj udio u odbrani zemlje. Iako je bila potpuno pripremljena da prihvati roditeljske obaveze, moguće je da se crnogorska majka potajno molila da već jednom krvna osveta prestane. (Vujačić, 99-101.)

Djeca su morala da nauče teške životne lekcije uporedo sa svojim razvojem; u suprotnom bili bi nespremni da izađu na kraj sa psihološkim i fizičkim zahtjevima nevjerovatno surove Crne Gore. Iako više nije bila odomaćena, krvna osveta je i dalje opstajala. Prema priči koju sam čula 1990. godine, u malom gradu na moru, jedan slučaj krvne osvete još je čekao da se razriješi. Unazad dvije godine svi muškarci jedne porodice bili su prinuđeni da ostanu u kućnom pritvoru. Žene su morale same svojim radom da izdržavaju porodicu, obavljajući sve poslove u kući i na imanju. Kako se ovaj slučaj završio, nije mi poznato. A, ako još nije, možemo samo nagađati kada će i kako.

Svako javno pokazivanje emocija: straha, radosti ili bola - naročito bola za gubitkom sina ili muža u borbi - smatrano je znakom slabosti. Svako javno kršenje kolektivne moralne norme, ili najblaži oblik nezainteresovanosti za zajedničkog ili ličnog neprijatelja, mogao se platiti glavom. Stoga je bilo

nužno da se kontrolišu izraz lica, gestovi i govor (Gezeman, 144-45). Umjerenost u svemu je pogibeljna, propovijedali su stari Grci. Suprotno njima, Crnogorci su proklamovali: nedostatak stroge discipline umanjuje dostojanstvo čovjeka.

Ako se stroga samokontrola protivi prirodnoj plahovitosti ovog naroda, kako onda objasniti dinarski tip ljudi? Gerhard Gezeman nam saopštava da uzdržavanje mora biti jače ukoliko je narod plahovitije prirode (144). U civilizovanom društvu najbitniji je utvrđeni poredak i on zahtijeva ovladavanje prirodnim životinjskim instinktima. Vijekovima je iskustvo brisalo ove instinkte iz "krvi Crne Gore". Osluškujući "šapat krvi", oni su naučili da mijenjanje prirode kako bi se stvorila harmonija zahtijeva od svakog pojedinca svjesno ograničavanje, usmjeravanje, i stvaranje (150). U tome prednjači Crna Gora.

***

Dvostruki seksualni standardi su nerazrješivo utkani u moralno tkivo Crne Gore, pa ipak kontrola seksualnog života važna je i za muškarce i za žene - mada važnija za žene, kao što se može očekivati u svakom patrijahalnom društvu. Mladim ratnicima nije bila samo dozvoljena seksualna sloboda, oni su često "ohrabrivani da povrijede svaku mladu glupaču koja će im povjerovati da će je oženiti" (Boem, 46-47). U jednom razgovoru koji je vodio moj sin, Marko, sa jednom stogodišnjakinjom, a koji se ticao zakazivanja sastanka seoskoj djevojci i eventualnim mogućim posljedicama, ona je slegla ramenima i rekla sa ironičnim osmjehom, "Ne krivi sokola za naivne kokoške". Čak je i seks izvan braka bio dozvoljen pod uslovom da materijalno ne ugrožava porodicu. Iako

se seksualna emancipacija podrazumijeva, bilo je izvjesnih ograničenja npr., ako bi mladić ukaljao čast djevojci iz "dobre kuće", njen otac bi imao svako pravo da mu oduzme život ili da mu traži odgovarajuću novčanu nadoknadu (72-73). S druge strane, "dobar" čovjek bi oženio djevojku koju je obesčastio, naročito ako je bila iz dobre kuće (101).

Žene nijesu imale izbora u pogledu seksualnog ponašanja. Čuvanje nevinosti bilo je tako važno da su preduzimane krajnje mjere opreza da bi se nevinost sačuvala. Majka je kupala svoju novorođenu kćer u hladnoj vodi da bi je spriječila "da ne bude vruće krvi, nego savladljive i mirne" (Gezeman,155). U periodu odrastanja, morala je da suzbija svaki spoljašnji znak koji bi odao njene emocije, da ne bi bila prekorena: "Šta ti je? Zar nijesi devojka?" Ako je bila suviše lijepa, sljedeći aforizam je objašnjavao: "Mora se čuvati vatra koja svu kuću može da sagori" (155). Budući da je nevinost bila uslov za "dobar" brak, bila sam radoznala da saznam kako je to utvrđivano. Saznala sam da nakon prvog bračnog jutra, ostale žene u kući pažljivo gledaju čaršave na kojima je bračni par spavao. Zbog neophodnog dokaza nevinosti, muškarac je morao da bude relativno grub. Teško se mogu zamisliti bol, stres i zbunjenost kojima su one bile izložene. Čak i danas javni razgovor o seksu je tabu tema u Crnoj Gori. Rijetko se, ili nikad, pominje među članovima porodice. Ženama je takođe zabranjeno da koriste bestidne riječi. Vrijedno je pomenuti da su muškarci, kada je u pitanju ovakav rječnik, izuzetno obazrivi pred ženama.

Smatralo se da rođenje vanbračnog djeteta, iako se to rijetko dešavalo, donosi sramotu cijelom plemenu. Takvo rođenje se kažnjavalo smrću, a presudu su izvršavali roditelji djevojke (Aleksandrov, 374). One koje bi nekim čudom preživjele kaznu, bile su prinuđene da se udaju za starce koji su željeli sinove ili za mentalno oboljele. Druga mogućnost je

bila da se udaju u drugo pleme gdje se o njima nije znalo. Dešavalo se da poneki muškarac oženi zdravu, jaku, "slobodnu" ženu iz ugledne porodice (Boem, 71).

U Podgorici sam čula još jednu veoma ilustrativnu priču. Mlada žena, majka dva sina i zgodna udovica jednog od tri brata, živjela je pod istim krovom, kao što je i običaj, sa ostalom dvojicom. Stupila je u seksualne odnose sa jednim od djevera. Kada su shvatili da je ona trudna pošli su u Albaniju radi prekida trudnoće. Da je pokušala da izvrši prekid trudnoće sama ili u svom mjestu, svi koji bi učestvovali u tome bili bi u najmanju ruku prognani. Kako se ispostavilo, trudnoća je već bila poodmakla, i oni su se vratili kući. Da bi spriječili gubljenje časti bratstva, na brzinu je sklopljen brak sa starim neženjom, tri put starijim od nje, koji se pretvarao da je srećan što je dijete navodno njegovo.

***

Tradicionalna patrijahalna društva takođe su bila patrilinijska, naime, muškarci su imali veliku važnost. Oni su bili jedini vlasnici i nasljeđivali su svo materijalno bogatstvo. Pravo prvorođenog u društvu koje je stavljalo sinove iznad svakog materijalnog bogatstva, bilo je u podjeli imanja nezamislivo, jer najmlađi sin nije bio ništa manje cijenjen od najstarijeg. U Crnoj Gori, neudata žena, kao ona koja je nadživjela ostale članove porodice, nije morala napuštati rod sve do svoje smrti, kada se njen dio prenosio na najbližeg muškog srodnika. Otjerati je iz kuće, bilo je nehumano, jer je to prema plemenskom zakonu bilo pitanje časti bratstva. Ali, ako bi ona odlučila da se uda, ona nije mogla ponijeti mužu svoj dio imanja, prema plemenskom zakonu. Tačnije, njen

dio se prenosio na muške potomke po istoj krvnoj liniji, *debeloj krvi* (Vujačić, 53). Prema Danilovom zakoniku, ako u porodici nije bilo sinova, imanje je dijeljeno kćerima na ravne djelove, osim "oružja koje je davano krvno najbližem rođaku" (Bojović, 12).

Neshvatljivo je do kojeg je stepena patrilinijska tradicija uticala na razvitak kulta muške superiornosti. I sam pomen muškog imena izazivao je kod žena "strahopoštovanje" što je vodilo ženskoj pokornosti, važnoj osobini tradicionalnog društva (Vujačić, 42). Crnogorka je mnogo pazila da javno ne potcijeni muža niti da ugrozi njegov autoritet i muškost. U javnosti, ona je morala da ćuti u njegovom prisustvu (93). Čak su i najmlađi muškarci imali više autoriteta u kući od najstarijih žena (Aleksandrov, 373). Ni jedna se žena nije usuđivala da ide ispred svog muža, čak i u slučaju da je najgori među ljudima (Vujačić, 119). Povrh svega, nikada ga nije zvala po imenu, već je koristila izraze kao što su *domaćin* ili *moj domaćin* (93).

Muževljeva riječ bila je zakon: on okom, ona skokom. On je vladao, ona je služila i slušala. Muškarac koji je uvažavao ženina naređenja smatran je uškopljenikom, što je bilo za Crnogorca neprihvatljivo. Dan kada je princ Danilo, sin kralja Nikole, na samom početku XX vijeka uveo manir ljubljenja ruke njegove princeze, značio je za Crnogorce kraj njihovog svijeta. Čak kada je "njegova knjeginja" dozvolila jednom starijem crnogorskom pastiru da napasa ovce na njenom pašnjaku on je odbio, da je poljubi u ruku zaklevši se da se nikada neće nijednoj ženi pokoriti (Gezeman 135). "Idealna žena bila je ona koja je bila poslušna i pokorna", stoga, "što je više pokoravala svoju ličnost, to je njen ugled više rastao u selu" (Solcman /Saltzman/ 58). Crnogorka "se nije bunila protiv svog položaja", već ga je "jačala svojim ponašanjem, vaspitavajući svoje kćeri u istom duhu, i ismijavajući

one žene koje nisu prihvatile tu ulogu" (58). Tako su Crnogorke davale muškarcima posebnu vrijednost.

Žena je morala da bude naročito oprezna ako bi iz bilo kog razloga posumnjala u ispravnost muževljevih postupaka. Zakon iz 1855. godine predviđao je da se žena kazni kao svaki ubica ukoliko omalovaži ili potcijeni muža. Ona nije mogla biti ubijena puškom kao muškarac, jer su "puška i strijeljanje samo za onoga, koji pušku nosi i puškom se brani (Danilo I, član 73). Teško je reći da li se ovaj zakon striktno primjenjivao, ali uvreda muža sigurno nije mogla proći bez veoma stroge kazne. Ženina sumnja, podozrenje, bilo je u suprotnosti sa "patrijarhalnom bračnom etikecijom", što znači da je muževljeva riječ bila zakon, bez obzira kako se on prema njoj ponašao (Vujačić, 119). U svakom slučaju, žena je bila u bezizlaznoj situaciji. U Crnoj Gori, u kojoj je način komunikacije i dan–danas metaforičan, aforizmi niču kao pečurke: "Muškarci kritikuju i viču na svoje žene čitavog života da bi na kraju shvatili da je slabiji onaj koji viče".

Kod muškaraca je oduvijek postojala duboko ukorijenjena premda uzvišena svijest o tome da potčinjenost žene ne znači automatski i priznanje da je ona slabiji pol. Stoga je za crnogorskog muškarca potpuna dominacija nad njom imperativ. Njegoš, pjesnik koji je osjećao damare svoga naroda, tačno je okarakterisao prava i slobode crnogorskog muža u pogledu njegovog odnosa prema vlastitoj ženi:

> Kad me žena pita đe sam bio,
> kazaću joj da sam so sijao;
> Kuku njojzi ako ne vjerova!
>
> (*Gorski vijenac*, 812-3)

Da bi bilo gdje otišla u posjetu, uključujući i svoj rod, žena je morala da dobije dozvolu od muža (119).

Crnogorke su uživale veće simpatije kod stranaca od Crnogoraca, čiji je grubi ratnički izgled izmamljivao više straha nego sažaljenja (Aleksandrov, 373). Znaci pretjeranog poštovanja prema muškarcima bili su očigledni u svakom ženinom gestu. Na primjer, kad god bi prošla pored odraslog muškarca, ona bi se sklanjala u stranu, oborenog pogleda, sve dok bi on prošao. Bio je običaj da žena pri susretu ljubi ruke odraslom muškarcu i da ga izuva i obuva. Ogrtač žene razlikovao se od "orgtača za muškarca, da se ovaj ne bi slučajno njim ogrnuo, jer se to smatralo za sramotu" (Bojović, 10). Bilo da su gosti bili prisutni ili ne, žene najčešće nisu sjedjele za istim stolom sa muškarcima. Polna diskriminacija je ispunjavala svaki vid života, pa ni crkva nije bila izuzetak: muškarci su stajali naprijed, ispred oltara a žene pozadi. Svako javno pokazivanje obožavanja žene smatralo se neprirodnim (10). Čak i u privatnosti sopstvenog doma, muž nikada nije pokazivao nježnost prema svojoj ženi, ne zbog toga što je sam bio surove prirode, već iz straha da će ga javnost osuditi. Svekar, svekrva, deveri, zaove, jetrve pokazavili su više nježnosti i pažnje nego rođeni muž. (Vujačić, 119). Njena djeca su joj bila smisao života.

***

U ratničkim društvima muškarci cijene agresivnost, dominaciju i želju za pobjedom. Crna Gora nije izuzetak. Ovom spisku može se dodati i individualizam. Kao vojnici vojske Kraljevine Jugoslavije (1918), Crnogorci su odbijali razbrojavanje po parovima, jer nijedan Crnogorac nije prihvatao da se javno izjasni kao "drugi". Da bi izbjegli "sramotu" kad bi neki vojnik u stroju ispred njega rekao "prvi", Crnogorac bi kao sljedeći odgovorio, "Ja do njega," i tako redom (Jovanović, x).

Sva ratnička društva potcjenjuju i "izrabljuju" žene: Turci, Mongoli i Tatari. Za vrijeme svojih putovanja, Marko Polo je primijetio da Tatarke rade ne samo u kući i na polju, već i da vode sve trgovačke poslove: kupuju i prodaju, jer njihovi muževi ne znaju ništa drugo sem da "love ribu, zverad i ratuju" (Baković, 152-53). U Crnoj Gori, "superiorno ponašanje muškarca prema ženi, ali samo kao spoljašnja fasada, izraženije je i uočljivije nego u ostalih naroda slovenskog porijekla i evropske kulture" (152). Narcisoidnost, koja je očigledna kod Crnogorca, navodila ga je da traži više ljubavi nego što je mogao da pruži. Na neki način, on je bio sam sebi dovoljan. Kombinacija narcisoidnosti i agresivnosti ojačala je njegov solipsistički stav prema ženi, naročito prema vlastitoj. Kao posljedica ovog stava, "nema veće pogibije za Crnogorca nego kada ga žena obespita, kada ga zanemari i 'pregazi'" (153). Nevjerovatno ali tačno, nastavlja psihijatar Baković, iako Crnogorac možda ignoriše svoju ženu, on isto tako u njoj vidi svetinju: on je potcjenjuje zbog njene slabosti i zbog te iste slabosti gleda je kao svetinju (147).

Pokoravajući se shvatanjima svoje sredine, Crnogorka je našla svoje mjesto u njoj (Bojović, 10). U suštini, i muž i žena su stvorili svoj sopstveni patrijarhalni svijet koji se temeljio na onome što se smatralo normalnim i moralnim (Vujačić, 119). S jedne strane, obezvređivanje Crnogorke se ne može poreći. S druge strane, ona je bila daleko bolje zaštićena i više poštovana od žena u mnogim razvijenijim društvima. Žene iz Crne Gore su se mnogo čega odricale, ali se zbog toga nisu osjećale poniženim.

Pored muškog autoriteta i onog što ga prati - potčinjavanje žene - civilizovano ponašanje između muškarca i žene

bilo je u Crnoj Gori obavezno. Muž se možda nije ponašao prema ženi kao što bi to danas činio civilizovani muškarac; ali, teško onome ko bi se usudio da uvrijedi ili ponizi ženu jednog Crnogorca. U takvom slučaju muž je morao da "opere", da odbrani svoju junačku čast i čast svoje rođene žene (124). Osveta je mogla imati različitu formu: od fizičkog napada do samog ubistva.

Uvijek podržavana od strane krvnih srodnika, nijedna žena nije morala da toleriše ničije uvrede i nepravde, pa ni muževljeve. Ženidbom iz drugog bratstva, muž se prijatelji s njenim rodom, stvara prijateljstvo koje se zasniva na uzajamnom poštovanju (Gezeman, 145). Ne može se poreći da je život Crnogorke težak, ali ona nikada nije bila "samo igračka u rukama muža", kao što se dešava u nekim civilizovanim zemljama (Baković, 148). Sigurna da joj se ništa ružno ne može desiti, ona je mogla slobodno da putuje svuda, čak i sa strancima.

Ljudi od pera različito vide položaj žene u Crnoj Gori. Nakon podrobnije analize, Baković zaključuje da je "ona glavni stub crnogorskog etosa". (148.) Kada uzmemo u obzir njene mnogobrojne doprinose, moramo se složiti sa tim.

***

Principi radne etike u Crnoj Gori bili su jasno definisani za oba pola; odstupanje od krutih pravila predstavljalo bi skandal uglavnom za muškarce. Nijedan muškarac nije radio "ženski posao", jer ga u protivnom ne bi primali u svoje redove. Ne treba se onda iznenaditi što se većina posla smatrala "ženskim poslom" (Bojović, 10). Ženski dio familije osjećao bi se postiđenim ukoliko muškarac ne bi ispunio ono što se

od njega očekuje. Ukoliko žena ne bi mogla da obavi sve svoje obaveze, tražila bi pomoć od komšinice prije nego od muža. Iako je radila gotovo sve, bilo je i nekoliko obaveza koje su izlazile iz njenog domena.

Muškarci iz Crne Gore stekli su reputaciju lenjivaca, što su u izvjesnom smislu i zaslužili. Pa ipak, da su prilike dozvoljavale da rade, oni bi posao solidno obavljali. Međutim, to nije bilo izvodljivo, trebalo je nositi se sa životom kakav jeste, budući da je sloboda u Crnoj Gori najdragocjenija. Ako hoćemo da razumijemo Crnu Goru, moramo je vidjeti u ovom kontekstu. Da bi zaštitili zemlju i slobodu koju su s toliko muke stekli, trebalo je biti stalno na oprezu, s oružjem na gotovs. Prema tome, muškarac nije mogao da radi ni jedan drugi posao koji je zahtijevao saginjanje i uspravljanje, jer je to moglo da dovede u opasnost i njega i njegovu porodicu. Da bi svima obezbijedio sigurnost, on je morao stalno da bude uspravan, sa dobrim pregledom terena, i sa uvijek napunjenom puškom o ramenu. Za vrijeme prekida neprijateljstava, on je obavljao fizičke poslove koji su priličili ratniku.

U Crnoj Gori plodna zemlja je veliko bogatstvo. Da bi se otrgla od kamena, potrebna je snaga jednog Herkula, koja je potrebna i za klesanje kamena za pravljenje ograda koje su služile za zaštitu i ljudi i životinja. Ovi su poslovi bili muški. Kad bi muškarac nosio neko breme, uvijek bi ga nosio na ramenu, jer mu je pri takvom načinu nošenja tereta glava ostajala slobodna da bi mogao da razgleda okolinu. Ako bi se neprijatelj pojavio, mogao bi lako da se oslobodi tereta i upotrijebi oružje, koje je uvijek nosio sa sobom (Škerović, 263). U normalnim prilikama, bilo je neprilično za muškarca da na leđima nosi breme, a kamoli kolijevku. Starješina garde knjaza Nikole odbio je da podigne sa zemlje knjaževo uplakano dijete. Naljućenom knjazu starješina garde se su-

protstavio, "Što da tvoje sa zemlje podižem, kad ni svoje ne podižem kod kuće. To je ženski posao". (Gezeman, 134).

Rebeka Vest posmatra etiku rada crnogorskog muškarca iz drugog ugla. "Hvalisavost" Crnogorca negira svaku njegovu drugu osobinu, ona piše, osim "lukavstva homerovskih heroja", koji ne prihvataju nikakav posao iz straha od neuspjeha koji ne priliči jednom ratniku. Zbog toga, "Crnogorce ne interesuje nikakav posao", i za njih je gotovo nemoguće "da se uklope u modernu Jugoslaviju". (1009). Jedini posao koji interesuje Crnogorce jeste "rat", njihova "nacionalna vještina" (Lafan, 47). Njihov način života stalno je tražio nove ratnike.

***

Motivaciona snaga u svakom braku bila je "podići male heroje, koji se ne bi ni mučili da izađu iz majčinske utrobe kad ne bi znali da će se proslaviti kao heroji" (Vest, 1009). Brak, djeca, preci i potomci bili su osnovni temelji na kojima su počivali domaćinstva, bratstva, plemena i cijelo društvo u tradicionalnoj Crnoj Gori (Gezeman, 146). Mladi su se uzimali vrlo rano. Nije bilo rijetko da petnaestogodišnjak ili šesnaestogodišnjak uzme trinaestogodišnju djevojčicu. Neki su uzimali čak i mlađe djevojčice da bi tek kasnije počinjali bračni život sa njima (Medaković, 64). Kralj Nikola I (knjaz, 1860-1910; 1910-16) vjerio se sa Milenom kada je imao 12 godina, a ona 6. Dok je on studirao u Parizu, ona je živjela sa njegovom porodicom na Cetinju, i vjenčali su se nakon njegovog povratka, čim je ona napunila 14, a on 20 godina (Jovićević, 38,40). Uobičajene su bile i vjeridbe dok je dijete još bilo u utrobi majke. Trudne žene bi se dogovarale da ojačaju

svoje prijateljstvo preko svoje djece koju će tek roditi. Ako bi se rodili dječaci, postajali bi pobratimi, djevojčice - posestrime, a ako bi bili suprotnog pola, već tada bi ih vjerili (Aleksandrov).

I za moju prababu Anđušu važi ista godina (1858) kao godina rođenja i vjeridbe (Vraćajući se hronološki u prošlost, majka i ja smo došle do ovog podatka, za koji vjerujemo da je tačan, jer nema pisanih izvora.) Vjerena još dok je bila u majčinoj utrobi, ona i njen vjerenik su imali 12 godina kada su se formalno vjenčali. Tada je napustila svoj *rod* i pošla u svoj *dom*. Dok je bila dijete, moja majka je živjela sa svojom bakom, usamljenom udovicom, koja je voljela da priča svoja sjećanja. Prvih četiri godine njihovog braka igrali su se kao i sva druga djeca. Kada je napunila 16 godina, "nešto ga spopade i on me povede iza stijene", pričala je mojoj majci,"odmah iza toga on ode u rat protiv Turaka, i ja rodih. Ne prođe ni godina, a ja ostah udovica a malo kasnije ja sahranih i to dijete".

Život u velikim porodicama, odvijao se samo u jednoj jedinoj prostoriji te je davao malo ili nimalo mogućnosti za privatnost. Otuda se većina djece i začinjala i rađala izvan kuće: u štalama i na njivama. Žena se porađala u najprimitivnijim uslovima. Jedan kolega mi je opisao tipičan porođaj iz vremena kada su živjele bake koje su intervjuisane u ovoj knjizi. Trudna žena bi morala da šeta po štali gdje je trebalo da se porodi. Ako bi imala sreće, druge žene bi joj pomogle. Nije joj bilo dozvoljeno ni da leži, ni da sjedi jer se vjerovalo da tako ne može beba da izađe, a pored nje se donosila gomila slame da joj se nađe kad se porodi. Prirodno je što su mnoge žene umirale zbog nedostatka medicinske njege.

Muž nikada nije pomagao ženi pri porođaju. Najčešće bi napuštao kuću nekoliko dana prije porođaja i vraćao bi se tek nakon toga (Vukmanović, 226). Udovci su se ženili čim

bi im se ukazala prilika. Isto tako, udovice bez djece bi se udavale bez većih trauma. Udovica sa djecom bi se rijetko udavala ponovo, jer nije mogla da vodi svoje potomke u novi *dom*. Djeca su potpuno pripadala ocu. Moja prababa, koja je bila udovica bez djece, živjela je kao udovica u svom rodu, ponovo se udala kada je napunila 18 godina i pošla u svoj novi *dom*. Imala je četvoro djece u svom novom *domu*. Prije nego što je moja majka stupila na scenu, njena baka - ili *Baba* - izgubila je svog sina jedinca.

"1905. godine", u potrazi za obećanom zemljom "šezdesedamdeset Crnogoraca napustilo je rodni kraj, i pošlo u Sjevernu Ameriku" (Tredvej, 4). *Baba* Anđušin sin, jedinac, tražio je da im se pridruži. Ona ga je preklinjala da je ne ostavlja, ali on je ucijenio da će se ubiti ako mu ne da blagoslov. Čvrsto riješen da ispuni svoju prijetnju, dohvatio je pušku sa zida (mogla se naći u svakoj crnogorskoj kući). Rvajući se da mu je otme, puška je opalila i ponijela njen palac. On se ukrcao na brod, ali nikada nije stigao u Ameriku. Dobio je upalu bubrega, a kako nije tražio pomoć ljekara, umro je i bio sahranjen u moru.

Moja prababa za dugo nije znala da je njen *jedinac* umro. Oni koji su dobijali pisma od svojih iz Amerike, pretvarali su se da su pisma od njenog sina, i čitali su ih pred njom, stvarajući na taj način fiktivnu priču o njegovim doživljajima u stranoj zemlji. Budući nepismena, nikako nije mogla saznati istinu, sve dok nije postalo teško da se i dalje glumi. Na najtežu vijest za jednu majku, reagovala je u skladu sa običajima svoje kulture: nikada nije ni suzu pustila, ostala je uspravna i gorda. Svako drugo ponašanje osramotilo bi i familiju i bratstvo.

Majka nikada javno ne žali svog sina. Moja majka mi je pričala kako je baka ustajala u sitne sati, i išla do jedne stije-

ne daleko od kuće, gdje bi sjela, i naricala iz sveg glasa, tužeći svog sina. Odjek njenog glasa preko brda došao bi do moje majke i budio je, imala je tada oko šest godina. Kada bi se poslije nekoliko sati vratila i kada bi je moja majka pitala gdje je bila, ona bi izmislila nekakav odgovor, kao išla je da pokupi veš koji je ostavila napolju prethodne večeri. Uprkos teškom životu, živjela je 102 godine. Ima u Crnoj Gori mnogo baba sličnih sudbina, a neke njihove sudbine su zabilježene između korica ove knjige.

Rijetka su društva koja u toj mjeri vjeruju u nasledni faktor kao Crnogorci: "Kakva žena, takva djeca" (Gezeman, 146-147). Umjetnost odabiranja stara je koliko i sama Crna Gora. Da bi cijenili vrijednost eugenike, dovoljno je pogledati potomstvo princeze Jelene (1872-1952), zgodne, visoke, otmene kćeri Knjaza Nikole, i njenog upadljivo niskog muža, princa Viktora Emanuela od Savoje, budućeg kralja Italije. Vjerovalo se da će brak "sa princezom od otmena roda sa planina obnoviti italijansku kraljevsku lozu, koja je bila već biološki ugrožena međusobnim brakovima u okviru porodice Savoj" (Jovićević, 167). To se upravo i dogodilo.

***

U staroj Crnoj Gori, izbor mlade zahtijevao je mukotrpno traženje od strane mladoženjine porodice. Tražilo se da mlada i porodica iz koje ona potiče budu besprijekornog ugleda. "Dobra kuća", a ne izgled mlade, bila je najbitnija. Nisu morali ni lično da je upoznaju. Ugled su stvarale generacije njenih hrabrih predaka, te je istorija njene porodice, stara barem 100 godina, odlučivala prilikom odabiranja (Ge-

zeman, 148-49). Neke poslovice ilustruju ova vjerovanja. "Ženi se nikogovićima imaćeš nikogoviće oko ognjišta"; "Meni prijatelji ne trabaju ni da me brane, ni da me hrane, ja tražim snahu od soja... unučad će biti onda ili junaci, ili mudri i rječiti". Ovo vjerovanje precizno opisuje posljedice ženidbe iz "slabe kuće", i potkrepljuje vjerovanje da sinovi liče na majčin rod (Vujačić, 142). Kada bi našli mladoženji odgovarajuću djevojku, prosili bi je od njenog oca. Njena osjećanja uopšte nisu bila važna. Tri dana prije vjenčanja, budući mladoženja je morao obavijestiti mjesnog sveštenika da on, uz "pristanak" buduće mlade, hoće da se ženi. Ako je vjerovati literaturi i ženama u ovoj studiji, buduće mlade su se, uprkos tome što im je pružena mogućnost da odbiju izabranog muža, rijetko protivile izboru svoje porodice.

Dvoje mladih ljudi su se pojavljivali na vjenčanju kao stranci. Mlada, ustvari, ne bi bila samo otrgnuta iz roditeljskog zagrljaja. Brak je bio sveto povezivanje dvije ugledne porodice, a ne slučajna razmjena dobara, nešto što su Crnogorci prezirali kod svojih neprijatelja, Turaka, a što se može naći i kod Njegoša: "U njih nema nikakva vjenčanja, no pogodbu nekakvu učine ka da kravu napoli predaju. Oni žene u čeljad ne broje, no ih drže ka prodano roblje. Oni kažu: žena je čovjeku slatko voće al' pečeno jagnje; dok je takva neka je u kuću, nije l' takva, s njom na ulicu!" (*Gorski vijenac*, 1769-77). Osjetljivi na brige mlade, a posebno na njene roditelje, svatovi u prisustvu mlade i njenih roditelja počinju tradicionalni ritual kojim se mladoj olakšava napuštanje roda i dolazak u dom.

Svadbu prate svadbeni običaji. U veoma iscrpnoj studiji, Medaković opisuje tradicionalne svadbene običaje. Na dan ugovorenog vjenčanja, svatovi, nekad od 60 do 100, skupljaju se da povedu mladu u crkvu, gdje se obavlja vjenčanje. Među svatovima su podijeljene uloge: *stari svat, đeveri: lijevi i desni,*

prvienac, barjaktar, kum i vojvoda. Nekada su svi svatovi provodili noć uoči vjenčanja u mladoženjinoj kući, i svaki bi se oglasio puškom pri dolasku. Ako nije bilo dovoljno mjesta za spavanje svatovi bi se rasporedili u kućama mladoženjinog bratstva. Pri dolasku su ih pozdravljali mladoženjini rođaci. Pri ulasku u kuću, oružje bi predavali mladoženji ili nekom drugom članu te kuće (Medaković, 64).

Za vrijeme svadbe svaka kuća pored koje svatovi prolaze iznosi zdravicu koju primaju *prvienac* i *barjaktar*. Kada se svatovi približe mladinoj kući, povedu kolo, kojim se daje znak mladinom bratu i njenom *prviencu* da iznesu zastavu. Mladoženjin *prvienac* i *barjaktar* se izdvajaju od svatova i pozdravljaju se sa mladinim *barjaktarom* i *prviencom*. Sva četvorica igraju: *barjaktar* sa *barjaktarem*, *prvienac* sa *prviencom*. Poslije toga pucaju iz pušaka i zagrle se... Na kraju *barjaktari* stavljaju obje zastave ispred kuće ili na njen krov, a svatovi ulaze po prvenstvu; domaćini im uzimaju oružje i kače ga na zid.

Svatovi se okupljaju oko ranije pripremljene trpeze, i sijedaju takođe po prvenstvu: na čelo trpeze sijeda *stari svat* sa svatovima; s njegove lijeve strane domaći *stari svat* i svadbari. Nakon toga počinju zdravice. *Đever* daje mladinom bratu *opanke* (u jednom je zlatnik) umotane u maramu. Sa *opancima* u ruci, on ulazi u sobu gdje ga čeka sestra, koju oblače žene. Brat joj natakne *opanke* na noge, ali samo na prste, pa ih djevojka sama obuje. (Medaković, 64). Darivanje *opanaka* ima simbolično značenje: kidanje veza sa rodom i početak vezivanja za dom. Brat joj pomaže da obuče vjenčanicu, samo do ramena. Zatim joj skida djevojačku kapu s glave, gazi je i izlazi iz sobe (64). Skidanje kape znači kraj djevojačkog doba i početak doba udate žene.

Žene nastavljaju s oblačenjem nevjeste, stavljaju joj dvije bijele marame na glavu, koje pričvršćuju sa dvije ženske

igle.Tog jutra se okupala mirišljavim sapunom, uvila kosu u pletenice i spustila dvije jabuke u njedra. Jabuka će postati dio rituala koji je vezan za plodnost, a izvodi prije nego što mlada prvi put uđe u muževljevu kuću. U međuvremenu, domaćin donosi darove za svatove - marame, i pita ih da li su zadovoljni s darovima. Oni mu potvrđuju da su zadovoljni, sijedaju i nastavljanju da se goste. Na povik mladoženjinog *starog svata*, "Dajte đevojku!" dovodi je njen brat. Desni *đever* traži đevojku od brata, "Daj mi đevojku!" a on mu odgovara "Ne dam, što me nećeš darovati". "A što ću darovati?" on ga pita. "Daj mi, ako ćeš i jedan fišek", odgovara brat, koji će izgoreti kad mlada pođe u njen novi dom (Medaković, 64).

U tom trenutku lijevi i desni *đever* uzimaju nevjestu pod ruku, i niko od njenog roda nema više pravo da je takne. Ovaj ritual garantuje mladoj da će u svom novom *domu* biti poštovana i čuvana kao da im je sestra. Kada bi je ko takao, to bi bila sramota, izražavalo bi nepovjerenje njenog roda prema budućim prijateljima. Desni *đever* predaje mladu mladoženjinom *starom svatu*, koji joj stavlja prsten a ona se klanja i ljubi ga u ruku. Nakon toga, ona u njegovoj pratnji ide oko stola i redom ljubi ruku svakom *svatu* (Medaković, 65-67). Počinje blagosiljanje.

Prvi blagoslov daje mladin otac:

> Da ti bog da četiri sina i dvije šćeri,
> prvo šćeri, a potonji sinovi, da se dva zla u dom ne sastanu.

Metaforično rečeno, otac se nada da će mu kćer imati djecu oba pola. Ako se prvo rode kćeri, udaće se i napustiti rod prije nego što se sinovi ožene i dovedu svoje žene. Prema tome, snahe i zaove neće imati priliku da se svađaju. Nakon toga, majka daje svoj nježni blagoslov:

> Ajde s Bogom moja ćerko! Ne mogu ti više ništa,
> Nego ti Bog dao sve ono, što ti ja žuđela.

Poslednju zdravicu diže stari svat mlade:

> Ajde s Bogom, đevojko! Bio ti srećan put, Da se s tobom pofali dom ka sa srećnom i poštenom i najpravijom đevojkom. I šta ćemo dalje: No kako radila, tako se ranila. U zdravlje braćo!

Na zapovjest *starog svata* -"Na noge, *svatovi*; da se putuje" - oni izlaze po redu kako su i ušli u kuću mlade. Pri izlasku daje im se njihovo oružje, iz kojeg pucaju nedaleko od njene kuće, i to samo jednom. U međuvremenu, njen brat se penje na drvo ili na krov kuće, pozivajući sestru imenom, uz pozdrav, "Ajde s Bogom", i puca iz puške. Njeni *đeveri*, čvrsto je drže ispod ruke, da se ne bi osvrnula. I najmanji znak, možda čak i grč na licu, koji bi mogao da znači da posljednji pogled upućuje svom bratu bio bi za mladoženju poniženje, jer bi u tom slučaju njeno potomstvo ličilo na ujčevinu (Medaković, 69).

Od trenutrka kada napusti kuću svojih roditelja, ona postaje član tuđe familije, kojima je i ona sama tuđinac. Sada će ona zauzeti svoje pravo mjesto u društvu, postaće "*tuđa večera*"- počeće da igra ulogu za koju je pripremana čitavog života (Gezeman, 155). Dok je odrastala, stalno su je podsjećali da njen pravi dom nije onaj u kojem je rođena, već *dom* njenog budućeg muža i njegove porodice. U suštini, dom njenih roditelja bio je njen privremeni dom, kuća u kojoj je trebalo da sazri i nauči kako da postane poštovan član tuđeg doma i porodice, koji će doprinositi tom domu. Kad dođe u svoj *dom*, spremaće večeru, glavni obrok oko koga se okuplja

cijela familija; njeno posluživanje večere prividno je predstavljalo metaforu za sve ono čime će morati da ugađa novoj, brojnoj porodici sve do kraja svog života.

Njeni roditelji nisu od nje ništa očekivali dok je bila kod njih, sem da čuva vjekovni ugled familije i da se jednog dana uda. Ni jedan član njene familije ne prisustvuje vjenčanju u crkvi. Pa ipak, u jednoj uglednoj sociološkoj studiji tvrdi se da nevjesta nikada nije prekidala veze sa svojim rodom, niti je bila odbačena od svoga roda. Podjenako se brinula za ugled i *doma* i *roda*, odana i *domu* i *rodu* (Bojović, 11).

Kada svatovi stignu u crkvu u mladoženjinom selu, kum izlazi iz povorke i prati mladoženju do crkve. Međutim, prije nego što napusti kuću, mladoženja traži blagoslov svojih roditelja, ljubi ih u ruku. Žene ne prisustvuju ceremoniji u crkvi. Nakon crkvenog obreda, nevjesta, pognute glave, izlazi iz crkve u pratnji đevera, a da pri tom ni jednom ne baci pogled na svoga muža. Ispred crkve, svatovi piju i pucaju, pjevajući cijelim putem do mladoženjine kuće. Tamo ih nestrpljivo čeka cijelo bratstvo. Goste dočekuje mladoženjina majka, sa malim dječakom u naručju. Nevjesta uzima dijete u svoje naručje, staje na pustu (ćilim), ulazi u kuću, i daruje djetetu *opanke*, i "u njima po jednu cvanciku" (Medaković, 69).

Ovaj ritual, poput mnogih drugih, ima ogroman značaj u ovom društvu za muško potomstvo (69.) Prije nego što uzme dijete i uđe u kuću nevjesta baca jabuke koje je nosila u njedrima preko krova svoje nove kuće, vjerujući da će joj one, takođe, podariti mnogo djece, prvenstveno muške. Bilo je uobičajeno da se stavi oružje ispod ćilima, jer je tada "bilo vjerovatnije da će roditi ratnika" (Duram, 1928, 208). Za vrijeme cijelog svadbenog ceremonijala, desni đever je nikada ne napušta, sjedi pored nje na čelu bogate trpeze i daje joj da

jede i pije (70.) To je prvi i posljednji put u njenom životu da je služi muškarac.

Đever, mladoženjin brat, ima najveću odgovornost: on, a ne muž, provodi prvu bračnu noć s mladom, dok su oboje potpuno odjeveni. Ovaj ritual je smišljen da umiri uplašenu nevjestu koja mora da spava sa tuđincem u tuđoj sredini i služi kao priprema za spavanje u istoj postelji sa svojim mužem - tuđincem - i za vođenje ljubavi. Ritual ima za cilj da ubijedi i nevjestu i njen rod dą je njen novi dom ništa manje svetilište od onog u kome je rođena. Šta više, period između vjenčanja i prve bračne noći dozvoljava joj da se pripremi na novu sredinu prije njenog prvog seksualnog iskustva. Djever ne smije da pokaže ni najmanji znak seksualne predigre, čak ni u šali, jer bi to značilo da pokazuje nepoštovanje prema nevjesti i njenoj familiji, kao i prema svojoj familiji i mladoženji, svom bratu. Sledeću noć može ona provesti u krevetu pored zaove ili nekog drugog ženskog člana familije. "Odlaganje prve bračne noći ...smatralo se časnim... Što kasnije to časnije... ponekad čak i do godinu ili više dana. Ovo se objašnjavalo time što je mlada po pravilu bila *stidna* (*Duram* 1928, 208). Moram opovrgnuti Duramovu tvrdnju da je "običaj spavanja sa *đeverima* poslije vjenčanja nestao u Crnoj Gori" negdje na prekretnici vijeka (208). Iz razgovora sa mojim bakama 1990. godine saznala sam da se održao barem do Drugog svjetskog rata, a u selima čak i duže.

Po ovom starom običaju, trećeg dana poslije vjenčanja, nevjestu posjećuju njena majka, brat i stric i donose darove: mirišljave sapune za žene, košulju i čarape za muškarce. Ako bi dolazili sa daljine često bi ostajali kod prijatelja i po nekoliko noći. Nekoliko nedjelja nakon njihove posjete nevjesta posjećuje svoj rod, u pratnji *đevera*. Kada su je prvi put odveli, *đeveri* su bili s obje njene strane. Udadbom, njen položaj

se značajno mijenja. Sada joj se dozvoljava da ide iza svakog muškarca, uključujući i njenog muža. Po dolasku u rod, dijeli postelju sa *đeverima*, svi potpuno obučeni, čime se iznova potvrđuje njihovo poštovanje prema novoj snahi i članu porodice. (Duram 1928, 70).

Mlada ne spava sa svojim mužem sve dok joj jedna od starijih žena iz novog doma ne dozvoli. Iz mnogih razgovora saznala sam da je bio običaj da muževi pokriju lice svoje žene crnom prozirnom maramom kada vode ljubav, da bi je zaštitili od stida. Nijedna od žena iz ove studije nije mi priznala da je imala takvo iskustvo, što ne znači da zaista nije. Nevjesta će steći poštovanje koje prati udatu ženu čim rodi dijete, što će biti njeno izbavljenje. Sin je njena "izbava". Rađanje samo kćeri smanjiće njen ugled, ali svakako ne u onoj mjeri u kojoj će se to desiti ukoliko uopšte ne rodi.

Nova nevjesta je na rigoroznoj "probi" kod svoje nove familije. Njen status u kući zavisi od ćudi njene svekrve. U tradicionalnoj Crnoj Gori sve mlađe žene u kući odgovaraju ženi "*starješine*" kuće. Podređena uloga žene mijenja se sa godinama starosti, i u određenoj dobi ona stiče pravo da od njenih ćudi zavise mlađe žene u kući (Solcman, 57).

Sredinom devetnaestog vijeka, crnogorsko društvo je počelo da prihvata nacionalne umjesto plemenskih zakona, što je značilo bolji položaj žene. Zakon je pogađao čak i muškarce. Od 1880-te, žene su počele da se nešto češće i same obraćaju sudu za zaštitu, dok je žena ranije morala da odćuti svaku nepravdu. Prirodno, muškarci su se opirali novostečenoj slobodi žena, jer se ona protivila vijekovima formiranom mišljenju o ulozi žene u društvu. Ohrabrene time, sve više žena je tražilo razvod na sudu na Cetinju. Stara shvatanja Crnogoraca bila su toliko ukorijenjena da se ponekad dešavalo da na samom suđenju muž ubije svoju ženu (Bojović, 11).

Po ovom zakonu, čovjek se mogao razvesti od žene ukoliko je on uhvati da ga treći put pokrada. U tom slučaju on može da se ponovo oženi, dok je njoj to pravo uskraćeno. Za prve dvije krađe sleduje je tamnica. (Danilo I, Član 77). Muž se takođe mogao razvesti od žene zato što joj je " vonjalo iz grla" (Vujačić, 135). U svakom slučaju, on je prvo morao da se savjetuje sa svojim rođacima (Vujačić, 135).

Bračni par se nije mogao razvesti samo zbog neslaganja naravi. U tom slučaju, bilo im je dozvoljeno da žive odvojeno. On je morao da je izdržava, i nijedno od njih nije moglo ponovo sklopiti brak, dok je drugo bilo živo (Danilo I, Član 77). Međutim, bilo je i izuzetaka. Ako bi se rastavljena žena nepristojno vladala, on bi dobio razvod i bio bi oslobođen izdržavanja (Član 76). Imao je još jedno posebno pravo u slučaju njenog nevjerstva: prevareni muž je mogao da joj odsječe nos (Duram 1928, 213). Kamenovanje žena češće je zamjenjivano zatvorskom kaznom. Smrtna kazna je takođe zamjenjivana zatvorskom (Bogišić, 139-40). S druge strane, isti plemenski običaji i dalje su uporno opstajali.

***

Ono što je održalo crnogorski brak bili su ljubav i odgovornost prema porodici. Želja za porodom bila je neuporedivo jača u ovom društvu u odnosu na druga društva. Čežnja za sinom prosto je bilo "ljudsko" i "božje davanje" (Vujačić, 128). Ovakva opsjednutost porodom jasno objašnjava zašto se vjerovalo da brakovi bez djece nisu jaki. Plodnost je prevazilazila ličnu sreću i instinktivnu potrebu za porodom. Ona je najčešće bila motivacija za uklapanje u ovakvo društvo. Vjerovalo se da djeca obogaćuju odnos međusobne ljubavi, poštovanja i tolerancije između muža i žene. Ne treba se ču-

diti što je u slučajevima kada ne bi bilo poroda najčešće krivica padala na ženu. Budući da su djeca bila najvažnija, neplodna žena se mogla vratiti porodici iz koje je došla, što se i dešavalo tokom patrijarhalnog perioda. Sredinom devetnaestog vijeka, uvedeni su zakoni kojima se ova praksa zabranjivala (Vujačić, 129). Kao i u mnogim drugim primjerima, i ovi patrijarhalni običaji sporo umiru; neki od njih mogu se i dan danas sresti u crnogorskom selu.

Razvod od neplodne žene mogao je izazvati krvnu osvetu. Da bi se ovo izbjeglo, *neplodna* žena bi dobrovoljno napuštala svog muža, time ga je oslobađala krivice i omogućavala mu da uzme drugu ženu (Vujačić, 130). Ovakav savez omogućavao je mužu da postane bigamista. Iako je u to vrijeme to bilo potpuno opravdano, ipak se dešavalo samo u rijetkim slučajevima, u skladu sa moralom tog vremena i uz blagoslov crkve i mjesnih vlasti (131). Nisam čula za takve primjere u današnjoj Crnoj Gori, što ne znači da se ne mogu sresti u udaljenim i zabačenim selima.

Bigamiju opravdava opsjednutost crnogorskih muškaraca sinovima. Ni žene nisu pošteđene ovog kompleksa. Žena je izuzetno željela da svom mužu podari sinove "da se ne ugasi ognjište " (Vujačić, 133). Ovo je davalo osnova neplodnoj ženi da dovede u kuću drugu ženu koja će roditi njenom mužu djecu, a ona će, na sopstvenu inicijativu i na inicijativu svog muža, ostati u istoj kući kao *podruga* ili kao *kuma* (115). Ovi savezi bi često dobijali blagoslov od *popa*, sve dok se ne bi umiješao vladika sa Cetinja (Gezeman, 156). Iako bi vladika osudio ovaj novi brak, prvi se ne bi razvodio niti bi se muž vjenčavao s drugom ženom. I u ovom slučaju plemenski zakoni bili su iznad ostalih zakona.

Sinovi su imali takav značaj da se smatralo da očevi koji imaju samo kćeri nemaju potomke. Kuća bez muških potomaka gubi prezime, svoju krsnu slavu i gasi se domaće ognjište jer nema ko da nastavi da čuva tradiciju te kuće i bratstva. (Vujačić, 115). Gezeman tvrdi da je "srećan porodični događaj" samo rođenje sina. Muškarac bez sina osjeća se iznevjerenim, izgubljenim i zanemarenim. Vremenom, odnosi se sa sve više gorčine i sadizma prema onima koji imaju muške potomke. Izazivao je strah. Trebalo se čuvati njegovih kletvi, za koje se vjerovalo da imaju magičnu moć nad onima koji imaju više sreće. Budući da je postojalo vjerovanje da je kuću bez muškog potomka Bog kaznio, drugi roditelji su se molili da im se slično ne dogodi: "Tako mi se kuća ne iskopala" i "tako mi se svijeća ne ugasila". U to vrijeme imati samo jednog sina smatralo se kao da se nema ni jedan. Imati dva sina značilo je imati jednoga. Ovo vjerovanje poticalo je od toga što se, u najmanju ruku, bar polovina muških članova porodice gubila u ratu (156).

Dolazak muškog djeteta na svijet dočekivao se uz pucnjavu s velikim oduševljenjem: "Rodila se još jedna puška". Po jednoj legendi kad se rodi muško dijete, stavljan je pištolj na djetetov jastuk. To je bila njegova prva igračka (Aleksandrov, 370). Citiram jedan primjer iz ličnog iskustva: na putu do jedne od intervjuisanih baka, upitala sam svog vodiča da li poznaje porodicu mog muža, a on mi je odgovorio, "Kako da ne, Milići su imali pet pušaka (moj prasvekar i njegovi sinovi). Milići su svijetle puške".

U staroj Crnoj Gori majke su uživale daleko veće poštovanje od žena koje nisu imale djecu. Potpuno je prirodno što su bile na veoma dobrom glasu (Vujačić, 131). Majke i sestre su bile posebno cijenjene zbog toga što su odgajale sinove i braću strogo patrijarhalno: da budu hrabri i časni. Stariji muškarci i danas govore ponosno i dirljivo o ovim ženama (Gezeman, 132). Savremene Crnogorke još uvijek predsta-

vljaju stub svojih porodica, u okviru relativno nepatvorenog patrijarhalnog društva.

Među Crnogorcima je postojao nesumnjivo jak fenomen koji dr Baković naziva "kultom majke", koji kao termin savršeno opisuje tu pojavu u ovoj kulturi (149). Sredina u kojoj je majka jedini autoritet, često udovica iz rata, stvara idealne uslove za razvitak jakog Edipalnog kompleksa. U svijetu odraslih Crnogoraca, Edipov kompleks se transformiše kao simbiotska veza i projektuje se u kult majke kao ljubav, poštovanje, pažnja i poslušnost prema njoj, što se rijetko srijeće u drugim kulturama (151). Ovo ne znači da neke žene ne zamjeraju svojim muževima zbog pretjerane privrženosti prema majci. Štaviše, njihovi sinovi će nastaviti očevim stopama; inače bi iznevjerili tradiciju.

Majka je vaspitavala svoju djecu da je njihov otac, a ne ona, na prvom mjestu; zbog toga Crnogorka nije bila takozvana kastrativna majka, nastavlja Baković. Ona je idealizovala, veličala svog muža i klela se njime, pozivala se na njega, plašila njime svoju djecu, radila je sve u ime njega - oca, i činila ga autoritativnim kod djece i dominantnim u porodici, mrtvog ili živog (156-57). Majke su zavisno od svojih mogućnosti, pružale svojoj djeci najbolje obrazovanje. Iako nepismene, one su, sa mužem ili bez njega, bile najbolji učitelji svoje djece, najveći kritičari, i najveća podrška (157). U majčinom krilu, djeca bi stasavala u zdrave odrasle ljude. Kaže se da čovjek brže sazrijeva poslije očeve smrti, a počinje da stari kad mu umre majka. Djeca su mlada sve dok im je majka živa: majčina ljubav je melemni eliksir (152). Sin, čije se rođenje pozdravlja punog srca, najbolnije podnosi smrt majke.

***

Najveće prokletstvo za Crnogorku je njen dolazak na svijet kao ženskog bića, kasnije često praćeno prekorom, "Kuku majko, što si me rodila!" (Pajević, 439, 442). Rođenje ženskog djeteta unosilo je žalost u familiju; svi su osjećali da je u dom ušla nesreća. Možda su članovi familije bili očajni zbog toga što su znali da će njena sudbina biti puna jada i odricanja. U svakom slučaju, smatralo se da su žene kob. Blagoslevena je bila ona žena koja je rađala sinove. U kući punoj sinova, ta kob se manje uočavala.

Uprkos ovim gledanjima, one su bile voljene, naročito od svoje braće, koji su uvijek bili spremni da daju život za njih. Braća su se ponašala krajnje zaštitnički prema svojim sestrama. "Privrženost koju su braća pokazivala prema sestrama često je odvraćala muževe od nedoličnog ponašanja" (Simić, 91). Žene iz ove studije plakale su i govorile veoma dirljivo samo onda kada su pripovjedale o svojoj umrloj braći. Nema ni jednog zapisa o tome kako je sestra ubila brata, iako je bilo slučajeva da su braća ubijala sestre, naročito kada bi ona osramotila familiju (na primjer, vanbračno dijete). Odbrana porodične časti pripadala je njemu. Baković govori o implicitnom disparitetu između neprikrivene ljubavi i poštovanja crnogorskog muškarca prema majci i njegove prikrivene nježnosti prema sestri i kćeri (147).

Crnogorski otac je najčešće bio nesrećan kad ne bi dobio sina - pušku, izvinjavao bi se kad bi mu se rodila kćer, "Da oprostiš, rodila mi se 'ćer (Aleksandrov, 371). Kad bi ga pitali koliko djece ima, odgovarao bi, "tri sina i da oprostiš, jedno dijete". I žena je možda nešto slično govorila. Šta god da se kaže i kako god, zbog kćeri su se uvijek izvinjavali.

Otac joj je ili poklanjao malo pažnje, ili potpuno ignorisao. Njeno vaspitavanje i obrazovanje nisu bili njegova briga.

To je bila briga majke, koja je, uostalom, bila zadužena i za sve ostalo što se ticalo vođenja domaćinstva, kao i za vaspitavanje u patrijarhalnom duhu. Budući da je njen glavni cilj bio da se uda, njena prva lekcija o smjernosti odnosila se na pripremu za trenutak kada će ona postati stub, "duša druge porodice". (Vujačić, 124). Majke su služile kao živi primjeri svojim kćerima, koje su više učile posmatrajući nego iz riječi (99).

***

Etnografi pišu o značaju uloge žene za vrijeme rata. Crnogorske majke su rijetko vodile svoje kćeri sa sobom na bojno polje da obilaze očeve, braću i ostale muške rođake, kada su im nosile hranu i odjeću. Kako su svi muškarci bili u ratu, žene su bile prinuđene da rade sve poslove na imanju i u kući veoma brzo da bi mogle da se vrate na bojno polje i pruže podršku i pomoć muškarcima. Zaštićene od metka po crnogorskim i turskim plemenskim zakonima, žene su čak punile oružje i vodile mazge sa barutom i olovom.

Nakon bitke, one su tražile svoje ljude, nudile vojnicima vodu i rakiju koju su uvijek nosile sa sobom. Kada bi srele ranjenog vojnika, najčešće bi ga pozdravile sa, "Srećne ti rane". Kada bi naišle na mrtvog rođaka, one bi, prepuna bola, pale na njegovo tijelo, grlile ga i ljubile, naricajući iz dubine duše.

Prije sahrane, žena bi pokupila njegovo oružje, medalje, kape, krvavo odijelo i sve što mu pripada. Ako bi to bio njen muž, sve što bi pokupila od njega služilo bi joj kao nastavno

sredstvo u vaspitanju njene djece, da bi im stalno pokazivala kako je njihov hrabri otac žrtvovao život za njihovu slobodu. Neke žene su bile naoružane i borile se zajedno sa muškarcima. Njihova imena i djela sačuvana su u istoriji Crne Gore (Bojović, 14).

Poslije bitke mogli su se vidjeti mnogi muškarci, bilo da su ranjeni ili ne, kako se s mukom kreću kući, praćeni ženama koje tuže i prizivaju imena svojih mrtvih (Aleksandrov, 389). Na ulasku u selo, u pratnji seljaka, umorne i iscrpljene vojnike dočekivale su *tužbalice*. Tamo, na dugačkom stolu, prostrli bi odjeću poginulog, *i* "sve ostale sitne rabote koje su na mrtvome našle, pa povrh svega metnu njegovu kapicu, te izgleda kanda mrtav čovjek na trpezi leži" (Pajević, 453). *Tužbalice* bi išle od kuće do kuće, gdje god je bilo pokajanje. Žalile su tako tužnim glasom da bi čovjek sve dao samo da ne sluša (455). Do skoro, na sahrani najdražih žene su greble lice i krvavile ga, kao znak neopisivog bola - uglavnom mlade žene pri gubitku brata ili sina (Aleksandrov, 380).

Vujačić, sociolog, tvrdi da su prava *tužbalice* išla mnogo dalje od pukog žaljenja. Ona je imala pravo da osuđuje događaje i ljude, time je sticala društveni položaj i moć da se iskaže kao majka, žena, sestra, ili prijatelj u bolu i patnji. U ulozi učitelja, ona je podsjećala narod da štiti i ispunjava porodične, plemenske i nacionalne ideale. U epskoj poeziji, opisana je kao neko ko inspiriše ratnike da nastave svoju borbu za nezavisnost. Njene riječi su značajne koliko i riječi muškaraca - možda još značajnije (150).

Žene *nariču* na takav način da onaj ko ne poznaje običaje može pomisliti da pjevaju. One su smišljale svoje tužne pjesme dok bi radile po imanju (Nenadović, 74). Za vrijeme perioda rata, teško da se mogla čuti ikakva druga pjesma osim *tužbalica* (75), u kojima se svako malo moglo čuti jedno

kuku, što je navodilo *tužbalicu* da se pogrešno identifikuje sa pticom *kukavicom* (75-77).

Iako neupućeni mogu lako pomisliti da su plemenski običaji primitivni i potresni, neophodno ih je, međutim, posmatrati u kontekstu tradicionalnog ratničkog društva - kao originalne i čiste izraze tog istog društva. Na ulasku u treći milenijum nove ere, veći dio plemenske Crne Gore opstaje kao živi odraz prefeudalne Evrope.

***

Hrabrost i čast crnogorskih ratnika veoma su dobro dokumentovani. Svijet, međutim, malo zna o ženama koje su darivale živote, podizale i vaspitavale te iste ratnike, i radile od kolijevke pa do groba (Škerović, 370). Većina studija koje se bave ženama u Crnoj Gori nikada nije prevedena niti objavljena u drugim krajevima svijeta. Portret Crnogorke koji je u ovim studijama dat isključivo od strane muškaraca, potvrdila su iskustva žena ispričana u ovoj knjizi. Hoću da kažem, etničke studije niti preuveličavaju niti umanjuju mukotrpan život ženskog dijela stanovništva. Ono što literatura radi, i to zaista dobro, jeste idealizacija dvije specifične faze u životu žene: nevinosti i ljepote mlade neudate žene i svetosti doba majke. Preciznije rečeno, naučnici odaju nesumnjivo priznanje ženama za očuvanje društva čiji je centralni cilj bio da održi njegov identitet i suverinitet, najbolje izražen poslovicom: Kuća ne leži na zemlji, nego na ženi.

Čojstvo i junaštvo su dva najjača stuba Crne Gore. Sve ostalo, je besmislica i prevara. Iz sveukupnog materijala sadržanog u pripovijestima kazanim u ovoj studiji , može se izvesti istorija *Crne Gore*. Pripovjesti nam nude istinitu sliku stvarnsoti, ne samo njihove, već i sveobuhvatne stvarnosti

jednog samostalnog planinskog naroda. U stvari, u njihovom svjesnom opojmljivanju svijeta, počiva istorija koja objašnjava kako su Crnogorci sprovodili jedan pažljivo propisan, egzogamni društveni poredak - poredak zasnivan na prihvaćenim, strogo nametnutim zakonima.

Iz perspektive dvadesetog vijeka, tradicionalna Crnogorka se može shvatiti kao potčinjena i neispunjena žena. Istina je da je živjela po krutim pravilima i u androcentričnoj sredini. Crna Gora je u odnosu na muškarca takođe imala stroge zahtjeve. Od njih se uvijek tražilo da budu hrabri i časni ratnici. U stvari, Crnogorka će prva priznati da joj je život bio jad i muka, sa tek ponekim srećnim danom. Nekada neželjeno dijete, ona će kao majka postati stub neke druge porodice, kojoj će nesebično posvetiti svoj život. One će iznjedriti ratnike koji će obezbjeđivati slobodu i opstanak jednog naroda.

Nije se mogla ostvariti budućnost jednog plemena - djeteta, bez nje. Zbog toga je ona dostojna poštovanja a to je možda spriječilo da ne podlegne životnim teškoćama. Tješilo ju je saznanje da u svom jadu nije bila usamljena jer je živjela u homogenom društvu u kome se život nijedne druge žene nije razlikovao od njenog. Borba sa spoljnim faktorima i njihov uticaj na njen "hermetički zatvoren" svijet, rijetko su se mogli sresti igdje drugo. U ulozi dobre majke i poštovane žene i snahe, a, iznad svega, pri podizanju sinova - ratnika, ona je otkrila da je ostvarila samoispunjenje u okviru nametnutih patrijarhalnih ograničenja. Jedna drevna crnogorska legenda govori u njeno ime, kao i u ime svih Crnogorki, "Patnja je naša zajednička tragedija; herojstvo je naše zajedničko blago; dok god je sve to naše, Crna Gora će biti jedno".

Saslušajmo sada glasove stoljetnjih Crnogorki koji nas kroz vrijeme vode u svoj plemenski svijet.

I DIO

SINOVI I BRAĆA: JEDNA SMRT ZA DRUGOM

Ako je majka mlada koliko je dobra bez obzira na godine,
onda je pred nama, u ovom drvenom čunu usmjerenom u
Vječitom Ništa - mlada i lijepa Vila Dobrote. Crna krpa,
koju si stavila u 14. godini i nikad je nijesi skinula -
crno je jedro bez vjetra na tvom odlasku.
Ostavila si širok i dubok trag: pet sinova, dvije kćerke,
dvadesetčetiri unuka, i četiri praunuka - cijelo pleme
ispod jednog čađavog šljemena. I još ovo naša majko;
tvojim sinovima, koji su pisali i uređivali knjige i
novine - bila si najbolji i najstroži urednik
koga su se jedino plašili.
- Oproštaj književnika Boža Bulatovića s majkom,
Todor Baković, Depresivni optimizam Crnogoraca.

Stalna pratilja u životu Crnogorki je smrt, neprirodna, prerana: smrt muža, smrt djeteta, smrt braće. Razumljivo, svi gubici imaju ogroman uticaj na njihovu psihu, naročito smrt muškog djeteta ili smrt brata, bilo kada ili bilo kako. Bol za njima one različito izražavaju.

Smrt muža izazivala je slabe emocije. Većina žena iz ove studije govorila je kako su malo ili nimalo žalile muža, prihvatale su njegovu smrt kao nešto potpuno prirodno. I pored toga što nisu muževe birale same, prosto je nevjerovatno da ih neke od njih nisu zavoljele. Zašto bi se onda uskraćivalo javno pokazivanje bola za mužem? Po ovome pitanju se ni literatura nije jasno odredila. Jedan od razloga ovakvog ponašanja mogao bi da bude nastavak ponašanja iz prvih godina braka, vremena kada je sa njim mogla samo minimalno da komunicira. I skriveni i otvoreni gest mogao je da ima erotsko značenje, što je u patrijarhalnom, ratničkom društvu bilo potpuno neprihvatljivo. Slično tome, pretjerano iskazivanje bola za mužem moglo se protumačiti kao bol zbog gubitka seksualnog partnera - što se uvijek smatralo nepristojnim. Da paradoks bude veći, bez obzira koliko se javno žalio muž, malo ili mnogo, javno pokazivanje bola za sinom nimalo nije bilo dopušteno.

Sin se žali skriveno. Ovo ponašanje imalo je za cilj da ojača stoicizam majke u jednom društvu kome su one s ponosom poklanjale ratnike. Svako javno pokazivanje tuge značilo je slabost karaktera, nesposobnost da se podnese nepodnošljivo. I najmanji znak majčinog velikog bola bio je neumjesan i poguban po porodičnu čast. Njena agonija bi se neizmjerno pojačala u društvu žena, porodice i profesionalnih tužbalica. Posmatrala sam jednu takvu majku i osjetila strahopoštovanje zbog njenog natprirodnog uzdržavanja. Nasuprot tome, bol zbog gubitka brata smije se javno izražavati.

Kada se prisjećaju gubitka brata, žene neutješno plaču i tuže, bez uzdržavanja ili inhibicije. To je jedina tragedija u njihovom životu kada im se prašta i kada se od njih očekuje da javno i neograničeno izražavaju svoj bol. Samounakazivanje - čupanje kose i "udaranje u grudi" - može se još uvijek sresti, naročito u selima. Sestre čak pokušavaju da skoče u

grobove braće. Sestra je isto tako spremna da žrtvuje svoj život za brata. Nejasan je logički temelj ovakvog ponašanja, iako literatura obiluje pričama o bezgraničnoj ljubavi sestre prema bratu. Crnogorke se uče samokontroli već u ranom djetinjstvu. Kao posljedica toga, kad odrastu postaju gospodari u vladanju svojim emocijama, budući da znaju da potiču iz društva koje ih u potpunosti ne priznaje, niti im dozvoljava da iskazuju svoje emocije. Moguće je - iako samo kao puko nagađanje - tugu za bratom posredno shvatiti, kao oslobađanje od svega potisnutog. Bila sam očevidac kada je mlada žena 20-tih godina, gotovo u histeriji, povremeno gubila svijest, na sahrani svog pradjede starog 96 godina. Teško je i zamisliti šta joj se moglo desiti da je brat bio u pitanju.

LJUBICA

Ljubica, stara između 112 i 115 godina, ušla je u moj život preko jednog od njenih rođaka iz grada, koji me je vidio u TV intervjuu, datom u potrazi za mojim stogodišnjim ženama. Nakon nekoliko dana, u Istorijskom institutu Crne Gore su me obavijestili da se javljao jedan gospodin koji ima rođaku stariju od sto godina. Telefonirala sam mu i dogovorili smo se da je intervjuišem. Ona živi u veoma slikovitom predjelu Crne Gore, visoko, okružena planinama pod snijegom.

Da bi stigli do njene kuće, vozač, posrednik i ja smo putovali nekoliko sati po lijepom iako svježem proljećnom danu kroz kanjon Morače od čije vam ljepote zastaje dah, da bi na kraju produžili makadamom. Neustrašiv u svom Mercedesu, naš vozač je nastavio sporednim putem još nekoliko kilometara prije nego što smo morali da se zaustavimo. Moj posrednik nam je pokazao cilj: kuću, kao tačku na horizintu, samo kao nejasan obris na jednoj zaravni stjenovite planine.

Posrednik i ja smo otišli do kuće, ostavivši vozača. Na našem putu - teren se sastoji od uzvišenja i zaravni - prešli smo preko brzog potoka, preko balvana i klizavog kamena. Popeli smo se uz stranu do Ljubičine kuće. Usput smo sreli visoku, vitku, energičnu ženu srednjih godina koja je čuvala ovce i prela vunu. Pozdravila nas je i pitala kuda idemo. Kada joj je moj posrednik objasnio cilj naše misije, rekla je, "Jeste. Čuli smo da jedna Amerikanka traži starice. E, vala, nećete nać' stariju. Mora da je primakla 115. Ona je najstarija u ovom kraju možda u svoj Crnoj Gori". Kad smo se približili kući, sišao je Ljubičin praunuk da nas dočeka i povede do kuće.

Kuća ima samo jednu sobu sa nišom, a od namještaja: kauč, nekoliko drvenih stolica i šporet na drva, pored koga je sjedjela moja baka-pripovjedač. Ona je prilično krhka, omanja žena, obučena u crno od glave do pete. Imala je upalu pluća tokom zime i još se oporavljala. Njena krhkost nimalo nije narušavala njen izuzetno tečan jezik, kojim mi je pripovjedala svoju bolnu životnu priču. I njena snaha je prisutna. Pošto je poslužila piće i stavila hljeb u rernu, povukla se u nišu odakle je mogla da nadgleda pečenje hljeba. Za vrijeme intervjua dva muškarca su ostala napolju. Sada smo potpuno same i sa očima uprtim u mene, Ljubica me vodi kroz 115 godina svog života.

Zorka: Kada ste rođeni i gdje ste odrasli?

Ljubica: Bogomi, ne znam, sine, i sam Bog je zaboravio. Znam da sam se rodila neđe uoči *Spasovdana*. Majka mi je umrla na porođaj, pa me je podigla tetka, očeva sestra. Rođena sam daleko odavde, kod manastira Ćelija piperska.

Ja sam najmlađa od petoro đece prve žene moga oca. Imam jednog brata, a polubraće petoricu. Otac nije dugo čeka' kad mi je majka umrla. Trebala mu je žena da mu podiže đecu. Mačeha, ka' maćeha. Kad nemaš majku onda ti je i ona dobra. Je l' nas tukla? Imalo je i toga. Moj otac je bio prava *duša*. Otac mi je bio majka. Ipak, moje djetinjstvo nije bilo srećno. Pa da, igrali smo i pjevali ka' i druga đeca. A, bogomi, morali smo da radimo ka' i svi. Svi su radili, žene više od svakoga.. One su morale da rade i u kuću i izvan. Ljudi nikad nijesu rabotali u kuću, ni oko đece. Đeca su ženski posao.

Svak će ti reć' da je život o'đe premučan. Ne moram ti ništa više pričat'.

Koliko ste imali godina kada ste se udali?

Bogomi, sine, ne pamtim. Ne znam ni kol'ko sam imala kad sam se udala, a kamoli kad sam se rodila. Neđe oko osamnaes'. *Sine*, nijesam imala punih dvades'. Razbolje mi se otac, zovnu me i reče, "*Sine*, poslušaj me. Došli dva čo'jeka da te prose. Oni su Piperi. Oni su bez majke, a i ti, pa me poslušaj". Dade me.

Nijesam domaćina viđela prije no sam ga uzela. Isprosio me *đever*. Trebalo je da se uzmemo za mjesec dana. Mjesec dana da se spreme darovi i đevojka. Prćija, sve rukom rađena.

Je l' mi se sviđao? Nijesam se ništa pitala. Morala sam oca da poslušam. Nije mi na 'm padalo da kažem ocu da mi se ne sviđa. Onda se nije smjelo reć' "Neću ga". Toga kod nas nije bilo. Samo nas je crna zemlja mogla razdvojit'.

Pričajte mi o Vašem vjenčanju.

Dvades' svatova sa baraktarom je došlo na konje da me vodi. Rod je onda dava' ručak, a dom večeru. Vjenčali smo se u crkvu. Lijepo je bilo. Mnogo je bilo naroda oko crkve.

Nosila sam crnogorsku: vel, jaketu zlatnu, svilenicu. Morala sam dar kupit' mladoženji: fanjelu, prsluk, pojas. Po običaju, donijela sam đevojačko ruho - a ne nikakav miraz: pare, goveda, koze. Svatovi i gosti su me darivali parom. Pare su stavljali na veliku *pogaču*. *Đever* je podijelio darove kad su svi pošli. Pjevali smo i igrali oro. Bilo je dosta ića i pića.

Kad su gosti pošli i došlo vrijeme da se lijega, nijesam, po običaju, ležala sa *đeverom*, no sa zaovom. Nijesam znala kako su to riješili. Radila sam kako mi kažu. Poslije dvije noći ležala sam sa domaćinom. Imali smo zasebnu sobu. Bilo je

teško, prvu noć. Bojala sam se, šta sam mogla. On je bio dobar čo'jek, bogomi, nije bilo lako.

Bilo je šestoro čeljadi kad su me doveli u tu kuću. Moj domaćin nije ima' roditelja. Bili su siročad. Teglili smo. Bila sam mirna i nijesam znala premnogo, pa, opet, svi su me slušali.

Mio mi je bio domaćin, bio je dobar čo'jek. Bio me samo kad bi zaslužila. Ljudi su bili teški za žene. Samo ako je zovnuo, a nijesi čula, on po tebe. Udri, čim' stigne - rukom il' mačugom.

Jes', bogomi. Neki su bili žene dok im *duša* čuju. Braći je bilo ža' setre, ali šta će? Žena je *tuđa večera*. Neki đeveri su je branili. Nijesu davali zaovi da biju snahu. Bilo im je žao. Zalud. Kad krenu da te udare, ne uzmiču ni pred kim. Ne smiješ se žalit', a nemaš ni kome. Žena se ne smije ni majki požalit'. Samo da ćutiš i tegliš. Ako tako radiš, možda te neće ni udarit'. Tako je u Crnu Goru. Sigurno su ti pričale i druge žene.

Moram ti kazat' da mi muž nikad nije bio đecu. Samo mene. O'đe očevi ne biju đecu. Žao im je. Ženu nije. Svi mogu da je biju. Ima da trpiš i da ćutiš. Naučiš da je tako najbolje.

Koliko ste imali djece? Pričajte mi o njima.

Imala sam tri sina. Dva su poginula, a jedan je još živ. Prvo mi je dijete bilo muško. Umro mi je otac, a ja pošla na kopanje, kod crkve, u drugo selo. Konačila u rod, vraćala se kući. Bila sam sa đeverom i zaovom. Na put' sam rodila. Podnijela sam velike muke, stojeći sam rodila. Đever se sklonio u stranu. Zaova mi je pomogla. Do kuće sam često počivala. Zaova mi ga je nosila. Ovu drugu dvojicu, rodila sam izvan. Ne, ne na krevet. Nije imalo kreveta napolje. Obojicu na slamu. Opet mi je pomogla zaova. Niko nije rađao u kuću, među čeljad. Nikad. Samo neđe napolje.

Nije isto imaš li muško il' žensko. Bogomi, nije. Svakoj majki milo je obadvoje. A, bogomi, i ocu. Kad mu se rodi šćer, stidi se. Kad mu se rodi muško, bogomi, ne. Muško grije sunce, na žensko pada tama. Vjeruj mi otac se ne veseli kad mu se šćer rodi. Ne puca iz pištolja, ma ni drugi. Za žensko ne mari kol'ko za muško. Muško je nešto drugo. Svak' mu se raduje. I majki je puno srce. Voli ona i šćer, ma sinove još više. Sinovi su njeno blago.

Pomenuli ste da ste izgubili dva sina. Kako se to dogodilo?

Dva su mi poginula blizu kuće. Niđe nijesu išli. Za vrijeme rata (I svetskog rata), oni su se krili sve dok ih ovi (Austrijanci) nijesu našli. Ubijeni su tamo na tu planinu. Jedan od 18, a jedan od 16 godina. Mladi momci. Premladi da umru. Al' umriješe.

Pokupila sam što je od njih ostalo, donijela kući i sahranila. Bar znam đe su. Pošla sam tamo dan pošto su puške umučale. Tamo na to brdo. Ugledah, prosut im mozak po poljani. Skupih ga u maramu. Pa im kosti poznah i drugo. Sve to skupih i stavih u njedra i tako ih kući donijeh. Sama sam ih sa'ranila i niko me nikad nije vidjeo đe i' bi' žalim. Da sam zaplakala, obrukala bih familiju. Majka ne smije da plače ni za sinom, ni za mužem. Samo za bratom, kojega voli i poštuje više od ikoga. A ja sam, bogomi, kad ostanem sama, crkavala. I dan-danas crkavam.

Da mi prsa otvoriš, našla bi srce okupano suzama. Sin je Božji dar. Gorak je život Crnogorke. Gorak je život svakome Crnogorcu. Smrt nas prati. Bol nam život ocrni. Bogomi, to nam je sudbina. Bol, smrt, Crna Gora - sve je to jedno. O'dje ljudi moraju biti jaki, a i jaki su. Pa tu ništa ne možemo. Samo mi znamo kako boli kad se sin ukopa. Pomisli samo kako me je boljelo. Ukopala sam dvojicu jedanak. Ostala bez dvojice i dvojicu ukopala. Jedan od 16, drugi od 18. Njih nema, a mene evo još živim. Sudbina. A šta drugo?

Da li je bilo silovanja za vrijeme rata?

Ovuda nije bilo Turaka. Naši su ih gonili. Turci su klali naše đe su stizali. Nije bilo ni zakona, ni suda. Radili što god im je volja bilo. Znam da su mnogo ljudi zaklali. Bogomi, žene nijesu. Imali su poštovanje za naše žene - čudo jedno!

Žene su se bojale Turaka. Nema te koja je smjela da pođe u grad, tamo je velika vojska njihova bila. Koja im se svidi, njihova je. Samo je uzmu. Moga' si samo da ih ubiješ - ako i' ufatiš. Radili su što bi im na 'm palo. U moje selo, u rod, vlada' je jedan Turčin. On je sve rješava': kad ćemo se uzimat', ugovara' je brak... Štitio nas je od drugih Turaka. A, opet, morali smo da radimo za njega. Davali smo mu dio fruta, tako smo jedino mogli preživjet'. Mogao je da uzme iz sela koju je god šćeo. A bivalo je i da leži prvu noć sa mladom a du mu muž ne smije pisnut'. Ne mo'š ostat' noseća prvi put. Niko neće Turče. Ne daj Bože! Mnogo jada! Ko bi na to i pomislio? Može bit' da je nekad i bilo. Poneko, bogomi, liči na Turče.

Silovali žene, nego šta su! Jesu, bogomi. Bože pomozi! Kad nesrećnica ostane noseća, sto je jada nađe. Morala je da se ubije. Kako? Lako. Zamakne se. Kad se desi da, ne daj Bože, rodi Turče, mora da ga udavi. Poznavala sam neke. Šta je, jadna, mogla? Nije mogla da ga ostavi. To je najbolje za sve: za nju, za to dijete i za familiju. Ne moš podizat' Turče. Turci ubijaju tvoj narod i drže te u ropstvo. A ti nji'ovo da podižeš? Ne! Najbolje ga je ubit'. Bogomi, ima i' k'o pljeve. Valjda ne mo'š ostat' prvi put. Znaš, gotovo svi Turci odavde su naši. Naši. Vjeru promijenili. Poturčili se. Takve ne mo'š poštovat'. Drže nas k'o robove u rođenu zemlju. Da ne vjeruješ! Treba da se stide. Nije nji'ova vjera bolja od naše.

Kako su prolazile nevjerne žene?

Kad žena nije vjerna mužu, on je išćera iz kuće. Ne može da je drži. Obrukala mu familiju, svakog njegovog. Ona mora da ide, i to je sve. Kakav bi on čo'jek bio kad bi je ostavio? Ništa čo'jek. Ništa. Bio bi gori od nje. Najbolje je da se makne. Ku' će? Baš nas briga. Bolje da je mrtva. Neke se ubiju, neke se izgube. To je rijetko bivalo u nas. O'de je važan karakter. Čast je sve.

Pričali su mi da žene koje nijesu imale poroda, nijesu bile mnogo poštovane. Da li je to istina?

Kad žena ne može da rodi, onda muž mora da dovede drugu ženu. To je to. Žena mora da ima decu. Kad nema, ta je kuća *utuljena*. Ako prva žena ne može da trpi drugu ženu , mora da se vrati u rod. Ni to nije lako. Rod jedva čeka da je isprati u dom. Teško je kad im se vrate. Na sve je muka. Roditelji su osramoćeni. Ona je osramoćena. Njeni rođaci su osramoćeni.

Bivalo je da jalova žena mužu reče, "Oženi se". Ona se složi... Zna kol'ko je važno da on ima porod. A, i ža' joj ga je. Ako može, a on se ne ljuti, ostane kod njega i on je drži. Druga žena ima da ćuti. A, viđi, lakši je život, bogomi, kad su dvije žene u kuću. Ako Bog da da se dijete rodi, podiže ga prva žena. I svako zadovoljan. Srećan? Niko nije srećan. Ne znam toga ko je srećan. Mnogo se mučimo. Patimo. Neke žene se ne slažu da se druga dovede. Slagale se il' ne slagale, život je u Crnu Goru težak, mučan?

Nije dobro ni kad žena ima samo šćeri. Kad druga ima samo šćeri, on dovede i treću. Bilo je i po četiri. Bilo je po tri - četiri žene u jednu kuću. A... to nije k'o s Turcima. Turci su dovodili žene, ne rad' đece, no rad' drugoga. Crnogorci - samo rad' sinova. Bez njih, šta imaju? Ništa. Ama, ništa!

Ko zna leže li sa svakom? O tome se nikad ne priča. Ne, to ne znam. Nisam nikad čula. A, bogomi, Turci leže. Oni su drukčiji. Mi znamo za čast i poštenje.

Kako ste se liječili? Nije bilo doktora!

Kakvi' doktora! Bože sačuvaj! Ništa. Nit' je imalo bolnice, nit' doktora. Šta će mi doktor? Samo popi' mlijeka i onu raso' iz kupusa. Ovi su mladi danas bolesniji no mi bez doktora. Mi smo zdravi narod. Tvrd k'o kamen. A šta će doktori! Samo 'ljeb i mir. Mladi imaju više no mi, pa svejedno, ni zdravi, ni srećni. Bili smo i zdravi i srećni. Nijesmo mi krivi što smo vazda ratovali. Okupator nam nikad nije dava' mira. Što su šćeli od nas? Šaku hrabrih ljudi, to je sve što smo imali. A da nije bilo nji', ne bi nas niđe bilo. Svakojako, Crnogorci mogu svuđe poć' svijetla obraza-nikoga nijesu prvi napali, nit' su šta tude uzeli. Svojoj su zemlji na čas' služili. Nijesmo imali 'ljeba ni za sebe. Doktori? Bože sačuvaj! Kad se razboliš, leži kod kuće, i pij po malo mlijeka. Doktori? Nije imalo doktora. Ničega, ni bolnica. Pili smo pomalo mlijeka i rasola. Hvala Bogu đeca su nam bila zdravo. Pod Turcima nije bilo bolnica. Sad imamo lijepe bolnice. Jaka sam k'o bik.

Zašto ste dugog vijeka?

Teglila sam vas vijek, sijala 'šenicu, sadila krtolu, žnjela... Puno sam radila i, bogomi, gladovala. Pa, evo, još sam živa. Najstarija sam u ovi kraj. Još sam živa, druge su pomrle.

Vjerujem u Boga. Pomolim se svaku noć prije no legnem. Postim petak i nedelju. Sad', postim za Uskrs.

Odnos muškarca i žene danas i u Vaše vrijeme. Ima li razlike?

Ima, kako da ne. Danas je život lakši. Žene su pametnije. 'Oće kuću da kuće. Neće u rat, 'oće da rade. Kuća stoji na ženu. A, bogomi, muževi to ne poštuju. Idu i popiju u k[illegible]

nu, troše pare, a ovamo familija nema što da jede. Đeca 'oće u školu. Nije k'o nekad, sve u jedne prnje, nije bilo preobuke. Danas, mladima treba više, i ima više.

Svake godine izlazimo na *katun*. Preljetimo. Dolaze i unučad što žive u grad. Čuvamo stoku, sirimo i pletemo. Svake godine izlazila sam s njima na vrh planine. Ove godine ne znam. Imala sam vrućicu. Ja mnim ovoga ću puta na konja. Nijesam jaka k'o nekad. Starost je starost. A, bogomi, izaću na *katun*. Zdravlja bilo.

I ljudi su u moje vrijeme bili, nijesu bili k'o ovi sad. Pili? Naši nijesu. Nijesu znali što je rakija, samo kad se slava slavi. Mladi danas piju po vas dan. Mi smo slavili Svetoga Nikolu. Pa puna soba gosti, piju i sjede. Guslali. Milo nam je bilo slušat'. I danas pamtim neke pjesme. Mladi, ne misle za prošlost. Na to mi se kriva. Tradicija se mora čuvat'. Mnogo je za nju krvi proliveno. Mnogo muke i jada smo preturili. Ne bi se zvala Crne Gora da nije crna. Zalivena je krvlju, svuđe smrt i siromaštvo. Mi ne znamo za lijep život. Nikad' ga nijesmo znavali.

Da Vam se može ispuniti jedna želja, koja bi to bila?

Da su mi đeca zdravo i dobro. I, da umrem, da ne kažnjavam više ove ljude. Ja sam im na teret. Svako staro.

Hvala Vam veoma mnogo.

Živa bila.

MILENA

Upoznala sam Milenu nakon posjete Crnogorskom društu za zaštitu spomenika kulture preko jednog od članova koji je znao mjesto boravka jedne rječite stogodišnje žene, tamo negdje na periferiji grada. Milena, stara 103 godine, ne može nikoga razočarati dok bez muke priziva u sjećanje najmanje pojedinosti iz svog života. Nije nimalo stidljiva. Pa ipak, čudi je što uopšte nekoga interesuje životna priča jedne stare i nepismene žene.

Tokom našeg prvog susreta u relativno novoj i velikoj kući njenog sina, kod koga živi, govori kao da me oduvijek poznavala. Dok s ponosom nosi tradicionalnu crnogorsku nošnju, ona se, poput ostalih žena u Crnoj Gori, bez obzira na njihove godine, drži uspravno i samouvjereno, jasno i sažeto odgovara na svako pitanje. Jedan od mojih američkih kolega rekao mi je za Crnogorce, "Mora da ovaj narod potiče od neke stare, aristokratske civilizacije". Milenine oči, bistre i prodorne, izražavaju mudrost vjekova - mudrost proizišlu iz neprekidne patnje i borbe za opstanak u sredini koja ne oprašta.

Počeli smo intervju u čistoj, uredno namještenoj sobi, do koje nas je ispratio njen sin. Stezala je brižljivo savijenu bijelu maramicu i sjedjela uspravno, sa rukama prekrštenim u krilu, dok je ćutke posmatrala kako se ja pripremam za intervju. Za vrijeme cijelog intervjua nijednom se nije preznoji-

la i nijednom nisam morala da joj ponovim pitanje. Dobila je zadatak, koji je ona, bez sumnje, ispunila.

Poslije intervjua, fotografišem je. Profesionalni fotograf bi joj pozavidio na spokojstvu i otmenosti. Zatim se zagrlimo; ljubimo jedna drugoj ruke, i vraćamo se u krug porodice, koji je sada daleko brojniji. Došli su rođaci i susjedi da se upoznaju sa *Amerikankom* koja govori njihov jezik i iskreno se interesuje za njihov život.

Vraćam se nakon nekoliko nedjelja sa svojim sinom, Markom, filmskim snimateljem, da nastavim intervju i zapišem ga na video traci, ovog puta napolju, ispod velikog drveta. Milena je još dostojanstvenija u ovom ambijentu. Ponovo je specijalno obučena za ovu priliku, ukrašena divnom narodnom nošnjom, u kojoj se udala i u kojoj će se sahraniti.

Zorka: Pričajte mi o Vašoj mladosti, vremenu dok ste živjeli sa roditeljima.

Imala sam šes' sestara i tri brata. Pet sestara mi je umrlo, a jedan brat mi je poginuo ovoga rata. Niko mi nije od toga brata ostao, sem jedna đevojčica. Majka joj se preudala, i šćela je da povede šćer sa sobom, ma bogomi, ne dade joj moj stariji brat. "Ja ću je podizat', školovat' i udat'". Reka' je. To je i učinio. Školova' je i uda'. Ona ima dva sina. Naučili su školu i o'služili vojsku. Njena je majka nije nikako mogla uzet'. Morala je da radi kako joj se kaže. Dijete ostaje kod očeve familije, i tako ima da bude.

Samo smo mi đeca i roditelji živjeli u našu kuću. Đed mi je poginuo, a baba mi je umrla. Majka mi nije imala nikoga, sem brata. Otac mi je ubijen kad je bila borba na Skadar. Bio je dobar čo'jek. Bio je dobar za ženu i đecu. Cijelu nedelju sam plakala po vas dan i nijesam ništa jela kad je pošao za Skadar. Drža' me je bolje no svu đecu, slušala sam ga. Radila sam sve što mi reče.

Ne daj Bože! Nikad' mi nije majku udario. Ona je bila siroče od malih nogu, bez majke i oca. Podigla je *rodbina* i njen brat. Udala se kad je imala 17 godina.

Koliko ste imali godina kada ste se udali. Kakav je bio Vaš brak?

Imala sam 21 godinu kad sam se udala, muž isto. Jednogodišnjaci smo. Znala sam ga prije no što smo se uzeli. Priznaću ti nešto. Prevarila sam moju majku. Reću ti kako. Moj svekar je doša' kod moga strica da pita da li ću uzet' njegovoga sina. Posla' je strica za majku. Pita' je 'oću l' da se udam za toga momka. Majka dođe kod mene da me pita 'oću li ga uzet'. "Ne ja. Ne ja, bogami", rekoh. "Ne, je li?" "Ne!", rekoh. Pita' je stric, "Što ti reče?" "Neće ga uzet", reče mu majka. "Nu, Stane, pitaj je opet", reče stric. Kad me opet pita', ja velim, "Majko, sa mnom kud' te volja". Viđi, ja sam bila riješila da ga uzmem. Prevarila sam je da ga neću, a svejedno bi me naćerali. Ne bi smjela živa da se čujem. Na svu sreću, sviđao mi se.

Poznavali ste muža prije udaje. Jeste li se ikada poljubili?

Šta veliš? Poljubila? Ni da bog! U kam' ud'rilo. Nikad! Nije nam na'm padalo. Nikad! Ne, bogami. Ni da bog!

Imali smo veliku svadbu. Igrali smo *oro*. Mnogo jeli i pili. Nijesam donosila nikome darove. Niko nije ništa ima' i niko se nije ničemu nada'.

Kad su gosti pošli, ostali smo đever, svekar, svekrva, i nas dvoje. Imali smo samo jednu sobu. Znala sam šta me tu noć čeka. Znala sam da ću da ležim kod domaćina. Po običaju, prvo je đever leža' kod mene, pa se malo poslije izvuka'. Kad sam zaspala, on se izvuka' iz kreveta i poša' doma. Onda je doša' moj muž, i uradio što i svaki. Što bi' se bojala? Čega? Svekar i svekrva su legli u ćošak. Nijesu nas čuli. Čekali smo da zaspu.

Voljela sam ga. I on mene i ja njega. Ža' mi ga je bilo. Iša' je po nadnica. Njegovi roditelji su bili bolesni. Majka mu je bila bez noge, a otac oslijepio. Dugo sam i' držala.

Koliko ste djece imali?

Devetoro - pet đevojaka i tri đetića. Ne, imala sam osmoro. Rodila sam prvo, dvije - tri godine pošto sam došla. Rodila sam ga u kuću. Umrlo je od tri godine. Jedanak se razbolje i povedo' ga u bolnicu. Doktor reče, "Vodi ga kući". Nijesu mu mogli pomoć'. Rodio se u rat. Nije bilo nijedne muške glave da zapuca. Nije se zapucalo ka' za druge đetiće - ka' vazda što se puca kad se muško rodi. Ža' mi je bilo muža kad je onaj đetić umro. Al', žalije mi ga je bilo zbog svekra slijepoga. Biješe naučio da ga izvede i uvede. Neku sam đecu rodila napolje, neku kod odra, a neku na odar. Teško je bilo. Mučila sam se 15 dana sa ovim srednjim. Šta? Muž da mi pomogne? Ni da bog! On pođe. Zvali bi komšinicu il' jetrvu. Nikad nijesam rađala sama. Vazda je bila neka žena tu. Sve sam i' iz prsi podigla. Tako je u staro vrijeme bilo.

Drugo dijete, đevojku, rodila sam poslije dvije godine. Živa je još. Ne puca se za đevojke, samo za muško. Svakome je ža' kad se đevojka rodi. Svakome je milo kad dobije sina. Vazda mi je bilo ža' kad rodim đevojku. Ka' što ti rekoh, imala sam i' pet. Tako je to u svaku kuću. Niko se o'đe šćerima ne raduje. I majke su čemerne, znaju kol'ko će i' jada ubit' i kakvi će *robovi* bit'. Uvijek da misli na druge. Jadan će joj život bit' ako ne rodi sinove. To je mnogo teško. Može da radi dok joj *duša* ne ispa'ne, ako ne rodi sinove niko je neće ni za što cijenit'. Ženama bez đece i ženama bez sinova teže je no drugima. Nikome nije lako u Crnu Goru, ma njima je život prečemeran.

Majke što sinove rode srećnije su od ikoga, u ovu zemlju. Kad žena nema od srca poroda, život joj je pravo mučenje. Svako žali njenoga muža, a nju ne. Pravo zborim. Pitaj koga 'oćeš. Nije ni mužu lako. On je ljut i posramljen. Zna da mora nešto da uradi. Teže mu je kad je jedinac. Ugasiće mu se kuća. To nijedna familija ne pušta. To se o'đe ne smije desit'. Zato muž uzima drugu i prvu vraća u rod. I njen rod je osramoćem. Nije im milo da im se odiva vrati. Ove žene u veliku muku žive.

Probala sam da kažem mužu da ne mogu više da rađam. Bila sam umorna i nijesam više mogla. Pa šta je bilo? Koga je briga šta ti pričaš. Džaba ti njima kazuješ. Isto ka' da govoriš magarcu. Ljudi su ka' magarci, znaš. Ne mogu sad' o tome da mislim. Danas je isto. Ljudi su ljudi, ne moš' ih promijenit'. Ne slušaju. Ne moraju da rade sve što žene rade i đecu da podižu. Više me nije briga za to. Za mene je to završena rabota.

Rekli ste mi da Vam je smrt sinčića teško pala. Da li bi smrt kćeri lakše podnijeli?

Kazala sam ti kako mi je bilo kad mi je sin umro. Nikad ga nijesam žalila pred drugima. Nije se smjelo. Ne smije majka da plače za sinom. Kad te najviše boli, ne smiješ da plačeš. Ne smiješ, da ti suzu ne vide. Nego podi pod kućom. Srce mi se kidalo, pa plači da me ko ne vidi. Išla sam pravo ka' da nijesam sahranila đetića. Znaš li ti kako je to? Ne da' Bog da znaš. Dabogda da ti sin živi dugo i da te usreći. Sin je sreća. Nije lako ni kad se ostane bez šćeri, ma teže je kad se ostane bez sina. To je najcrnje.

Moj domaćin je umro kad je ima' 60 godina. Ni za njim nijesam suzu pustila. Ne, bogomi! Kad bi me viđeli, rugali bi mi se. Nikad nijesam za njim plakala, ni kad sam sama bila. Najgore je kad ostaneš bez đetića. Me mo'š se ućešit'. Ka' što ti rekoh, neću ni po sad za njim plakat' da me drugi vide.

Kad ostaneš bez brata, to je muka. Sestra voli brata više od ikoga na svijet. Mo'š samo mislit' kako je kad bez njega ostaneš. Bogomi, nije lako. Boli. Duša me boli kad mi on na 'm pa'ne. Nema toga što sestra neće uradit' za brata. Ubiće za njega ako mora. Život će za njega vazda dat'. Dok ne izgubiš brata, ne znaš šta je jad. Ne znam ti reć' što je to, al' to je. Od malih nogu, uče žensko da voli brata. Voli ga ka' sunce. Pitaj koju goj 'oćeš u ovu zemlju, isto će ti reć'. Grebla sam se na sahranu moga brata. I ti bi. Hiljadu puta sam željela da sam mjesto njega umrla. Voljela sam da sam ja umrla. Lice mi je bilo svo krvavo. Mo'š mislit' kako je mojoj majki bilo, onoj što ga je podigla? Svi su oko nje plakali, vriskali, i tukli se u prsa, a samo ona nije smjela ni suzu puštit. Kod nas se na to gleda. Kad bi' zaplakala, svi bi, vas vijek, samo o tome pričali.

Jadni moj otac poginuo je u boj na Skadar. Kad sam čula da je poginuo, bačih moga đetića niz skale. Majka mi reče, "A što mi ga Milena, bačaš?" Ne znado' đe se nađoh. Od muke. Kod nas se stalno umire a nikad da se na to navić' ne mo'š. Kad neko pođe u rat, moraš mislit' da se neće vrnut'. A, opet, kad se to desi, velika muka. Muka, muka. Prevelika muka.

Čak ni ljudi na groblje ne plaču. Plakali smo nad očevom robom. Majka ju je uvijek držala na videlo da ne zaboravimo našeg hrabrog oca. Suze i bol. Bol i suze. To je Crna Gora.

Jeste li mnogo gladovali za vrijeme ratova?

Bilo je. Za vrijeme austrijskog (1878-1918) radila sam, kopala, prašila. Bilo je da ne probam đavolji zalogaj, po tri mjeseca. A, bogomi, jeli smo trave i koprive. Uberi onu tremušu po jama, udrobi i skuvaj, bez zrna soli. Niko ni iz familije nije umro od gladi, ma zamalo.

Šta se dešavalo sa djevojkom koja ostane u drugo stanje, a nije udata? A šta sa ženom koja prevari muža?

Moja šćer je rodila kopile. Odma' se udala. Danas živi kod toga đetića. Oženila ga je (ona mu je izabrala ženu). Na posa' ide. I žena mu.

Razumije se, postupila sam časno: išćerala sam je iz kuće. Nije mogla o'đe ostat' čim nas je obrukala. Ti znaš šta je to, u Crnu Goru. To je ono najgore što može zadesit' jednu familiju. Mi smo pošteni narod. Možemo bit' siromasi, ma imamo *obraz*.

O'đe su svi pošteni, pa kad se to desi... U kam' ud'rilo! Moja šćer je stajala kod jedne žene, i tamo rodila. Iza toga se udala i ostala udovica. Udala se opet. Onaj prvi joj nije dava' ništa (otac djeteta), a ovaj joj je ostavio kuću. Ona je prodala i okućila toga sina. Vidiš, i o'đe, đe je poštenje sve, biva nekad kako ne valja.

Jadan je život one što muža prevari. Neki muževi pređu preko toga, ma život tima ženama ne valja to đavo popio. Moga' je da je bije kol'ko mu je volja, ma ona mu nije smjela pisnut'. Neki muževi su je vr'ćali u rod. Tamo joj život nije bio to đavolje bolje. Tamo je moga' da je bije ko stigne. Ni tamo je niko ne poštuje. Svejedno je bilo gotovo s njezinim životom: a umrla, a živjela. Nije ovo zemlja za pogrešilice.

Koje ste ratove Vi preživjeli?

Pamtim turski rat. Pamtim i austrijski. Otac mi je bio na Skadar. Svi su ljudi bili tamo. Samo su žene i đeca ostale. I neki starci su išli. Mi smo morali sve da radimo i u kuću i pred kuću, da stvaramo 'ljeb za đecu. Na to smo naučile. Svejedno smo radile, bio rat, ne bio rat. Sve s imanja, nosile smo na Cetinje, da prodamo za vreću brašna.

Išla sam i na Skadar, da ponosem ocu 'ranu. To je bilo daleko, u Albaniju. Mi smo (žene, oko 20, išle su u grupama) išle i počivale, pa opet išle. Nije bilo puteva. Nosile smo mu 'ljeb, krtolu, mrs i čarape. Kad se primakosmo Skadru, viđesmo našu vojsku. Prvi vojnici ne bijahu ranjeni, ma prljavi, neoprani. Ko zna kad su se zadnji put prali. Što su bili neoprani? Nije bilo tamo žena da i' peru. Mi smo bile kod kuće. Ljudi su borci. Ko bi nas branio? Mora se i o ostalome mislit'. Žene moraju o svemu mislit'.

Kazaću ti o mome bratu. Dvije žene iz naše familije oteli su Turci kad su nosile 'ranu svojim ljudima u Albaniju. Moj se brat zakleo da će i' osvetit'. Zakleo se da će nać' te ljude i prekinut' im nos. Nijedan *Crnogorac* nije onda sjeka' glave. Nije moga' da i' nađe. Jednom, naiđe na jednog Turčina, ma ne moga' da mu prekine nos, nije ima' nož. Uradio je jedino što je moga' - pregriza' mu je nos. Tako je onda bilo. Ka' što ti rekoh, ništa nije o'dje lako. Jad i muka, za sve.

Je li za vrijeme rata bilo silovanja?

Nije. Nijesam čujala da je ijedna silovana. Turci to kod nas nijesu činjeli. Oni biše kad bi im moglo bit'. Branile smo se, i naši ljudi su nas čuvali. U Crnu Goru ljudi brane žene.

Jednom, kad smo bili gore na *katun*, ja bijah mala. Trčaše jedan za mnom. Ja ocu kaži, a on kosijer, pa za njim da ga ubije. Da ga ufati, ubi ga. Nijesam ga ničim izazvala. Da nijesmo bile poštene, uništile bi i svoj ugled i ugled svoje familije. Žene su znale kako da se vladaju. Tri su mi se sestre udale za godinu. Ja sam iz poštene kuće.

Kako danas drže djeca svoje roditelje?

Danas je bolje da ti umre jedno dijete no muž. Više se ne drže majke ka' nekad. Dobro sam držala svekrvu. Prije no je umrla, rekla je mome domaćinu, "Sine, jes' l' tu?" - "Jesam". Veli mu, "Slušaj, što imam da ti kažem". "Što?", on pripita. "Uzmi komad moje robe za Milenu, mnogo sam joj jada zadala". Bila je mnogo slaba i nije mogla sama da odvoji komad robe da mi ostavi. To je bilo na njenu smrtnu uru.

Današnja đeca nijesu takva. Ne drže roditelje ka' mi. Nekad su đeca od 3-4 godine čuvala koze. Danas čuvaju đecu. Đeca idu u školu. Nijesu ni za kakvu rabotu. Samo za školu. Ne, to ne valja. Đeca moraju roditelje slušat'. Nijedan roditelj ne želi zlo svome đetetu. Udavili bi se rad' svoga đeteta, ako treba. Ali, moram ti reć', ova žena (žena njenog unuka) dobra je za mene. Srećna sam ... Srećna sam, sve dok mi oni žive.

Kad bih mogla da Vam ispunim jenu želju, koja bi to bila?

Želim da dočekam da mi praunuka jetrvina rodi dijete, pa makar i šćer, pa će bit' i đetić. Milo bi mi bilo i da umrem, da se sklonim, da im nijesam na teretu. Znam da nijesam, no mi se čini da imaju mnogo posla oko mene.

Hvala Vam što ste mi pripovjedali o svom životu.

Srećna i zdrava bila.

PETRANA

Stići do 103-godišnje Petrane nakon što se siđe sa glavnog puta, nije nimalo lako. U svim slučajevima, moj vozač je morao da se unaprijed raspituje za naše odredište. U početku sam mislila da mu je trebalo prilično vremena da isplanira kako stići do određenog mjesta, što je bilo samo djelimično tačno. Što je još važnije, on je morao da odluči koji automobil najbolje odgovara kojem terenu. Kad bi nas put odveo sa glavnih i sporednih drumova na kozje staze, on bi se umjesto za Mercedes, Pežo, rusku Ladu ili veliki Fiat odlučio za Jugo. Ovo četvorocilindrično čudo od automobila išlo bi tamo gdje se inače niko ne bi usudio da proputi: kroz žbunje i grmlje (što je često zahtijevalo čak i kresanje grana), kroz blato, po golom kamenu, po strmim planinama. Naviknuta na jaka američka vozila, zabrinula sam se kad sam ugledala Jugo, ali ne za dugo. On je dokazao da je "drug u nevolji".

Tek što smo parkirali kola, naš domaćin, Petranin sin, stariji, visok, blago pognut muškarac, suncem opaljenog lica i plavih očiju, izašao je ispred nas da nas pozdravi i da nas do nje dovede. Njegova kuća se nalazi na velikom imanju, koje je okruženo planinskim vrhovima prekrivenim snijegom, sa pogledom na brežuljkastu dolinu. Orlovi su nadlijetali ovu seosku idilu po danu čija nas je vedrina zasljepljivala. Našavši se u takvom spokoju, misli su mi bile obuzete harmonijom i ljubavlju prema svim ljudima. Nažalost, Petranina pripovijest će me vratiti mračnoj strani ljudske prirode. Kao i veći dio Crne Gore, ova naizgled idilična zemlja natopljena je ljudskom krvlju i mržnjom. Nakon što sam na ulazu razmijenila riječi pozdrava sa njenom snahom, ova visoka, mršava, i energična žena lijepog ali umornog lica, uvela nas je u kuću.

Petrana je slomila kuk i ne može da ustane, sjedi na kauču, blizu šporeta na drva. Prilazim joj, poljubim je i dajem joj kafu na dar. Kauč je prekriven ćilimom iznad koga se nalazi uramljena fotografija Petrane i njenog muža, na kojoj su oboje mladi i u tradicionalnoj crnogorskoj nošnji. Ona danas nosi tu istu haljinu. Očigledno je da je veoma visoka. I pored slomljenog kuka, koji joj zadaje bol, ona sjedi uspravno i drži se kao da joj nije ništa. Poslije intervjua, svi smo se skupili i poslužili se domaćim sirom, kisjelim mlijekom, svježe ispečenim hlebom, *pršutom* i, naravno, *šljivovicom*.

Ovaj intervju je za mene bio najbolniji. Mislila sam da sam se u međuvremenu očeličila, međutim, pokazalo se da to nije tačno.

Zorka: Pričajte mi o Vašem životu kod roditelja.

Danas sam na Svetoga Đorđa napunila 103 godine. Velike godine... Velika smo sirotinja bili. Rođena sam o'dje među ove planine. Sad nemam niđe nikoga. Svi su pomrli. Kad sam bila mlada imala sam dosta: dva strica, oca i majku. Sad nemam nikoga u rod. Imala sam sedam ili osam brata. Taman tako, sedmoricu ili osmoricu, i tri sestre. Bila sam najstarija. Išla sam na Skadar kad su bili balkanski ratovi.

Što ću ti pričat', *jadna*? Ne mogu ti ništa reć' sem da mi je život bio težak. Trpjela sam kad sam bila dijete, a i poslije. Kad se samo sjetim šta je preko mene prošlo! Najbolje je ne mislit' o tome. Kad me već pitaš, moram ti reć'. Nema toga što je bilo dobro. Dobri su mi bili stričevi. A otac? K'o svi očevi. Nikad sa mnom nije razgovarao sem kad je što tražio.

Kad me već pitaš, ne mogu se sjetit' ni jedne njegove riječi. Ni sa mojom majkom nije razgovara'. Ljudi nijesu razgovarali sa ženama - samo jedni s drugima. Za vrijeme večere. Mi nikad nijesmo jeli zajedno. Ljudi su sjeđeli sami za trpezom, žene su uvijek bile u posa'. Rijetko koja bi kad sjela, i kad treba večerat'. Sad znaš kol'ko smo se zlopatili, i kol'ko je o'đe mučno bilo.

Bilo nas je puno u kuću - moji stričevi, dvije tetke, otac i majka, i mojih 10 ili 11 braće i sestara. Ja sam najzdravija i evo još sam živa. Nikad me ni glava nije zaboljela. Živjeli smo u tri sobe. Tri sobe, e ja'. Moja *jadna* majka je umrla. Išla je u turski rat i mnogo se namučila. Teglili smo mnogo. Imali smo 200 ovaca, dvadestoro govedi. O, kako sam teglila. Neka su đeca išla u školu, ja nijesam. Nije bio običaj da ženska đeca idu u školu. I muška đeca nijesu mnogo išla. Sad' svako ide u školu.

Kako ste upoznali muža?

Imala sam 20 godina kad sam se udala. Poslije sam na Skadar odila. Jednom neko dođe i zaprosi me. Bože moj, kako su bili zgodni. Došli su izdaleka, preko onijeh greda. Preko greda. Ne, vala, nikad nijesam viđela muža prije no je došo? Ne! ne! Tako mi Boga. Nikad ga nijesam viđela. Došli su iz njegove familije da me prose. Moj stric nije šćeo da me da.. Al', kad te otac obeća, moraš da ideš. Ljucka riječ se poštuje, i kad se da', da se. Njegova riječ je njegova riječ. Moj otac mu je reka', "Nikad nijesam laga' u moj vijek. Dajem ti je". Moj domaćin je imao 22 godine, a ja starija godinu. Viđi me danas, 103 godine, na Svetoga Đorđa.

Kakvi su Vam bili prvi bračni dani?

Oni su došli za mene i poveli me i tamo sam se vjenčala. Moji su i' roditelji lijepo dočekali. Lijepo smo i' dočekali. Poveli su me. Bilo je velika svadba, mnogo peciva i drugoga.

Svirala je muzika i ja sam igrala, bogomi, i pjevala. Imala sam 93 kile. Bila sam krupna žena , evo me i dan danas - 103 godine na Svetoga Đorđa!

Ležala sam prvu noć sa dva đevera. U istu postelju. Oni su bili oženjeni i njihove žene su spavale sa nama zajedno. E ja'. Svi u istu postelju. Drugu noć sam ležala sa svojim domaćinom prvi put. Nijesmo spavali u istu sobu s drugima. Imali smo odvojenu sobu. Jesmo li se puno ljubili? Što to pitaš? Šališ se! A jok. Nikad mi nije grdnu riječ rek'o. Nikad nije rek'o "*Crne ti oči*". Nije me prstom tak'o. Ni da' bog. Bože sačuvaj!!

Da li ste imali mnogo djece?

Imala sam 14 đece, 14, jes' bogomi! Prvo je rođeno godinu i po pošto sam se udala. Bio je sin. Pucalo je svo selo. Svi su se veselili. I mene je srce bilo puno. A, bogomi, dva najstarija mi umrla. Jedan je ima' 12. Iz škole je izletio. A bogmi, da sam samo, *jadna*, znala od čega, ne bi umro. Od *žutice*, ako znaš šta je žutica. Od istoga mi je umro i drugi od četiri godine. Mnogo i' umrlo od te boljke. Nijesmo imali doktora. Nijesmo ni znali što je to. Samo dođe i pokosi mnoge glave. Moja dva sina. Kad je treći zanemoga, žena mi je iz sela rekla da ga ponesem na rijeku, đe ima ribe i da ga ćuškam u vodu. I viđi! danas imam četvoro il' petoro unučadi od njega.

I jednu malu šćer sam ukopala. Ne znam od čega je umrla. Sve sam i' dojila. I evo me, sto i tri godine. Na današnji sam se dan rodila. Ta mi je šćer umrla. Nema ko da nam kaže od čega ljudi umiru. Najednom se razbole i umru. Tako bi i sa mojom šćeri. Ne pamtim koliko je imala godina, samo znam da je bila mala - premala.

Poslije prva dva đetića imala sam šćer. Mnogo je moj domaćin volio. Jes' bogomi. On nije pucao kad se rodila, ni

ko drugi. To je bilo staro vrijeme. Davno je to bilo. Sinovi su nešto drugo. Zato se puca kad se rode. Ne puca se za šćeri.

Je su li se Vaša djeca rađala u bolnici?

Kakvu bolnicu? Ne ja, bogomi, no sve u kuću. Nit' doktora, nit' žena. Sama bila, sama i' kupala. Sve sam rodila u kuću. A đe bi drugo? Samo uljegnem u kuću, i tako sama... u taj ćošak bi rodila bez ičije pomoći. Ja nijesam na planinu izlazila. Bogomi je bilo dosta - četrnaestoro. Četrnaestoro, mnogo đece, mnogo. Hvala bogu. Evo danas imam šest šćeri, četiri sina i petoro praunučadi i...

Kako se postupalo sa nevjernom ženom, a kako sa djevojkom koja rodi vanbračno dijete?

Ne, bogomi.To nije bilo u moje vrijeme. Ne, a sad svaki čas. Sad smiju. Ne slušaju roditelje. Čine što im je volja. Mi to nijesmo smjele.

Kad žena prevari muža, sto je jada nađe. Može je išćerat' iz kuće. Ako se to desi, nema kud, no u rod. To nije za nju lako. Dali su je ka' časnu đevojku iz dobre kuće, a sad sramoti i *rod* i *dom*. Vidiš što je napravila? Toga o'đe nema. Možda ima, ja ne znam. Viđi, ona nikad neće viđet' svoju đecu. Zato što je pogriješila... Nikad da ne vidi svoju đecu. Nikad!

Kako se postupalo sa nerotkinjom?

A što će njen muž? Šta? Ona ne može, ne može rodit'. Ne, ne ostavlja je. Slušaj! Ja imam snaju, nema đece, i evo je o'đe. Teško Crnogorcu bez poroda. Sinova. Bilo mi je teško i za sina i snahu. Sad je kasno. Prekasno (uzdiše). Teško je. Preteško. (Njen paćenički izraz na licu otkriva agoniju kroz koju je prošla u jednom društvu u komc je rađanje i podizanje djece smisao života.)

Kako ste prošli na putu u Skadar za vrijeme rata?

Išla sam na Skadar za vrijeme turskoga rata. O, jadna ja! U prvi mah, nijesu puštali moga oca da ide kod svoga sina u Skadar. Poslije je i on išao. Išla sam tamo pješke (šest dana hoda). A kako drukče? Kako da stignem tamo? Samo tako smo mogli, svi, i vojnici. Išli smo pješke, pješke iz planine na Skadar. Ne znamo za drugo. Čuješ li me? Čuješ li? Imala sam, bogomi, 20 kad sam pošla na Skadar. Moja dva strica, moj otac, bratanić i Vlado (njen brat, jedini muškarac koga naziva imenom). Bogomi, nosila: mesa, skorupa... Poslije mi nijesu dali, opet tamo da idem. Domovina. Morala sam da radim na imanje i da ložim vatru.

Kad je Skadar osvojen, vojska se vratila. A, ja s vojskom i još 20 žena u Mojkovac. Pa smo došli tamo preko Pljevalja, pa dođosmo na Metalku. Vojska dočekala. *Švabo*. Nijesu nas dirali. Naši graničari bježali, u Drinu potopili se. Bježali od *Švaba*. Moj stric je bio s njima, kad se vrnuo, *Švabe* ga u'vatile i u ropstvo. U ropstvo. O, *joj*. Otac vrnuo me kući, da kosim. Nema ljudi, no svi u ropstvo. Svi u ropstvo. Svi.

Najviše ste voljeli Vašeg brata Vlada?

Tako mi boga, moj brat, Vlado, poginuo mi je na nepravi način. Lijep, bogomi, bože mili! Seljaci ga izdali. Izdali ga Švabama i Švabe ga ubile. Tražili su da im nešto oda. Pošla sam tamo gore đe su ga u'vatili. Šćeli su da me ubiju - da me ubiju. Bože, kad sam ga viđela, to je bilo žalosno! Nema ruku! Nema ruku! Bez ruku! (U ovom trenutku ona nekontrolisano jeca, žali brata, koji je umro prije 75 godina. Kada govori o svojoj umrloj djeci i drugim članovima porodice, povuče se, i suzu ne pusti.)

Čuješ li me? Moj brat nema ruku. Ruke samo ovudije. Nema. Sve se drža' za kamen dokle su mu i' o'sjekli. Ovudije ga prekosili. Ne, ne, no puškama, sve se oko kamena vrtio. Tukli ga remenicima dok su mu svaku kost prebili, a on se

vrtio oko stijene. A nije kriv bio kol'ko li jesam li ja sad kriva. A isto ga, *seljaci* predali. Bila sam sama samcijata kad su mu prekinuli ruke. Pošla sam kod njega. *Švabe* nijesu ni probale da me zaustave. Pa ja... uzmem ga, pa dva koca na dva ramena, kukala mi majka.

Nosila sam da ga ukopam. Viđela sam da će da umre. Nijesam ni plakala, ni tužela. Bože, bože, kako sam bila jaka. Ponijela sam ga kući sama, preko pleća. Majka otišla u varoš da pita. "Da mi ne znaš šta za...?" "Poginuo ti je". "A kako poginuo?", majka pita. Taj kaže, "Iz puške". Ona je bila mnogo hrabra, srca kamenoga. Kaže, "Dobro, kad mu stolicom nijesu lomili kosti". Kad se moja majka vrati iz varoši - moja jadna majka, kad ga viđe, kad ga viđe! Sjede kraj njega, "*Sine, Srećne ti rane*". On je pogleda ovako, kol'ko je rek'o majci, "*Zdrava bila, majko*, i ispusti dušu. "*Zdrava bila, majko*", i ne reče ni jednu više.

Iskopasmo mu grob - moja majka, strina i ja. Obuče mu majka crnogorsko odijelo. Dođoše tri *Švabe*. Majka mi donese, ako ti znaš šta su trouge ove (čaršav)... tada dva *Švaba*, dadoše trećemu, puške. Oni su ga povili... Turili su mu... poslije ploče... Bez sanduka sam ga sa'ranila, jadna. Bez sanduka. U crnogorsku nošnju, u čaršav. Do groba smo ga nosile nas tri: ja samo sa strinom i s majkom. One dvije nosile pozadi, a ja naprijed. Kad smo ga turale u grob, *Švabe* pomogle. Jesu, bogomi. Bez sanduka sam ga turila, jadna. Jesi l' čula? Bez sanduka! O bože, bože! (jeca)! Pa mi sve to nanovo dođi. Bože pomozi! Sad nemam nikoga više. Sve sam i' pokopala. Dođe bolest ona. Čudo je pomrlo.

Da li ste plakali za mužem kada je umro?

Ne ja bogomi. Ne bogomi. A što da plačem? Imala sam ja svoju đecu. Nijesam imala kad za drugo. O njima sam mislila. Što da plačem? Rodio se da umre. *Laka mu crna zemlja*. Što da plačem za njim. Tako je. Više žalim braću no ikoga. A tol'ke sam ih sa'ranila, i moju đecu. Žalim braću dan i noć. Braća. Braća, braća... Ja bogomi žalim.Pa mi se sprdaju. Jes', bogomi. A to je prošlo... Ne more proć', ne more, a to boli, boli... Boli, boli.

Je li bilo mnogo gladi?

O, đavo ga odnio! Čudo je od gladi pomrlo! Tamo. E, kako se taj đavo zove? Nijesu imali ništa da jedu. Umriješe od gladi. Čudo je pomrlo. Ne mo'š ih prebrojat'. Poginuli il' pomrlo sve. *Švabe* mi brata ubiše. Đavoli i' izjeli! Đavoli i' izjeli!

Je li bilo silovanja?

Švabe da siluju žene? Ni da bog, bolji su bili no naši. Bolji, bogomi. A? Šta - silovali? Naši? Ne, bože sačuvaj! Moram ti još nešto reć'. *Švabe* nijesu ubijale dok nas seljaci nijesu izdali. Švabe, bolji bogomi. Eee.

Žena danas i žena u Vaše vrijeme. Ima li razlike?

Bolje su bile stare. Tako. Stare žene... no ove danas... bolje. Danas žene idu na vr' prsta. Nema da đecu podižu. Idu na posao i drugi im đecu podiže. Mi radile, teglile. I đecu podizale. Sad imaju jedno i ne mogu ga podić'. Sad... svašta ...svašta od žena. Razumiješ? Njima je lakše. Isto, nijesu majke ka' što smo mi bile. Pazile smo svoju đecu po vas dan. Vremena za nas? Ne, ne, bože sačuvaj! Samo smo pazile druge u kuću. A ni odkud pomoći. Imale i čuvale svoju đecu. Same. Tako je onda bilo...

Kada bi bilo moguće da Vam se ispuni jedna želja, koja bi to želja bila?

Ne treba mi ništa. Samo da su mi zdravo sinovi, i da su mi snaje zdravo. Ja sam svoje završila. Oni sad počinju, počinju. Milo bi mi bilo umrijet'. Bi, bogomi. Vakat je da se odmorim. Odo' u drugi vijek, a još me glava zaboljela nije. A

još ljekara viđela nijesam. Bog me zaboravio. Dugo, dugo, bogomi. Ja sve sebe kunem što ovol'ko živim? Roda nemam... samo jednoga bratanića. Tamo je u Titograd. Što više da živim - gluva, ćorava, nogu nemam (slomljenog kuka). Pa, rada sam da umrem. Da mi je pobjeć' kod sinova i kod moga domaćina i kod moje braće. Braća. Braća, braća! Bože, bože, moja braća!

Hvala najljepša.

Pomoga ti Bog.

II DIO

PRVA BRAČNA NOĆ MORA DA SAČEKA

Na majčinim grobu može se, krupnim slovima, ispisati:
Ova grudva, pokriva najsjajnijeg učitelja ljubavi...
Pred ovom humkom postidite se vi koji lelečete
Da se potonji put, iz rake, može progovoriti samo Ti imaš
pravo reći: nikom ništa ne dugujem
Ovdje počiva Sofokle eposa i Homer tragedije
Mali je svaki grob za majku.

Todor Baković - Depresivni optimizam Crnogoraca

Jedna od najzagonetnijih tradicija u Crnoj Gori tiče se bračnih rituala koji se odigravaju za vrijeme prve bračne noći. U ovoj zemlji, bračni život ne počijne na dan vjenčanja, u nekim slučajevima, tek nakon nekoliko mjeseci poslije vjenčanja. Iako to može iznenaditi mnoge, za ovo postoji logičko opravdanje. Brakovi se ugovaraju. Mlada i mladoženja stupaju u brak kao stranci, često nisu čak ni iz istog sela. Stranci - svekar i djeveri - dovode je od kuće njenih roditelja u tuđe selo, u tuđu kuću, gdje će se udati za tuđinca. Teško da se mogu i zamisliti njena uznemirenost i strah.

Ovo patrijarhalno društvo nije ni malo ravnodušno na njenu uznemirenost, jer ima mehanizme koji joj olakšavaju prelazak u novu sredinu. Njen novi dom, sličan domu iz kojeg je došla, sastoji se od jedne prostorije u kojoj živi prosječno od 8 do 10 članova njene nove porodice. Domaćini te kuće znaju da će joj trebati mnogo vremena da se prilagodi na novu porodicu, da stekne sigurnost i da zna da je vole kao svakog drugog člana te porodice. Od iste važnosti je za njen rod da zna da im je kćerka poštovana i zaštićena u svom novom domu. Brak između djece dvije porodice uspostavlja čvrsto prijateljstvo između njih. Svaki znak nepoštovanja njihove kćeri je istovremeno i znak nepoštovanja njenog roda.

Shvativši koliko je teško za mladu nevinu ženu da prvi put spava sa svojim mužem - strancem - tradicija nalaže da provede prvu bračnu noć sa svojim djeverom, u odjeći. Najstarija žena u kući može zahtijevati da još neko vrijeme spava sa njom ili sa nekom drugom ženom iz porodice. Koliko mi je poznato, za ovo nema objašnjejna. Kada sam ih pitala, žene bi odgovarale, "Tako je to". Zbog toga što je čast čvrsto usađena u svakom Crnogorcu, nema nikakve bojazni da će djever zloupotrijebiti tu priliku. I sama pomisao na tu mogućnost mogla je dovesti do tragičnih posljedica: ubistva djevera ili u protivnom krvne osvete njenog roda.

Očigledno, mlada se preko noći ne može osjećati u svom novom domu kao kod kuće iz koje je došla, ponekad su za to potrebne i godine. Pa ipak, čak na samom početku svog braka, ona je sigurna da joj se ništa loše neće desiti u svom novom domu, koliko ni u rodu. U okviru strukture tradicionalnog patrijarhalnog društva, Crna gora je stvorila okvir za moralno i etičko društvo u kome je svaki član dio cjeline.

JELENA

Stodvogodišnja Jelena živi sa svojim unukom i njegovom porodicom u maloj kući, u tihoj dolini okruženoj snijegom pokrivenim planinama, u pravom raju za zimske sportove. Nekoliko konja su se razigrali po okolnim poljima. Vozač je na oprezu zbog mogućih smetova i odrona. Čuli smo da je na ovom putu prije par dana u smetu poginuo jedan mladić. Nije ni čudo, jer su putevi tako opasni da smo do Jelenine kuće morali da dođemo policijskim džipom. Od mjesta gdje smo se parkirali, ima dobar komad puta do njene kuće, dugom, krivudavom stazom. Staza je tako uzana da idemo jedno za drugim.

Razgovor ni u jednom trenutku ne jenjava, bilo u džipu, bilo dok pješačimo. U ovoj zemlji adrenalin se stalno obnavlja, ako ne zbog raskošne prirodne ljepote, a ono sigurno zbog rječitih ljudi. Kad god bi osjetili da se neko interesuje za njih, njihov život, naročito za njihovu istoriju, sa zadovoljstvom bi pristajali na razgovor o svakoj sitnici. Tako je bilo i na ovom putu, baš kao i na svakom drugom.

Tek što smo ugledali kuću, muški član porodice, koji nas je čuo, dočekuje nas s dobrodošlicom i vodi nas do odredišta. Tamo nas čekaju ostali, u prostoriji koja služi i kao soba za dnevni boravak i kao kuhinja. Došli su i prijatelji i rođaci da nas pozdrave i gotovo je nemoguće ustanoviti ko živi u toj kući. Nije teško prepoznati osobu koju treba da intervjuišem. Ne samo da je najstarija, već je jedina koja nosi cr-

nogorsku nošnju. Uručujem joj kafu na poklon, nakon čega se pozdravimo ljubeći se tri puta u obraz. Ona je, također, jedina osoba koju svi obasipaju pažnjom. Ona u tome uživa. Ovo je nesumnjivo jedan od najvažnijih događaja u njenom životu - dan posvećen jednoj stogodišnjoj ženi kojoj se, inače, poklanja malo pažnje, iako je njena uloga od nesumnjivog značaja, što su svi potvrdili na odgovarajući način. Ona učestvuje u razgovoru samo ukoliko je pitanje njoj postavljeno i odgovara kratko i samouvjereno.

Nakon što smo bili posluženi, poveli su Jelenu i mene u drugu sobu, u koju se ulazilo s druge strane kuće. (Nas su, bez izuzetka, uvijek muškarci vodili na mjesta gdje su se obavljali intervjui.) Pomažem joj dok hoda, iako bi se odlično snašla i bez moje pomoći. Nakon što su svi otišli, počeli smo intervju. Ona posmatra svaki moj pokret dok se pripremam, upućuje mi osmijeh kad god je pogledam. Trudim se da se profesionalno ponašam, mada često uhvatim sebe kako razgovaram sa ovim ženama kao što bih sa najdražim prijateljima. Možda je u tome tajna mog uspjeha u ovim intervjuima. Jelena mi, kao i ostale žene, ljubi ruke dok razgovaramo - tako je srećna što sam tu samo zbog nje. Poslije intervjua i fotografisanja, toplo se zagrlimo, a baka me pogladi po licu i kosi. Nije mi lako da obuzdam emocije.

Zorka: Pričajte mi o Vašoj ranoj mladosti.

Jelena: Nikad nijesam išla u školu. Nije tada bilo škole, malo đe - ma ne u ovo selo. Nije bilo ni škola ni puteva. Pravili su puteve poslije rata. Nijesmo ni kola imali. Svuđ' smo išli pješke. Mnogi nikad nijesu iz sela izašli.

Nijesam se gledala s momcima. Ne daj Bože! Nijesam šćela, jer uvijek me nešto spriječilo. Bilo je mnogo rabote. To je bilo važno. Mlogo i' je zavisilo od nas. Mlogo nas je bilo. Imala sam roditelje, braću i sestre. Nije se bilo lako pre-

hranit'. Morali smo da radimo čim se nogu do'vatimo, posebno ženska đeca. Žene su vazda teglile.

Kako ste upoznali muža?

Bila sam stara kad sam se udala Imala sam 22 godine. Poznavala sam domaćina - nema nam trideset metara od kuće do kuće. Bio je tri godine mlađi. Niko nije gledao na to. Sviđao mi se.

Jeste li ga poljubili prije vjeridbe?

Što? Što? Bože sačuvaj! Nikad ga nijesam poljubila. Časna riječ. Tad' se nije ljubavilo. Đevojku ne pitaju 'oće li ili ne. O tome roditelji odluče, a đevojka mora da poštuje nji'ovu riječ. Najvažnija je čast familije. Kad pristašu, drugi se pitaju. Ni momke ne pitaju. Niko i' ne pita sviđaju li se jedno drugom. Kad momak staše za ženidbu, roditelji mu traže nevjestu.

Znaš, mene su roditelji pitali 'oću li ga uzet' i ja sam pristala. Bogami, kad su me otac, brat i majka dali morala sam da ga slušam! Morala sam svu domovinu da slušam. K'o što sam u rod radila, tako sam i u dom: slušala, podizala đecu, čuvala, radila, plastila. Nikad nam nijesu zborili što da radimo. Znali smo mi to dobro. Radili smo bez kukanja, ćutke. Radili smo sve što je trebalo.

A kakva je svadba bila?

Došlo je šes' svatova na konje, kod mojijeh roditelja, lijepo su i' dočekali. Ostali su nekol'ke ure i odveli me. Nosila sam crnogorsku robu, zlatom vezenu. Bila sam divno obučena. Kupio mi brat. Darovala sam svekrvi košulju, sama sam je napravila. Svekra nijesam našla. Umro je prije no sam došla. Imala sam đevera, silom ga je vojska otjerala u Mađarsku, pa je jadan iskapao. Slali su mu sve što su mogli, a on je sve to prodao za duvan. Ostali su mu kosti tamo. Živjela sam sa mužem, svekrvom i zaovom. Svadba mi je bila dva dana.

Nije se pjevalo, ratovalo se, k'o vazda. Pjevale su gusle i svi su igrali oro, i ja sam, bogami.

Prošlo je mjesec dana a ja nijesam s domaćinom legla. Spavala sam sa zaovom, a muž tamo u drugi krevet s majkom. Takvi vakat bijaše. Kad bi doveli đevojku, a ona odma' legla s domaćinom, to bi velika sramota bila. A što bi se obrukala? Svak' bi reka' da ne može čekat' da legne s njim u krevet. Bogami bi to bila velika sramota! Takav je bio običaj, morala si radit' sve što ti reču. Moraš radit' kako ti kažu, pa i kad ćeš s mužem leć'. O tome žene odlučuju, pa sam se tako i ja za svoje snahe pitala. Ne, ne sjećam se kako je to tačno bilo. Kad prođe mjesec dana, zaova mi reče, "Neću više s tobom da ležim". Od te noći, ležala sam kod domaćina, a moja zaova i svekrva u drugi krevet. Svi u istu sobu. Nijesam se bojala kad sam prvi put legla kod muža. Pa, tmuša je bila, ništa se nije viđelo. Soba je bila prostrana k'o kasarna. Poslije je izgorela vojska.

Mora da ste upamtili mnoge ratove.

Četiri rata sam upamtila: turski, njemački, švapski (austrijski) i bugarski. Vazda smo bili gladni i žedni. Bježali od vojske, pa kad vojska ode, mi se vratimo doma. U to nam je prošao gotovo vas vijek. Moj domaćin je bio vazda doma. Nije iša' u vojsku, samo malo. Pamtim kad je popala o'đe vojska - *Švabe*. Ležala sam u jednu kolibicu sa đecom. Kad dvojica dođoše, pa pravo idu po onim slamaricama, nešto traže. Nađoše zeru 'ljeba i uzeše. Ja zakukah "Što mi uzeste 'leb? Đeca će mi krepat'". Viknuše mi, "Ćuti baba!" Uzeše onaj 'leb i odoše. Bilo je i malo loja. Loj ne uzeše, samo 'ljeb. Njemačka je vojska lijepa, poštena, dok je neko ne napa'ne. Kad i' napa'e, ćeraju sve pred sobom–žene, đecu, marvu. Ne znam šta su s njima radili. Neđe su ih vodili i više i' nikad nijesmo viđeli. Njihovi vojnici nijesu nikad silovali žene. To je bila poštena vojska.

Jeste li imali mnogo djece?

Imala sam devetoro đece - dvojicu muškaraca i sedam đevojaka. Moje prvo dijete, đevojku, rodila sam godinu i po pošto sam dovedena. Mome mužu se nije krivalo što je prvo bilo šćer. Niko se nije ljutio. A, bogami, kad se sin rodi, puca se, veseli se. Vremena su bila mučna, pa je slabo tada bilo veselja kad se muško rodi. Takav je vakat bio. Teška vremena. Sinovi su vazda nešto posebno, u Crnu Goru, više no iđe drugo.

Rađala sam đecu u kuću. Nije se išlo u bolnicu. Nije ni bilo bolnica. Sve su žene rađale kod kuće. Nije bilo ni doktora. Išla sam neđe s kraja, đe sam čekala dok dijete izađe. Pomagale su mi komšinice il' neka svojta... Nekad sam rađala ležeći, a nekad stojeći. Šta smo mogle? Radile smo kako smo umjele. Nije mnogo đece umiralo na porođaj. Jesmo, siromasi smo, ma smo zdravi narod.

Jesu li sva Vaša djeca živa?

Sa'ranila sam četvoro đece. Troje dok su manja bila, a jedno od tri - četiri godine. Sa'ranila sam i đevojku. Bila je udata, nije imala đece. Naprasno se razbolje, pođe u bolnicu, i umrije. Samo tako.

Moj domaćin je umro prije trides' godina. Bogami, nijesam ga mnogo žalila. Što ću ga žalit'? Umro... umro. Šta sam mogla? Nijesam plakala za njim, ni za đecom, a kamoli za njim. Ima žena što čudo rade, grebu se, čupaju kosu, ja nikad.

Da li ste se ponovo udavali?

Nije mi ni na 'm palo da se udajem kad mi je domaćin umro. Nijesam mogla ovu đecu ostavit', Znaš, nijesam mogla đecu poves' sa sobom kad se udam. Đeca ostaju uvijek u kuću đe su se rodila. Kad se žena uda ide sama kod novoga čo'eka. Đeca ostaju tamo đe su. Neke to znaju, a bivalo je i

da se preudaju. Miliji im je novi čo'ek no svoja đeca. Znam neke tak'e. Neke, nikad ne vide više svoju đecu. Sramota i' znala. Nikad! Nikad! Ima svakakvih majki na ovome svijetu. Ja to nikad ne bi' uradila. Nikad!

Kako su kažnjavane nevjerne žene?

To o'đe rijetko biva. Žena ne smije da prevari muža. Ako ga prevari, teško njoj. Ili će je ubit', il' prebijat' svaki dan. Bilo je toga. Bivalo je da ubije ženu, pa pobježe. Niko više ne zna ni đe je, ni je l' živ. To je strašna sramota o'đe, i svako to zna, i zato ne biva često. Dobra žena zna to. Đeca ostaju u domovinu i podižu i' tetka, il' ko drugi. Kad pristašu, žene se.

Da li su se žene često sastajale?

Žene su se sastajale da popričaju i popiju kafu. Starije žene su i pile. Svekrve najviše. Mlađe žene su samo radile, teglile. Za nas nije bilo ni kafe ni razgovora. Bogami, ne za nas. On i Ona su se vazda svađali i tukli. Mi nijesmo, nikad me nije domaćin udario. Mladi se danas ne biju, imaju sve. Biju se siromašni. Danas, mlade žene imaju sve što im treba u kuću. Mi nijesmo nikad ništa imale. Kad si siroma', lako ti se i posvađat'. I đeca se svađaju kad je nemaština. Niko nije srećan. Kako mo'š da si srećan kad nemaš ništa? Niko nema ništa. Čini mi se da se ljudi ne bi svađali kad bi imali šta im treba. U moje vrijeme mnozina je jedva imala 'leba, imali smo puno đece. Nijesmo imali što da im damo. Bili smo srećni kad smo mogli da i' na'ranimo. Nije lako u siromašnu zemlju. A mi smo bili siromašni - k'o crkveni miši. Sad imamo sve. Da samo mo'š viđet' kako je bilo kad sam ja bila mlada. Ne bi mi vjerovala.

I pored velike nemaštine i nedaća koje ste preživjeli, dugo ste živjeli.

Sudbina. A šta drugo? Kako sam živjela, davno bi umrla, k'o moja đevojka. Bilo mi je suđeno. Naživjela sam se. Davno sam se oprla. Vrijeme je da putujem. Čini mi se da još nije došao taj čas, a voljela bi' da je. Sudbina. Moja sudbina. Ne umijem ti ni sama kazat'. Nijesam još umrla, i to ti je. Tako mi je suđeno.

Hvala Vam veoma mnogo.

Zdravo bila.

VIDOSAVA

Vidosava živi sama u jednom malom selu. Njena porodica se prosula po mnogim gradovima. Njen sin se, nakon što je čuo za moje istraživanje, povezao sa mnom. Prve njegove riječi bile su, "Moja majka ima preko 100 godina, veoma je rječita i ima izuzetno dobro pamćenje. Mislim da bi Vam značilo da sa njom razgovarate. Može mnogo toga da Vam ispriča o tome kakav je onda život bio. Živjela je onako kako se u Crnoj Gori vjekovima živjelo. Ovdje se sve sporo mijenja. Odvešću Vas do nje".

Na putu do moje bakice, moj posrednik mi priča o istoriji tog kraja. Crnogorci su rođeni istoričari, svi od reda-i nepismeni seljaci i vozači i stogodišnje žene. Ako hoćete da saznate nešto iz istorije Crne Gore, onda je svaki čovjek s ulice - rođeni istoričar i etnograf - dobar izvor. Biće srećan da Vam pomogne. Uostalom, on živi uz stalno oživljavanje mitova iz istorije. To je ono čime su se muškarci uvijek u Crnoj Gori bavili i čime se bave i danas. Pojedinosti i datume slavnih bitaka, dobijenih i izgubljenih, sipaju kao iz rukava i to tako tečno da je teško i zamisliti.

Vidosava ima 103 godine. Iako nepismena, govori na stotine stihova epske poezije naizust, zastaje samo kad hoće da svojim prijateljima iz Amerike objasni likove i protumači njihova djela. Posebno je živnula zbog prisustva mog sina Marka, koji snima kamerom jedan od naših intervjua. Kako sumnja da ja dobro poznajem istoriju Crne Gore, osjeća se

dužnom da Marka upozna sa drevnom prošlošću, onako kako je nekad radila sa svojom djecom. Moj prvi susret sa Vidosavom odvija se iza njene kuće, gdje, sa vilom u ruci, skuplja sijeno - prizor koji vas sigurno ne može ostaviti ravnodušnim. Visoka, vitka žena u crnini, ostavlja utisak daleko mlađe osobe, osobe kojoj nikada u životu nije ništa nedostajalo. Pa ipak, njena životna priča govori sasvim suprotno. Dok se vraćamo u kuću, razgovaramo kao porodica, bez ikakvih formalnosti ili ustezanja. Nakon što nas je njen sin poslužio kafom na terasi, ulazimo u kuću.

Razgovaramo u prilično hladnoj, pomalo zadimljenoj prostoriji. Pošto se udobno smjestila , tiha i sigurna, pripovijeda o svojoj dalekoj prošlosti kao da je sve to bilo juče. Jedino pitanje na koje neće da odgovori odnosilo se na njen seksualni život. Zaista, preuzela sam taj rizik i pitala je. Kada se pribrala, samo mi je rekla, "To me ne pitaj. Pitaj me nešto drugo". Sada ćemo saslušati šta nam je ispripovijedala o tome drugome.

Pričajte mi o Vašem životu prije nego što ste se udali.

Vidosava: Prije no što sam se udala živjela sam sa roditeljima, bratom i četiri sestre. Svi su pomrli. Mi, ka' ni drugi, nijesmo mnogo imali. Isto, nijesmo bili presiromašni. Čuvala sam ovce i šila na mašinu. Malo je ko onda ima' mašinu. Brat mi je bio u Ameriku. On mi je poslao pare da je kupim. Sve sam šila: veš za ljude i za žene, haljine i suknje. Izdizali smo na *katun*, svi. Svi, sem brata što je bio u Ameriku. Poginuo mi je, poginuo kad je bila Švaba (I svjetski rat) u Francusku. Mi ga nikako nijesmo mogli pronać'. Bio je vojnik američke vojske. O'đe se oženio, poša' za Ameriku i nije se otud vratio. Bio je dosta zaradio. On je bio iz prvog braka mog oca. Moj otac je ima' i đevojku. Umrla mu je žena, samo ne znam od čega.

Poslije ga je uzela moja majka, a znala je da je udovac sa đecom. Uzela ga je, bio je zgodan čo'ek. On poša' u njeno selo, vidio je, pristala i udala se za njega. Došla je u kuću kod tuđe đece. Mo'š mislit' kol'ko je rabote imala. Pa je rodila svoju đecu, pa joj se veliki posa' natovario. Ka' i druge, morala je oca da pita može l' ga uzet'. Nijedna se žena onda nije mogla udat' bez blagoslova familije. Nije se bilo lako onda udat' za udovca. Danas to nije ništa. Danas ima svega. Nikad se nijesam zagledala, ni kad sam bila mlada, nikad. Ni moje sestre. Sve su bile ozbiljne đevojke i dobro su se udale. Jedna sestra mi je poginula u Bosnu za vrijeme partizana, kad su bježali.

Vaš prvi susret s mužem?

Doša' mi svekar kod oca i majke i tražio me za sina. Nijesam šćela da ga uzmem, no mi narediše, "'Oćeš, bogami". Tako i bi. To bješe za vrijeme austrijskog rata. Nijesam ga nikad viđela prije no sam ga uzela. Ima' je oko 20 godina, i nijesam šćela da se udajem, moga' je svaki čas poginut'. Nijesam šćela da budem udovica. To mi biješe sudbina - i to dvaput.

Pričajte mi o Vašem vjenčanju i životu u braku.

Moj *đever* i *barjaktar* dođoše da me vode. Brat me izvede iz kuće, predade me njima, i povedoše me u selo moga domaćina. Išli smo pješke, bio je rat, vojska je povela sve konje. Njegovo selo je bilo daleko. Ponijela sam darove. Nijesmo mnogo imali. Svi smo bili siromašni i niko se nije nadao darovima. Nešto malo, znak poštovanja. Svadba je trajala dva-tri dana. Pekla su se peciva. Bilo je dosta pića, ali nije se igralo - bio je rat. Pucalo se, po crnogorskom običaju.

'Oćeš li i ti da praviš veliku svadbu sinu u Ameriku? Nije sad' ka' prije. Danas momci prvo isprobaju đevojku godinu, dvije, pa ako im se ne svidi, vrate je tamo odakle je došla. Bogme to ne valja. Bolje je ka' prije. Bar znaš koga uzimaš. Znaju ti roditelji. Tako mi boga, nema ništa slađe ni milije od čiste ljubavi. Kad imaš nekoga kraj sebe, nikad nijesi sam. Viđi, o ovome ti mogu više reć' ljudi s grada, no ja. U moje vrijeme, malo je ko išta zna' o ljubavi. Uzimali smo *tuđince*, i žene i ljudi. Ljudima je moglo vazda bit' malo više. Mogli su reć', "Ne!" Đevojkama - nikad. Morale su da rade sve što im se kaže. Teško ti to možeš razumjet'. Tako je to onda bilo.

Nijesam ležala kod muža dva mjeseca. Možda i duže. Nekad kod svekra, a nekad kod zaove. Spavali smo u jedan krevet. Nijesam imala svekrvu. Moj domaćin je ima' brata koji se prije njega oženio. Taj brat mu nije živio s nama. Znao je da me zadijeva, "Neka ti je Bog u pomoć, ako ti dođe onaj međed, svu će te rasčupat'" Nijesam ga razumjela, a milo mi je bilo što nije tu. Možda je moj domaćin htio da me prepane.

Jel' me bilo strah da će me tać'? Ne znaš ti naše običaje. Glavu bi izgubio. Ka' što ti reko', ovo je časna zemlja. Prije su ljudi bili pošteni. Naši su ljudi karakterni. Mogla si da ležiš i za godinu da te nikad ne taknu. Nijedna se žena nije bojala da će je neko uvrijedit'. O'đe su žene sigurne. Ne znam kako je u Ameriku, ma ovđe je tako. Ponešto se promijenilo, al' isto ljudi danas paze svoje žene, i drugi to cijene.

Prije no što prvi put legneš s domaćinom, svi te u kuću ljube, i đever, i svekar, i zaova, svi. Svima si mila dok te ne vide s Njim, a kad te vide promijene se. Ne vole te ka' prije. Dok si đevojka, mila si im, igraju se s tobom. Kad legneš s domaćinom, više se ne igraju s tobom. Tek si tad udata, i više ništa nije kao što je bilo. Ti si tek sad udata žena, a udala si se prije nekoliko mjeseci. Više nijesi đevojka.

Jednom su me u'vatili s domaćinom, kao ono kad pogriješiš nešto. Jesam li se prepala? Bogme, jesam. Nijesam

smjela da ležim kod njega dok mi ne kažu. Nijesmo smjeli ni da se pogledamo. Vazda nas je neko motrio. Nijesam smjela, ma ni on. Prvo, nije htio da me zastidi pred njegovom familijom. Kažem ti, naši ljudi su pošteni prema nama. Poslije dva-tri mjeseca zaova mi je rekla da idem kod njega. Ne znam kako se to riješilo.

To je bio prelijep čo'ek. Nikad ga ne mogu zaboravit'. Ima osamdest godina od kad je poginuo, a nema dana kad mi ne padne na pamet. Voljela sam ga jer je bio pošten prema mene. Nikad mi rđavu riječ nije reka', nikad uvrijedio. Drugi ljudi su opaki, a on nije. Samo sam pet godina bila za njim, prije no je poginuo. Ne mogu ga zaboravit' kako je bio dobar. Dobar čo'ek!

Kad mi je prvi muž umro, vratila sam se u rod, sa đevojkom. Moj brat je poginuo i ostavio troje siročadi. Ja sam i' podigla. Roditelji su mi bili stari i morala sam.

Kad sam imala 30 godina uzela sam čoe'ka koji nije imao više od 27 godina. Imali smo prostu svadbu. Živjeli smo baš o'đe u selo, đe je on ima' kuću, tu u selo, nekolko kuća dalje od moga roda. Prosila me njegova familija al' sam prvi put odbila. Pomalo mi se sviđao, i drugi put sam pristala. Bio je mlađi od mene i slušao me. Da je bio puno stariji, drukče bi bilo. Prvi muž je težak, ali drugi je ka' tijelo bez glave. Ni on me nikad nije udario. Kad je jednom poša' da ubije prase, okrvavio je robu. Viknuh na njega, a on, "Ti da smiješ bila bi me". Bila sam domaćica, čuvala sam stoku. Imala sam i šivaću mašinu, pa sam puno šila. On je radio druge poslove. Kad je umro, nijesam se više udavala. Dvaput je dosta.

Jeste li imali mnogo djece?

Imala sam đevojku sa prvim domaćinom i tri sina i jednu đevojku sa drugim. Neku sam rodila u kuću, kad nema nikoga. Neku u pojatu. Mi nijesmo rađale u bolnicu. Nije lako

rađat' đecu. Ja nijesam, ka' neke žene, rađala stojeći. Uvijek sam se o nešto oslanjala. A viđela sam neke đe ležeći rađaju. Ležeći. Ni to nije lako. Rijetko je kad bio ko da mi pomogne. Kad rodim, komšinka mi pomaže.

Muž mi nije bio ni od kakve pomoći. Kad bi viđeo kako se poradam, pobjega' bi, prepa' bi se. Poša' bi za komšinku. Kad bi doša', ja povila dijete, sjela i ka' da ništa nije bilo. Od ljudi mahom nema pomoći ni oko kuće, ni oko đece. Nikad nijesam čula da je jedan čo'ek pomaga' ženi da rodi. Ni ko drugi. Ljudi su samo za ratove. Naši ljudi su dobri borci. Junaci. Hvala Bogu za to!

Rodila sam troje đece za dvije godine i rekla sam mome domaćinu, "Ne smiješ mi se više primicat', pa idi đe 'oćeš. Ne mogu vas vijek rađat'. Ako ti to treba nađi drugu. Ne mogu više ovako". Ako nađe drugu, može mu bit'. Samo neka dođe da radi kući, neću mu riječ reć'. Ako 'oće da ide, ne treba mu branit'. Neki ljudi odili su kod drugija i danas i vazda. Ni jedan nije čitav. Ni jedan. Milija mu je *tuđa*, no svoja. Neke žene se pomame na ovo, "'Oću i ja s drugima, kao i on s tuđim ženama". Ljudi su vazda odili kod *tuđih* udatih žena. Sigurnije je.

Kako se gledalo na nevjernu ženu i trudnu djevojku?

Bilo je kopiladi. Koja ostane u drugo stanje, ostavi ga ispred opštine. Tamo traže majku, a ako je ne nađu, predaju ga državi, pa ga država podiže. Nikad nijesam čula da je takva đevojka ubila svoje dijete, u naše krajeve. Pričala mi je prva žena moga sina da u neke siromašne zemlje ubijaju đecu kad se rode. Nekad se desi, kad žena pobjegne s drugim čo'ekom i ostavi đecu, da i' otac ubije. Ne, toga nema u Crnu Goru, samo u druge zemlje.

Kad Crnogorac sazna da mu je žena nevjerna, neki se rastavi, a neki vidi pa ne vidi. Neki i ubije ženu. Lani, jedan ovđe je ubio sjekirom u glavu, pa je zakla' nožem ispod grla.

Onda je uteka'. Poslije se vratio i objesio se kod crkve. Ima svega. I kod nas.

Je li bilo mnogo silovanja za vrijeme rata.

Švabe su povele sve-i muško i žensko, i nikad ih više nijesmo viđeli. Al', nikad nijesam čula da su žene silovali. Nijesmo se nikad kazivale. Neke su se bojale, al' *Švabe* i' nikad nijesu u'vatile. Samo su ih internirali, da rade. Dobro su i' držali. Samo je bila jedna koja je pogriješila, i ispjevali su joj pjesmu.:

Đevojka. Đevojka rodila đevojku.

U Viniće, u Bjelopavliće.

Sve je na babine zvala

Svakome po košulju dala.

Ovakve su se kažnjavale. Ta je tada pogriješila i nijedna više. A to je najgore što žena može učinjet'. Isto, na neke se sumnjalo. A bilo je da sumnjaju i na žene i na đevojke da idu sa tudim ljudima. Kad muž sazna, neki se razdvoji s njom, a neki ne, nego se pravi da ne zna. Samo zatvori oči.

Jesu li se žene družile?

Kako da ne. Sve bolje i ljepše žene su se sastajale, a one druge po strani. One vrckave. Znale smo kakve su, dođu ljudi pa nam pričaju - sprdaju se s njima. Sigurna sam da govore istinu. Za poštenu niko ne smije ništa reć'. Tako može doć' do krvi, samo da to čuju njena il' njegova braća. Ovo je pošten i častan narod. Uvijek se mogla poznat' takva žena. Niko se na njih nije obrta', sem ljudi kad su šćeli da se provedu.

Jesu li se uzimali mladi druge vjere?

Neki su naši ljudi uzimali Bule. Njihove familije su bile nesrećne zbog toga. Ona je morala da se pokrsti. Ako Turčin vidi kako naš gleda njihove žene, ubiće ga. Bule vazda nose bijelo, nikad ne izlaze iz kaveza. Ona je pokrivena preko oči,

da je niko ne vidi. Sad idu bez feredže. Ne, nijesmo mi s Bulama imale ništa, samo naši ljudi. Kad su Turci pošli na Skadar da se bore, njihove žene su se bile u prsa. Mi to nikad nijesmo činjele.

Nekad bi neko od naših ukrao Bulu i doveo je za ženu. I kad bi je njeni tražili, nikad je ne bi našli. Nikad nije iz kuće izlazila. Nije ni na imanje radila ka' naše žene, morala je da ostane iza četiri zida. Može bit' da joj je život bio lakši no nama, nije radila napolje. No, nikad ne znaš šta je iza četiri zida. Nikad je niko nije gleda', sem njene đece. Poneko mi je priča' da su neke išle u rod, a bogme ne vjerujem. Samo sam čula.

Mora da se sjećate mnogih ratova?

Pamtim albanske ratove (balkanske ratove) i dva svjetska rata. Išla sam u Skadar za vrijeme albanskoga rata, kad su ga predali. Tamo mi je brat bio, tobdžija. Moj stric, majka i ja smo išli. Prešli smo preko *Skadarskog jezera* splavom. Ponijeli smo mu mesa, jaja, 'ljeba i sve što smo u kuću imali.

Našli smo i' u jednu uvalu pri vodi. Svaki se crnijaše ka' ugarak. Tamo su bili tri mjeseca. Kad smo im dali 'ranu i ostale darove, bili su srećni ka' da smo im dali zlatne dukate. Neki su bili mrtvi, neki ranjeni. Mnozina nije bila ni ukopana. Nije bilo nikog da i' ukopa. Kad se rat završio, neki su se vratili kući. Drugi su pošli u Rusiju, i nikad više nijesmo za nji' čuli. Nije o'đe život lak. Nije lako. Paćenički.

Moj prvi domaćin je ubijen taman tu, u tu šumu. Trojka ga je uočila, pa iznenadila, pa ubila. Familija ga je mnogo žalila - nikad se ućešili nijesu–a ja ne, samo jedno petnas' dana nijesam ništa mogla da jedem. Bilo mi je krivo: kako da ide gorom gdje će ga viđet' hajduci i ubit'. Kad smo ga pronašli, još je bio nasmijan. Čo'jek bi reka' živ je. Da ne vjeruješ svojim očima, bogami jeste.

Kad su *Švabe* bile o'đe, nijesmo smjeli nosit' 'ranu vojnicima. Naši su ljudi bili po logora i kad smo išli da i' vidimo nijesmo smjeli ni čašu varenike da im damo. Smjeli su da jedu samo ono što im Švabe daju. Kad bi nekog od naših u'vatili kako uzima od nas 'ranu, ubili bi ga. Očima sam svojim viđela. Pošli smo da vidimo naše ljude, bili su tamo gore zarobljeni, i jednome od *švapskih oficira* se prividelo da smo dali nešto jednome od naših. Zgrabili su ga, bačili na zemlju i tukli bez milosti. Bili su ga, ali ga nijesu mogli slomit'. Pao je, a oni su ga i dalje bili i udarali. Kad su ga puštili, jedan oficir ga je strijeljao pored puta. Vidiš kako smo živjeli?

Jesi li znala da su *Švabe* ubijale 100 naših za jednoga njihovoga? Ponekad je bilo i po 500 ljudi na gomilu. Tu bi i' zapalili. Prvo su dovodili ove iz logora. Pa one druge iz sela. Vozili su i' sve kamionom. Kad nije bilo dosta ljudi, uzimali su žene i đecu. Đecu, no što. Posle su im palili kuće. Stavljali su i naše ljude na vagon i palili ga. Vazda smo se bojali, samo znaš kakav je čo'ek. Biće što će bit'. Tako ti je to. Ne moš' ništa. Oni su bili jači i mogli su da čine što god im je volja s nama. Jednom su morali i poć'. Ni dan danas ne znam što su od nas šćeli. Vidiš i sama da malo imamo. Imali smo još manje kad su oni bili tu. Sad smo bogati. Niko nije ni gladan, ni žedan, ni go. Imamo svega, imamo mir. Mir!

Jeste li mnogo gladovali za vrijeme rata?

Za vrijeme rata sa *Švabama* (Austrijancima) mnogo je gladi bilo. 'Šenica je bila skupa, a ljudi su bili tol'ko patni da su jadne majke gledale kako im đeca umiru od gladi. Brali smo koprivu, pa je skuvaj i stavi u mlijeko, i jedi mjesto 'ljeba i kačamaka, ništa drugo nijesmo imali. Tada se ne mogaše kupit' ni 'ljeba ni fermetinova brašna. Žene su kuvale supu od malo vode, soli i brašna da je zaguste. Neke jade je bila bolja od vode.

Patno se o'đe živjelo. Nekolicina je o'đe dušu ispustila. Tamo preko planine. Bilo i' je da tri godine nijesu viđeli 'ljeba i kačamaka. Naši ljudi nijesu ginuli samo na Skadar, no su pomrli na put, kad su se doma vr'ćali. Cijelim putem moga' si samo lješeve viđet'. Svjedok sam toga. Lješ do lješa. Ko bi proša' kraj njih, bačio bi šaku zemlje i pokrio im glave, a noge i ostalo - sve se vidi. Na poneku gomilu bilo je i po 25. Mnogo i' imaše! Najviše i' pamtim iz II svjetskog rata kad su jedni druge ubijali. Isti narod! Pamtim poginule iz svakoga rata. Rat je ubijanje i velika muka za svakoga.

Za vrijeme rata, kad su *Švabe* bile o'đe, i đecu su ubijali kad bi i' u'vatili kako nešto sitno kradu, kupus. Znaš li ti šta je kupus? Gladno dijete uzme malo raštana ili glavicu kupusa s tuđeg imanja, a oni ga ubiju. Tako ti je to o'đe, jadna, bilo. Ubili bi dijete za glavicu kupusa. Gladno dijete! Auuuuuuu! Ubit' dijete za glavicu kupusa! Mora da ti je teško vjerovat' ovo što ti pričam. Istina je, *bogami*.

Umirala su naša đeca od gladi, nego kako. Mnozina. Kad god i đe god nije bilo 'ljeba, morala su umirat'. Jesu, *bogami*. Ovi što su živjeli pri planina imali su pomalo 'šenice i kopriva. Njima je bilo lakše, no ovima iz ravnice. U ravnicu se nije ni moglo živjet', nije imalo ništa da se jede. Ništa! Ljudi su sa'ranjivali svoju đecu čim umru, da ne počnu da se osjećaju. Možeš li zamislit' da neko zbog toga žuri da sa'rani svoje dijete. Prije no počne da se raspada!

Naši su ljudi ka' zarobljenici morali da rade što god im se naredi. Radili su sve što su im govorili. Znaš kako je. Ovo je za njega tuđa zemlja, tuđa vjera. Crna Gora se vazda borila sa nekom stranom silom. Zato se zove Crne Gora. Što se zove crna? Jer se o'đe svašta činjelo. Sve je crno o'đe. Slušaj što ti kažem: sve je crno.

Za vrijeme II rata, bivalo je da sin ubije roditelje. Ako ne posluša, ubiće njega. Strašno je o'đe bilo. Ponekad su dva

brata bila na dvije suprotne strane. Bili su Italijani i Njemci i *četnici* i partizani. Svi su se između sebe ubijali. Svakakvi trijes je o'đe bio. Jel' ti sad' jasno kako je bilo. Bilo je *crno* - Crna Gora! Sad znaš zašto se tako zove. A kako da je zovu?

A kako i da ne, bombe su padale svuda okolo. Jedan komšija je trča' s kravom kad su nas bombardovali. On im je umaka', al' su mu kravu raznijeli. O, no što. Krave su bile važne. Ionako nijesmo imali što jes'. Svako nas je zlo za vrijeme rata snalazilo.

Moram ti nešto pravo kazat'. Njemci su se držali ka' pravi vojnici. Oni su bili gospoda. Radili su ono što su morali i nijesu nikoga dirali kad i' niko ne dira. Bili su hrabri.

Šta biste poželjeli kad bih mogla to da Vam ispunim?

Mir. Danas imamo mir. Ne moram da se bojim da će me neko opljačkat'. Za vrijeme rata nikad nijesi znala kad će neko doć' i ponijet' ti sve što imaš. Živim o'đe, samo sama i ničega se ne bojim. Sad mi o'đe niko ništa neće učinjet'.

Hvala Vam što ste podijelili svoje uspomene sa mnom.

Hvala tebe. Živa bila, ti i tvoji svi.

GOSPAVA

Sve žene sa kojima sam razgovarala bile su izuzetno spremne na saradnju. Pri našem prvom susretu, Gospava je djelovala pomalo povučeno, i istog trenutka sam se zabrinula za ishod ovog intervjua. Dok sam sjedjela za trpezarijskim stolom sa posrednikom, vozačem i članovima njene porodice, služila se jelom i pićem, ona je učestvovala u razgovoru samo kad bi je nešto pitali, odgovarala je najkraće što je mogla. Prije ovog intervjua, uspješno sam završila 20 intervjua, i bila sam potpuno spremna da jedan bude neuspješan. Međutim, nije bilo pravih razloga za moju brigu. Gospava je bila itekako rječita.

Gospava ima 101 godinu. Živi sa brojnom familijom u relativno maloj kući. Većina kuća i nema posebne spavaće sobe. U svakoj sobi - a često i u kuhinji - nalaze se dva kauča, koja se uveče, po potrebi, rasklapaju u krevete. I danas me obuzme strahopoštovanje kad se sjetim čistoće i reda u kućama. Iako se u rijetkim kućama može vidjeti ormar, pa ipak nigdje nema vidljivog nereda. Gdje ti ljudi drže posteljinu i odjeću, za mene je ostala tajna koju tek treba da otkrijem.

Danas, kao što sam i očekivala, Gospava nosi, crnogorsku narodnu nošnju. Nekoliko pramenova kose koje nije pokrila crnom maramom čvrsto svezanom oko glave, su metalno - sive boje. Ruke drži u krilu, čak i kad govori. Oličava ljupkost i dostojanstvo društva kome pripada. Za vrijeme upoznavanja, nekoliko puta joj uhvatim pogled, razmjenjuje-

mo osmjehe. To je poseban osmijeh, zagonetan, osmijeh koji podgrijava moju radoznalost da čujem njenu pripovjest. Ispostavlja se da i ona jedva čeka da je ispriča. Sada, kada smo ostale same, kažem joj da možemo da počnemo naš razgovor.

I ne sačekavši moje prvo pitanje, ona započinje svoju priču. Slutim da je o ovom trenutku ozbiljno razmišljala, što je i razumljivo. Ako se izuzmu njena svadba, svadbe njenih sinova, ovo je sigurno još jedan jedini dan u njenom stogodišnjem životu kada je ona u centru pažnje. Isto se može reći i za ostale žene iz ove studije.

Zorka: Pričajte mi o Vašem životu u rodnom selu.

Gospava: Sve dok sam napunila 15 godina živjela sam sa roditeljima i gluvonijemom sestrom. Bila je zdrava dok nije napunila 5 godina. Oboljela je od tifusa, pregorio joj neki živac. Nijedan joj doktor nije moga' pomoć'. Još je živa. Dva brata sam imala i dvije sestre. Jedan mi je brat poginuo u Bosnu za vrijeme rata sa *Švabama*. Drugi je poginuo u Metohiju za vrijeme balkanskoga rata. Jedna sestra mi je umrla od raka, a druga je izgorjela sa dvoje djece: đetić od 5 godina i đevojka u kolijevku. Ona je bila kod đevera. Došli su komiti kod đevera da im da večeru. Nije im da', nije smio od *Švaba*. Komiti su sjutri dan došli i zapalili mu kuću. Tu mi je izgorjela sestra sa đecom. Strašne su se stvari o'đe dešavale.

Za vrijeme *Švabe* nije o'đe bilo naših ljudi, pa je majka molila komšiju da nam pomogne da zasijemo kukuruz. On nije bio za vojsku. Vratila se i rekla, "Bogami, on neće". Sve su žene morale same. Imali smo dvije krave. Volove nam je uzela naša vojska da se prehrani za vrijeme turskoga rata. Vojska je bila gladna. Nijesu mogli bez hrane. Valjda znaš da smo vazda s Turcima ratovali.

Nikad nijesmo bili bez ijednog zalogaja. Imali smo ovce i krave. Teglili smo. Orala sam, brala sam drva i radila svaki

muški posa'. I kad sam se udala. I šoder smo lomile za puteve. Mi radimo muške poslove, a oni ženske nikad. Nikad nijesmo patisale. Radile smo da preživimo. Radile smo za svoju familiju, sinove, đecu. Posa'. Posa'. Posa'. To je sve za što smo znale.

Kako ste se upoznali sa mužem?

Imala sam 25 godina kad sam ga uzela. On je imao 35. Nikad ga nijesam viđela bez kad je doša' da me prosi. Ni on mene. Doša' je sa svojim zetom. Malo sam ga gledala poslije toga. Tad se nije vjenčavalo od Aranđelovdana do po Božiću. Šes' neđelja sam stojala vjerena.

Da li ste se poljubili pošto ste se vjerili?

Njega poljubila? Nikad ga nijesam poljubila. Ni da Bog! To bi bruka bila. Njega poljubila? Tako mi Boga, ne.

Nešto ću ti reć'. On me prevario da ga uzmem. Bio je ranjen za vrijeme turskoga rata i noge su ga boljele. Jedva je moga' na njih stajat'. Čeka' je da mu noge prebole, pa se onda oženio. Znala sam da je ranjavan, ma nijesam znala da ga noge bole. Ništa se nije viđelo. Nije ni kriva'. Da sam znala istinu, nikad ga ne bi' uzela. Tako mi je bilo suđeno, dati. Sudbina je jača od svega. Slušaj, kad sam saznala istinu, bilo je prekasno. A i da sam znala, isto bi me njemu dali. Ne mož odbit' čo'eka kojega ti familija izabere.

Pričajte mi o Vašem vjenčanju.

Imala sam lijepu svadbu. Kad su došli u moj rod da me vode, lijepo smo i' dočekali. Samo su svatovi bili za trpezu. Nosila sam crnogorsku robu i jedan lijepi *ćemer*. Čuvam ga i dan danas. Nije niđe bilo ljepšega. Više i' žene ne nose. Sve su ga đevojke nosile kad su se udavale, neke su se i slikavale s mojim *ćemerom*.

Ponijela sam darove njegovoj familiji, čarape za žene i košulje za ljude - sve rukom rađeno. Onda nije bilo dućana. Sve što smo jeli i nosili, sami smo pravili. Ništa nijesi moga' da kupiš i sami smo sve pravili. A i da je bilo dućana, presiromašni smo bili da trgujemo. Na svadbu je bilo puno peciva i drugoga. Svadba je važna za svakoga. Moraš da častiš goste sa najboljim što imaš.

Živjeli smo u jednu veliku kuću - jednu veliku sobu - sa dvije zaove i svekrom i svekrvom. Moji đeveri sa familijama živjeli su odijeljeno.

Prvu noć sam provela u isti krevet sa đeverima. Takav je bio običaj. Nevjesta nikad nije spavala s domaćinom prvu noć. Morala je da se navikne na domovinu. Svi su za nju *tuđinci*, i njen domaćin. Skinuli smo se ka' ono kad se liježe. Ja sam bila kod njih ka' kod braće. Nijesam se bojala, više no da me strah da ležim kod svoje braće. Ne znamo mi za taj strah. Mi znamo za čast. Ljudi poštuju žene. Paze nas, ne vrijeđaju nas. Bogami, ne! Nikad se nije desilo da đever takne nevjestu. To je ka' što sam ti kazala, ka' da ležiš kod brata.

Sjutri dan su mi došli iz roda, majka i braća. Tu noć sam kod majke ležala. Kad su pošli, ležala sam kod muža. Bojala sam se pomalo, ka' nijesam. Svejedno, on je *tuđinac*. Morala sam se bojat'. I ti bi se bojala da ležiš kod *tuđinca*, bi li? Bi svaka. Bio je dobar čo'ek. Bio je pametan, iako nije bio činovnik , bio je bez škole. Radio je zemlju. A onda je napravio kola, pa je ćerao drva sa konjima.

Koliko ste djece imali?

Desetoro. Sedmoro je živo i danas, troje je umrlo. Rodila sam prvu đevojku, dvije godine pošto sam se udala. Domaćin mi ni jednu grdnu riječ nije reka' kad se rodila. A što bi mi reka'? Što je Bog da, to se rodilo. Volio je ka' sunce. Iza nje se opet rodila đevojka. Živjela je samo godinu. Umrla je

od gripa. Mnogo đece je onda umiralo od gripa. Poneko je umiralo na porođaj. Žive, i poslije dobiju neku boleštinu i umru. Često ljudi i ne znaju od čega. Nije bilo doktora. Majke su bile doktori, i druge žene su bile doktori.

Poslije nji' imala sam sina, umrije mi kad je ima' dvije godine. Te noće bješe dobro, igra' se. Mi legli, čujem da ječi. Ja postavi ruku na njega, a on ledan. Zovnuh domaćina, "Nikola, Nikola, umrije nam đetić". On reče, "Je l' se ugušio?" "Ne znam", odgovorih. Od čega mi umrije? Ne znam ni danas. Tako mu došlo. Tako to bi s njim. Moj domaćin je bio mnogo srećan kad nam se ovaj đetić rodio. Dolazili su ljudi da mu čestitaju i on im je dava' *kafu*, *rakiju*, i vino. Nijesu pucali kad se rodio. Nijesam voljela da se puca, ni kad se ženi, ni udaje. Nikad nijesam voljela preveliko veselje. Nijesam se mogla premnogo radovat', ka' ni drugi u ovu zemlju. Kako da si srećna kad vazda radiš, vazda si umorna, sve u jade?

Nikad nijesam rodila u bolnicu. Sve sam i' rodila u kuću. Ako je muškarac tu, sklonim se s kraja u ćošak i rodim. Nikad nijesam rodila izvan kuće al' jedna moja jetrva jes'. Bila je gore u planinu kad joj je došlo da rodi i tamo ga je rodila. Dali su mu ime Gorčin. Moja svekrva mi je pomagala kad sam rađala. Bila je dobra žena, al' slabunjava. Žena o'đe mora mnogo da tegli. Nikad ne prestaje od kad svane dok ne mrkne. Prva se diže i potonja liježe. Nije ni važno je l' slaba il' umorna. Mora da radi. Nema vremena za odmor. Niko i ne zna kad je slaba. Nikad se ne žali. A što bi se žalila? Koga je briga za to?

Kako ste se liječili?

Vodili smo samo jedno dijete kod doktora. Sami smo i' liječili. Kad pre'ladi, naložimo oganj, stavimo kamenje u oganj da se zacrveni. Uspemo u lavor vode. Pokrijemo đete-

tu glavu dekom, i ona slabost iziđe. Para ga izliječi. Nijesmo imali ljekova. Čaj, i to je sav lijek.

Da li ste ikada osjetili glad?

Imali smo dosta: krtole, kukuruza, 'šenice, pasulja, mrsa i skorupa. Držali smo stoku. Bili smo gladni samo kad su bile Švabe. Imali smo pomrijet' od gladi. Uzimali smo nož i tražili travu od koje se nećemo otrovat', pa je kuvali i cijedili. Ko je ima' stoke da pomuze kap mlijeka, uspe u to i jede. Ko nije, pojede je bez išta. Vas vijek je to bilo.

Mnogi ljudi su umrli od gladi za vrijeme rata. Ja i sestra smo našle jednog mtrvog čoe'ka na put. Nismo ni probale da mu pomognemo. Nijesmo ni riječ prozborile od straha. Smrt nas stalno prati, u stopu. Ako za išta znamo, znamo za smrt i nemaštinu. Samo za to. Samo za to.

Jesu li neprijatelji ikada silovali žene?

Švabe nijesu. Nikad vojska nije silovala. Ni Turci. Žene su se bojale, ali toga nije bilo u Crnu Goru, osim koja nije od svoje volje. To je bilo zlo za tu familiju. Zlo. Ne znam jesu li silovane. Ja sam gledala svoj posa'. Tol'ku đecu da na'ranim. Pa nijesam znala šta se zbivalo. Tol'ko rabote. Tol'ko rabote.

Kako su kažnjavane nevjerne žene?

Bivalo je da đevojka rodi kopile. Danas i' neđe šilju, ne ka' u moje doba. Nikad nijesam čula da je rod ubio đevojku, ma sam čula da je đevojka udavila dijete. O'đe nema mjesta takvome detetu, ma ni njoj. To ne valja, kad ti ja kažem. To je nepametno.

Kad žena nema đece, muž je ćera iz kuće. Neki se sažale i ostave je. Neki dovedu i drugu ženu. Kuća se ne smije iskopat'. Ako ona ne može rodit', može druga. Ne smije mu se šljeme zatrijet'. Zato se moraju imat' sinovi. Moraju.

Kad žena nije poštena, njen domaćin je išćera, ili se pravi da ne vidi. Mrsko mu je da ga obruka. Toga nije bilo kod nas. Ako je i bilo - rijetko. Nijesam nikad čula. Mora neđe drugo. O'đe, ne.

Jesu li muževi tukli žene?

Neki su tukli žene, samo ako mu malo skrive. Žena se nije smjela živa čut'. Neki su joj kosu zaključavali u škrinju, a nju tukli. Nijesu su se smjele požalit'. Kad bi se požalile, gore bi prošle. Trpjele su. Nijesam čula da je o'đe muž ubio ženu. Znam da toga sad ima. U naše doba ne. Sad nije ka' prije. Bogami, nije. Ljudi više ne poštuju jedni druge ka' nekad.

Da je neko iz moje domovine proba' da me udari, odijelila bi' se. Domaćin me nikad nije tuka'. A što bi me tuka' kad sam sve radila časno i pošteno. Ima, bogami, ljubomornih ljudi, oni biju žene. Što da trpi? Mora. Oni rade što god im je volja. Svi. Je l' isto u tvoju zemlju? Najgore je između čeljadi kad su ljubomorni. U tu kuću nema ni sreće ni dobra. Ljubomorni ljudi rade budalaštine. Ni da' Bog.

Neke žene bježe kad ih muž istuče. Pa opet dođu kod njega. Nekad se ona sažali, nekad je rod vrati. Roditelji ne vole da im se odiva vrati u rod. Jedan Pavle, sve je ženu tuka'. Bio je do zla boga ljubomoran. Pa ona pobjegni, pa mu se opet vrati. Tuka' je dok mu se nije razboljela. Svaku je bolnicu s njom obiša'. Na kraju je umrla. Nije joj bilo spasa. Grizla ga je savjest i više se nije ženio. Ne, nije iša' u zatvor. Ko da ga pošalje? Ona je njegova žena.

Kad se žena razdvoji od muža mora da radi sa djecom kako joj sud naredi. Sud dade đevojke njojzi, a sinove njemu. Sinovi nose očevo ime, ne majčino. Tako je pravo. Ne znam kako je u Ameriku? Nije joj lako, nego što. Možda ga nikad više neće viđet'. Znaš li ti kako je to teško. Više da ne vidiš

svoju đecu. Kako će on sam podić' đevojke. Neki podiže i đetiće i đevojke. Malo koja u Crnu Goru ostavi muža. On mora da je velika pogan, pa da se ona na to riješi. Majke moraju prvo da misle na đecu, pa na sebe. Rijetko na sebe misle, no sve na druge.

Nešto mi na 'm pade. Prisjetih se jedne što se udala za đevera. A' prvo je ostala udovica. I sa njim ima đecu. Na to se o'đe ne gleda lijepo. Nije ni đeci lako. Priča se po narodu. On je brat njenog domaćina. To je ka' rođeni brat. Pa, ako nije od njenoga roda, isto joj nešto dolazi. Brat njenoga domaćina! Iz njenoga doma. Ku' ćeš bliže! Iz njenoga *doma*. Ka' brat. Mora se ponešto poštovat'. E! Neki ljudi svašta čine, pa ako će i familiju obrukat'. Neki ništa ne misle i nije i' briga. Pravo da rečem, rijetki su.

Mnoge ste svoje drage sahranili.

U moje vrijeme bilo je sramota da žena plače za domaćinom, da se vidi suza. Pa i za sinom. Ja nijesam suzu puštila kad je umro. Znaš kad sam prolila suze za njim? Bilo je to kad sam pošla da primim invalidu. Bila je gužva i svi su me gurali. A ja pomisli', "E, da mi je muž živ, ne bi oni mene gurali". Tada sam plakala. Nijesam imala nikoga, sem đevera. Al' svak' svoj posa'. Reko' ti, *Crnogorke* štite njihovi muževi. A one moraju da budu žene na svoje mjesto. Moraju muža poštovat'. Muža. Muža. Moraju muža poštovat'.

Lice da grebem za mužem? Da čupam kosu? Bože zabrani! Nijesam ni suzu puštila. A bilo je i toga kod nas, ma ne mnogo. Neke za mužem, neke za sinom. To je, tako mi Boga, najcrnji bol. Za bratom još crnji. Nema takvoga. Ne da' ti Bog da to doživiš.

Pričali ste o svom teškom životu. Imate li kakvu želju?

Željela bi' da su mi svi živi u familiju. Da nema bolesti i slabosti. Ja bi' voljela sjutra ujutro da umrem da se manje

mučim. Doživjela sam tol'ko godina. Naživjela sam se. Ne valja prestarat'. Ne valja, bogami. Ne, ne.

Hvala Vam mnogo.

Bog ti dao zdravlja.

III DIO

PRIJATELJ MOG NEPRIJATELJA JE MOJ NEPRIJATELJ

Kad majčin glas napusti naš dom, na njegovo mjesto
zasjedne tišina. Majka je jedina nesumnjiva istina.
O svemu ostalom može se i nagađati. Spartanke učahu
svoje sinove da je od Peloponeza veće samo Sunce,
a nas su Analfabete naučile da je obraz veći i
od Peloponeza i od Sunca:
Imanje za glavu!
Glavu za obraz!
Obraz ni za šta na svijetu!
Todor Baković: Depresivni optimizam Crnogoraca

Mama je univerzalna riječ čovječanstva. Svaka žena iz ove studije preživjela je brojne ratove kojih se sjeća s puno bola. Pored Turaka, koji su ugnjetavali Crnogorce 500 godina, svaki naredni rat je donosio sa sobom novog zavojevača, novog agresora uz podršku stranih sila. Čak i propast turskog carstva krajem devetnaestog vijeka nije uspio da stavi tačku na mržnju između Turaka i Crnogoraca. Crnogorci nazivaju sve Muslimane u svojoj zemlji Turcima iz vjerskih razloga. Ovi "Turci" su bili Sloveni koji su primili islam iz eko-

nomskih i političkih razloga (poturice). U suštini, Crnogorci su više propatili od poturica nego od Turaka koji su ih porobili prije pet vjekova. Crnogorci, međutim, prave strogu razliku između albanskih Muslimana i "domaćih" Muslimana. Albanci nisu Sloveni: prema tome Crnogorci ih zovu ili Muslimanima ili Albancima. Samo 10 posto Albanaca su rimokatoličke vjere, dok su 90 posto muslimanske vjeroispovijesti.

Jovana, čiji intervju zaslužuje da ispuni cijeli treći dio ove knjige, živi spokojno u kraju sa visokim procentom slovenskog, muslimanskog življa. U ovom kraju ljudi različitih konfesija žive u slozi, i međusobno se poštuju, obilaze jedni druge za vrijeme vjerskih praznika i slava. To nije uvijek bio slučaj. Za vrijeme Jovaninog djetinjstva i mladosti, vladalo je uzajamno neprijateljstvo. Vjekovna mržnja još uvijek je bila jaka, i međusobne borbe su još uvijek trajale u vrijeme kada su se Crnogorci borili da zbace sa sebe jaram ropstva. Za vrijeme austrijske okupacije, "Turci" su ostali lojalni novom okupatoru, umjesto da se pridruže domaćim snagama u borbi protiv njega. Austrijanci, koji su zamijenili otomanske Turke poslije Berlinskog kongresa 1878. godine, stekli su u "Turcima" popustljive saveznike, spremne na saradnju.

Zvjerstva početkom ovog vijeka kojima su Muslimani učinili veliki grijeh prema Crnogorcima, a koji su Austrijanci odobravali, Jovana opisuje s puno bola, krajnje jednostavno, ulazeći u najsitnije pojedinosti.

JOVANA

Jovana, stara 102 godine, veoma je krepka, otresita starica. Pripovijedala mi je o svojim životnim iskustvima, sa cigaretom u ruci i čašom *šljivovice*. Njeno pripovijedanje svakog, pa i najsitnijeg detalja o bolnih i okrutnim događajima iz njene prošlosti, izuzetno je upečatljivo. Najjači utisak ostavljaju elokvencija i tečno pripovijedanje istorije pred potpuno nepoznatim ljudima kao što sam ja. To ne bi bilo ništa neobično da je Jovana prethodno imala generalnu probu, ako ni zbog čega drugog, a ono zbog toga da joj se pokaže šta je to intervju i kako se on pravi. Međutim, takve probe nije bilo. Ova ljupka starica me hipnotisala.

Jovana je ušla u moj život uz pomoć proslave desetogodišnjice Američkog centra u glavnom gradu Crne Gore. Proslavi su prisustvovali istaknuti akademici i političari, kao i ličnosti iz svijeta umjetnosti i nauke. Direktor Američkog centra, Dejvid Park (David Park), i njegova žena, dr Ana Marija Park (Anna Maria Park), posebno su se potrudili da me upoznaju sa prisutnima, čime su proširili mrežu poznanika koji su mi mogli pomoći u pronalaženju mojih bakica. Tako je, na moju veliku sreću, iz anonimnosti izašla Jovana.

Ona živi u planinskom dijelu Crne Gore, u selu koje je bilo vijekovima pod turskom ili austrijskom okupacijom. Mnogi Muslimani, ili *poturice*, takođe žive u ovom kraju i održavaju prijateljske odnose sa susjedima druge vjere. Kad smo prije podne došli u Jovanin dom, vozača, posrednika i

mene dočekalo je na kraju neasfaltiranog puta nedaleko od kuće ni manje ni više nego desetak bližih rođaka. Ona nije bila među njima. Nakon što smo se rukovali sa svim muškarcima i izljubili po tri puta sa ženama, ušli smo u kuću. Relativno nova kuća sa nekoliko urednih prostorija, naslanja se na staru nisku kuću, u koju je Jovana došla kao nevjesta.

Upoznati Jovanu isto je što i upoznati nekog od članova kraljevske porodice, recimo kraljicu. Ona se podiže sa stolice kada gosti ulaze u kuću, rukuje se i tradicionalno se pozdravlja-ljubi se tri puta. Visoka i elegantna u svojoj tradicionalnoj narodnoj nošnji, zajedno sa nama pije domaću *šljivovicu*, da bi malo potom zatražila i cigaretu. Njena familija joj sa zadovoljstvom ugađa, ohrabruje je da se za vrijeme razgovora ponaša potpuno prirodno. Očigledno je da uživa u tome što je obasipaju pažnjom. Odmah sam predosjetila da će ovo biti najplodotvorniji razgovor. I bila sam u pravu!

Jovana živi sa svojim sinom, njegovom ženom i još nekoliko članova porodice. Svi sjede za velikim trpezarijskim stolom, osim tri mlađe žene, koje iznose pršutu i ostale dimljene specijalitete, pa mladi i stari sir, kisjeli kupus, tvrdo kuvana jaja, svježe pečen domaći hljeb - obavezan na svakoj crnogorskoj trpezi. Ove žene nam se ne pridružuju ni u jednom trenutku, ostaju u kuhinji, posmatraju nas i dodaju hranu, kad zatreba. Živo su zainteresovane za naš razgovor, smješkaju se, ali se ne uključuju.

Muškarci se raspituju za moje porijeklo, iskreno su zapanjeni činjenicom da se odlično služim njihovim jezikom. Iako to ne kažu sa mnogo riječi, očigledno je da im nije jasno zbog čega se interesujem baš za te starice, kojima se, iako ih poštuju, ne poklanja mnogo pažnje - svakako ne koliko na ovaj dan našeg susreta. Zbunjuje ih krajnji cilj mog istraživanja. Kada im objasnim da planiram da upoznam svijet sa njihovom malo poznatom kulturom i slavnom istorijom, sijaju od ponosa.

Sat kasnije, poslije posluženja, Jovana i ja prelazimo u drugu sobu, zajedno sa njenim sinom, gdje će se obaviti intervju. Ona je upravo onakva kako sam i predviđala: živahna, čila i orna za razgovor. Tipično za njenu genereciju i svu Crnu Goru, ona odgovara spremno i sigurno, ni u jednom trenutku ne zapinje u govoru, niti joj nedostaju riječi. Govor - logičan, inteligentan, jezgrovit - žubori kao planinski potok. Jovana je kao sjajna zvijezda. Povremeno predahne da bi popušila cigaretu i ispila čašicu *šljivovice*, nikada ne zaboravljajući da prethodno ponudi gosta i imajući uvijek na umu glavno obilježje kulture svog naroda, gostoprimstvo.

Zorka: Pričajte mi kada ste se rodili. Pričajte mi o Vašem rodu.

Jovana: Ne mogu ti reć' tačno kad sam se rodila. Bio je maj mjesec, a kojega datuma ne znam, čim nijesam odila u školu. Znam godinu. U maj punim 103. Imala sam jednoga rođaka, bili smo vršnjaci. On je umro, i piše mu na grob kol'ko ima godina. U isti mjesec i godinu smo rođeni, znam imam 103.

Imala sam braće i sestara, sad' nemam nijedno. Svi su pomrli. Jedino sam ja ostala. Bilo nas je šestoro. Majka nam je umrla kad sam imala gotovo devet godina. Pa, poboljela se i umrla. Niđe nije išla. Ja sam bila najstarija od šćeri. Dvije sestre su mi umrle: jedna je umrla nekrštena, tek što se rodila, a jedna malo poviša. Obje, Bogu fala umrle, nijesu živjele.

A što Bogu hvala? Tako, male su umrle, što bi htjele sirote. Što da žive sve u jade i nemaštinu? Misliš da se ovđe lako živi? Ne znaš ti kako je u ovu zemlju za ženu. Niko joj se ne veseli kad se rodi. Zašto? Svak' zna kakav će joj život bit'. Niko se na nju ne obrće. Niko je ne tuče, al' joj niko ne udara

na trag. Ljudi je gledaju k'o da nije u kuću. Ni braća je mnogo ne paze. Vide je samo kad im nešto treba. Ona se na to nauči. Ada, to je dobro. Tako si spremna za ono što te čeka kad se udaš. Zna se, bogomi, šta je tvoja rabota. Uvijek da rabotaš za tuđeg. Majka mi je umrla kad sam imala 9 godina, znala sam šta me čeka, bogomi.

Al' znaš što? Svaki čo'jek bi je branio kad bi je neko uvrijedio il' joj što učinio. To je istina. Svak' će ti isto reć'.

Majke su nesrećne kad im se rodi đevojka. Očevi, još više. Svak' želi muško. Kad se đevojka rodi, u kuću je k'o na pokajanje. Jadne majke bačaju krivicu na sebe jer su unesrećile muža i bratstvo. Nećeš ovo vjerovat', al' je živa istina. Pitaj koga 'oćeš. Kad mu se đevojka rodi, otac svima veli, "Da oprostiš, rodila mi se đevojka". Bogomi. Ne razumiješ, je li? Reću ti, sine, opet. Još je, bogomi, tako. Kad i' neko pita šta im se rodilo, oni vele, "Da oprostiš, đevojka" il' "Da oprostiš, dijete". Vidiš? Razumiješ? Sramota ga je što ima đevojku!

Eeeeeee, nije isto kad se muško rodi. On ga nikad ne zove dijete. Zove ga "*sine*". Govori s ponosom, "*Rodio mi se sin*". Svi čunu i prije toga, pucalo se. Cijelo selo zna za tu radosnu vijest. Kad se đevojka rodi samo se plače, žene plaču. I ja sam svaku suzom dočekala.

Crna Gora nije nikome laka. Brat mi je umro kad je bio mali. Imao je četiri godine. Umro je od stomaka. Rozbolio se, i umro. To je sve. Samo nas je troje ostalo, dva brata i ja. Ja sam onolišna podigla brata. O Bože, kol'ko smo propatili! Preko svake mjere. Zato ti kažem, sestre su mi srećne što nijesu žive. Znam teško ti je ovo razumjet', zato što si rođena u Ameriku. U ovu zemlju, ako živiš, bogomi, moraš da se mučiš. Srećni umiru.

Majka mi je rađala đe stigne. Onda nije bilo bolnica. Sva su se đeca napolje rađala. A đe drugo? Kako? Nijesi smjela

rodit' kod kuće. Svak' to zna. Da žena ne opogani kuću. Pa, rodi izvan kuće i na snijeg. Kad ga rodi unesi ga u kuću. Otiđe kod popa i uzme vodu, onu sveštenu, popovu, pa kupa ono dijete 40 dana. To je bio običaj.

Jadna moja majka! Bila je obećana ka' i sve druge. Nije ni znala svog čo'jeka. Njena je sudbina bila ista ka' njenih partenica. Ni ona, bogomi, nije voljela muža. Ko ju je pitao?

Tri godine mi se nije otac ženio. No me strina držala i stric. Stric mi je bio mnogo dobar. Otac se oženio ženom bez đece. Ta nas je žena podizala i držala. O, to je grijeh reć' da je *maćeha*. Bila je predobra.

Igrali smo se kad smo bili mali, kako da ne, al' radili smo više no se igrali. Počela sam da rabotam kad sam prut sa zemlje mogla da podignem. Rabotala sam za nadnicu: čistila livade i rasturala gnoj. Otac me nikad nije udario. Nikad! Jeste jednom, šakom me udario i to sam ja bila kriva. Da ja pamtim, ne znam zašto. Zaboravila sam. Samo znam da sam kriva bila. Bogomi, dobro sam zapamtila te batine. U taj vakat očevi nijesu često bili svoju đecu. To su radile majke - zato što su bile preumorne.

Moja majka, k'o i druge žene, dizala se prva i posljednja lijegala. Nije smjela da se razboli. Ona se brinula za kuću i kad se razboli umre. Niko je nije čuo da se požali. Mi nijesmo takvi. A što bi nam pomoglo i da jesmo? Rabotaš dok ne lipšeš. Rabotaš, i umreš. Takav je život u Crnu Goru. Otac je k'o gost u kuću. Moj otac je bio hrabar. Stric i otac su bili dobri ljudi. Moj otac ima spomenicu Miloša Obilića iz rata. Zlatnu medalju. Bio je čuven kad je Crna Gora ratovala s Turcima. Junak.

Koliko ste bili stari kad ste se udali?

Ne znam, bogomi, kol'ko sam imala kad sam se udala. Ne znam, oko osamnaes'. Dali me stric i otac, oni su se dogo-

varali. Ne! Da rečem da se neću udat' za njega? Ocu nijesam smjela reć'- ne. U moj vakat, morala si da činiš sve što ti otac reče. Nijesi se smjela usudit' da rečeš da nećeš da uzmeš onoga koga su ti odabrali. Oni su sve ugovarali, a ti si i' slušala, bez pogovora. Tako sam se i ja udala. Vala, tako, bogomi.

Moj muž je pokupio svoju familiju i rođake za svadbu. Bila sam šes' nedelja za tim čovjekom. U nedelju, šes' nedelja pošto sam dovedena, *Švabe* su ga zarobile i odvele. Robovao je tamo tri godine. Pustili su ko je preživio, on je bio s njima. Krenuo je kući preko Srbije, tu je ostao. Niko ne zna šta je bilo s njim. Nije mu se znalo groba. Naš život je, vala, patnja, čemer i jad. K'o što ti rekoh.

Ne, nijesam bila sandruga. Morala sam da čekam sedam godina da se ponovo udam. Nemam pravo da se udam ako nemam osmrtnice muža. U nas je običaj da nevjesta provede prvu noć sa đeverom ili nekim drugim iz familije, sa svakim samo ne sa mužem. Neke žene su ležale sa svekrvom, neke sa svekrom, neke sa zaovom. Najviše sa đeverom. Ja nijesam. Nijesu puštali đevera kod mene. Vala, bogomi, to je bilo čudno. Nikad mi nijesu kazali zašto. Niko mi nije rekao. Bogomi, nijesam smjela ni pitat'. Te sam ti ja tako prvu noć ležala kod muža u zasebnu sobu.

Moja mi majka nije rekla šta me čeka. Bogomi, nijesam znala ništa. Nijesam ni ja svojoj đevojki rekla. U moj vakat nije se pričalo o tome ka' u današnji. Sve se promijenilo. Danas se na put sretnu i uzmu se. Da sam iđe mrdnula iz rodske kuće, ne bi se imala đe vratit'.Takvi su bili moji roditelji.

Nijesam se ni malo bojala muža, znala sam ga od ranije. On mi je bio komšija. Umio je da mi "priprijeti", "Prije bi' zmiju tak'o, za rep, nego tebe". Ja sam takva bila. Niko mi, vala, nije moga' riječ reć'. Nijedno muško. Jesam li ga voljela? Pa, imala sam prosaca dosta. No, on je bio dobar čo'jek.

Znam da ima ljuđi koji pokrivaju nevjesti lice kad hoće da leže kod njih. Moj muž nije to činio. Šta to veliš? Da muž siluje svoju ženu? Da ga odbiješ? Bogomi mu nijesi smjela reć', "Ne, neću!" Jači je on. On je tvoj muž. Udario bi me, nego kako. Ne možeš svoga muža odbit'. Ima da činiš kako ti on kaže. Nema drugog zakona za naše žene. Bio me onom metlom iza ćoška. Prođe cio dan, a mi ništa ne radimo. Ja reći, "Spasoje, mi cio dan ne radismo ništa". On me metlom ošinu, samo zato što sam to rekla! Vala, to nije bilo često. Nikad nije bio decu. Nije htio, iako su ponekad zasluživala.

Kad je moj prvi muž odveden i više se nije vratio, ostala sam kod đevera i svekra, od 100 godina. Obojica umriješe u dva dana. Zamisli samo! Moja jetrva je ostala sa mnom još dvije godine pošto joj je umro muž, dok joj nije prevrelo. To nije bio srećan dom. Premnogo tuge i smrti. Nijesam se vratila svojim roditeljima, no sam ostala u *domovinu*.

Kad je minulo sedam godina od smrti mog muža, ponovo su me udali. Udadbu je ugovarao jedan od viđenijih Crnogoraca. On je bio, kako bi se reklo, legenda. Dao me je, a da nije pitao moga oca, a kamoli mene. Moj otac, poštar, pošao na pazarni dan, na pijacu a on ga srete i reče mu: "Mi smo dali đevojku". "Kome?", upita ga moj otac. Kad mu reče, on se samo počeša po glavi. "Nemoj se ništa češat', dali smo je". On samo reče, "Pa, kad ste je vi dali, i ja je dajem. *Neka je mutna voda nosi*".

Moj drugi muž je bio dobar. On je imao 50 godina kad su me dali. Ja sam imala oko 25 ili 30. Imao je dijete, ostalo mu je, ženio se jednom. U oni vakat, mnogo žena je umiralo na porođaj. Ovođe bogomi, nije dobro za ženu. Srećne ostave u prvi dom samo po jedno dijete. No, neke ostave buljuk đece da i' drugi drže. Teško bi se udala da sam imala đece. Ovođe je lakše za ljuđe, iako ni njima nije prelako. On može

da ostavi đecu kod sebe. Majka-udovica mora da ostavi svoju đecu u domovinu ako 'oće da se preuda. Ona su očeva. Ada, tako je, nijedan čo'jek neće da drži tuđu đecu. Rađe će doves' ženu da mu drži đecu. Majka ne može da vodi svoju đecu sa sobom. Znaš li ti kako je to teško? Ostavit' svoju đecu da i' nikad više ne vidiš? Uvijek da na nji' misliš, a riječ ne smiješ da prozboriš. Tako ti je to, *jadna*, ovđe. Ljuđi neće držat' tuđu đecu. Našla sam dijete od tri mjeseca, i podigla ga na kašiku od kafe, sa svojom đecom. Eto ga i danas sa svojom đecom.

Koliko ste rodili djece i gdje ste ih rađali?

Imala sam petoro đece sa drugim mužem, dvije đevojke i troje muško. Prvo je bilo muško. Strašno je kod nas imat' samo đevojke. Jedna moja svojta je imala 10 đevojaka, muškoga nije. Nije to bilo lako. Sve i' podigla i poudala, sem jedne što je kod nje ostala, i jedne što je izgubila kad je bila mala. Niko im se ne raduje kad se rode. Može se podnijet' prva i druga, a treća teško. Da Bog sačuva! Žensko nije dobro došlo. Mi *Crnogorci* slavimo muško. I žene i' slave. Muško je muško - bogatstvo kuće, a žensko je tuđe. Ni 10 sinova nije mnogo.

Bože, bože mili! Moj prvi sin je moja prva sreća i radost! Kako ne bi! Rodila sam ga u ljetnju kujinju. Klečala na koljena, pomogla mi jedna *jetrva*, znala je kako, sve je bilo dobro. I drugog sam rodila u kujinju, isto k'o i prvo. Spremila konac i nož, prerezala pupak i svezala ga. Imala sam tri muška, dvije đevojke i pastorka. Volim pastorka, vala, k'o svoje dijete. Kad god sam imala što slatko, dijelila sam ga đeci, prvo njemu, pa njima - on mi je bio preči.

Rodila sam jednu šćer baš tamo na onu livadu đe si prošla. Bila je zima, veliki snijeg, gotovo do koljena. Rodila sam je, ponijela kući, pretekla je. Uprtila sam breme drva na pleća, i ufatili su me bolovi. Nijesam mogla da rasputim breme

jer sam opet morala da se prtim. Ustala sam i ufatila se za drvo, pridržala se i dijete je iskočilo. Malo sam se pridigla tako da dijete ispane i povuče posteljicu. Uvila sam je u trovezu i ponijela kući. Tamo je bila moja najstarija đevojka, zajedno sa mojim drugim đetetom i pastorkom. Prostrli su mi slamaricu da legnem. Dofatili su nož da prekinem pupak, prekinula sam ga. Istinu ti zborim. Tako je to bogomi, bilo. Moja *jetrva* je naučila od doktorice šta treba radit' kad dijete iskoči: zajedno sa pupkom povuci i posteljicu, očisti se. Upamtila sam što mi je rekla i tako sam uradila.

Moj muž je radio nešto ispred kuće, uljegao je i rekao, "Što ležiš, Jovana?". Rekla sam mu što, a znala sam da mu neće bit' milo što je žensko. I nije mu bilo milo. Iskočio je čim sam mu to rekla. U taj mah sam se digla, pošla da nešto operem i vode donesem.

Da li Vam je muž pomagao?

Ada, on, da mi pomaže? Bilo me je sram što sam legla, bogomi sam bila umorna. Donijela sam breme drva i dijete. Tome niko nije udarao na trag. Žena sve mora, sve na svijet. I znaš šta? Ništa nije bilo nijednoj. Obje smo još žive.

Drugu šćer sam rodila u kolibu. Bila sam preumorna. Učinjela sam posao za troje - četvoro, kad dođe jedan rođak. Zasjede. Tražio je da mu skuvam kafu, al' nijesam imala snage, pa je otišao. Sjutradan muž mi reče: "Nemoj ti da radiš ujutro, dolje na šljive, nego ću ja, kiša je". On pođe, a ja ga ne zaspijevam.Onaj se rođak vrati da pozajmi ćuskiju. Đe ću da nađem ćuskiju? A hvataju me mahovi đeteta. On zove, a mene uhvatilo. Sve jače i jače. Idem u štalu da nađem ćuskiju, a mahovi, a mahovi... Naslanjam se na jasla goveđa, da mi malo popusti.

Rođak podno kuće, ja u kuću i đevojka se rodi. A ja što ću? Povukla sam je i ona je lako ispala. Bolove? Ko te pita.

Onda produžim. Okupljem je, povijem i uspavam. Prvo je pospem hladnom vodom. Stade je koprcanje, a takva je i sad. Lednom vodom, drugu nijesam imala. Okupah je i legoh. Spasoje dođe i reče, "Što se ne dižeš?" A ja njemu, "Ne da mi se". "Kako ti se ne da?" "Ne bogomi, evo je". Bogomi, s mukom sam i' rađala. Ne, nije se ljutio kad sam rađala đevojke. Možda i jes', al' nije ništa govorio. Volio je ovu najstariju mimo muške đece.

Dojila sam đecu dok sam mogla, bilo mi i' je žao mać'. Žao mi je bilo moju tićad. Onaj što mi je poginuo, kad je imao dvije-tri godine, zvao me kad god sam išla u rod, "Jovana, obrni mi sisu, pa 'ajde".

Kako su Vam umirala djeca? A, muž?

Poginuo mi je najstariji sin od osamnaes' godina. Bilo je to ovoga poslednjega rata, zvali smo ga albanski i njemački, nagrdio je ovaj kraj, poklao ga. Bili smo izbjegli ovođe, a njega utukoše kundacima od puške. Polomiše mu pluća, pa mi je petnaes' dana bolovao, a mi nemamo ništa. Prosi po narodu da mu se donese. Kad je bio na smrtnu uru, sa mnom razgovarao. Poče ustima da mrda. Ja ga zva', nadimak mu je bio Datko. "Datko, ne ljuti se na mene. Ti mi nešto reče, a ja ne ču' dobro". On reče, "Ništa nijesam rekao, Jovana". Ponovo mu rekoh, "Jesi l' me zvao, sine?" Suze pošle, ja neću da plačem ispred njega, a on *dušu* dade. Muka mi se namučio, ne ubiše ga olovom, nego se tol'ko vremena mučio. Svašta je bilo.

Nikad nijesam suze pustila pred drugima. Kad mu je bila sahrana sjedoh pored njegove glave, rekoh, "Neka ga, neka ide. Neću plakat', iako je moj prvi". Ali plakala sam, kud god sam odila. Ne htjede da me povede."Znaćeš", kaže, "ti ako ozdravim kako se majka drži". Nije mu se dalo. To je bila naša sudbina.

Moj muž je umro kad je imao 63 godine. Umirao je na moje ruke. Puna kuća ljudi. Držala sam ga, otežale mi ruke. Rekoh Ljubu, "Prifati ga". Ljubo ga prifati, i on ispusti dušu. Prsnuo mu je čir. Bogami, mnogo ljuđi ovođe umira od čira. Nešto im se uvraži u stomak. Imao je veliko pokajanje. Takvoga nije bilo. Svi su govorili, "Kako će se ova đeca podić'?" Lakše bi bilo da su malo o'skočila. Najstarije je imalo deset godina, a najmlađe je bilo u kolijevku. Sva nejaka i bez ide ičega!

Dobro se ožalio. Takav je naš običaj. Došlo je svo selo i sve izbjeglice. Ovođe, nema *tužbalica*. Što da se grebem i udaram. Neke žene to rade, zato što su glupe. Zašto bi, *jadna*? On je bio i pošao, neka ide. Nosili su ga na rame do groba, daleko od kuće. Nijesam ni skidala crninu. Naše žene i ne skidaju, vazda nekoga žale.

Nema većega bola od bola za sinom i bratom. Nema, bogami! Ne daj Bože! Sestri je brat miliji od svakoga. Samo je unuk ka' brat. Unuk je svakome mio. Vala, niko ti nije ni bliži ni miliji od brata. Brat je brat. O, o, o, moj Bože! Bit' bez brata! Izgubit' brata! Nemat' brata! Kad ga više nema! Kad izgubiš brata, ne može ga drugi zamijenit'. Ni sin ga ne može zamijenit'. Muž je nešto drugo, dodade smijući se. Ako 'oćeš, možeš drugoga nać', a sina i brata, bogomi - nikad. Nikad!

Je li bilo razonode u Vaše vrijeme?

Sastajali smo se o *slavi*. Moja krsna slava je *Nikoljdan*, a *slava* u dom je *Sveti Ilija*. Puno se slavilo. Bogomi, k'o svadba. Spremali smo jelo i veselili se. Posebno je bilo veselo kad sam išla u rod na njihovu *slavu*. Odive idu u rod na *slavu*. Uvijek sam se veselila sa gostima i rođacima. Mene je cijelo pleme voljelo. Pila sam s njima *rakiju* i pjevala.

I dan danas pijem čašu *rakije* prije kafe, svako jutro. Vazda nam je kuća puna. Ne, nije sramota za ženu da pije. Sve piju čašicu ili dvije. Počela sam da pušim mnogo kasnije. Pušim gotovo 30-35 godina. Sad ne mogu bez cigara. K'o da me nešto ćera. Miško me nagovara da prekinem, al' ne mogu.

Mogu l' malo da počinem, da popušim cigaru i srknem malo *rakije*?... Otkad sam počela da pušim, pušim samo fabričke cigare. Prije no što sam propušila, savijala sam krdžu, ali je nijesam pušila. Pušim mnogo. Unuk mi stalno govori kako ću da se otrujem. Da se otrujem? Evo, ništa mi nije. On mi stalno govori, "Ali, Baba, otrovaćeš se". " Viđi, još sam živa". On mi kupuje cigare. Ko bi mi i' drugo kupio? Samo Miško i moja praunučad. Dodi mi veliki duvan na poklon. Imam cijelu gomilu. Ništa ne činim, pa mi se dosadi i pušim. Ponekad gledam televiziju, al' kad izdignemo na *katun* nema televizije. Preko dana radimo razne poslove i kuvamo *šljivovicu*. Uveče se vratim kući da spavam, a unuk i drugi ostanu na katun.

O, što se danas radujem. Ne, neću od te *rakije*, prejaka je. Ja ne mogu jaku *rakiju*, jadna. Ne, ne možeš je dofatit'. Samo sjedi. Ooooooo, što je dobra! Ovo je dobra *rakija*! Dobra je! Ne, ne sama ću sipat'. Ima dosta *rakije*. Uzmi. Zdrava je. *Zdravo bila! U zdravlje!*

Vi ste bili još uvijek mlada žena kada Vam je umro drugi muž. Da li ste se ponovi udavali?

Bila sam još mlada kad mi je umro drugi muž. Mnogi su ljudi šćeli da me uzmu. Al' kako da ostavim petoro - šestoro đece, samo da se udam. Nijesam se pomamila. Ko bi moju podizao kad bi se ja udala? Ona nijesu imala ni đeda ni strica. Nikoga svoga. Prije bi se objesila no i' ostavila. Neke su se žene ubijale kad ostave đecu. Topile se. Nešto im dođe i ubiju se. To razumijem. Ne znam nijednu takvu, čujalo se.

Svoju đecu da ostavim? Kako da ostavim svoju đecu da plaču i gladuju, samo da se udam? Što će mi čo'jek? Preča je puna kuća čeljadi, nego jedan čo'jek.

Kakva je bila sudbina nerotkinje?

Kad žena ne može da ima đece, ponekad se, bogomi, muž sažali i ostavi je. A ponekad, mu njegova prva žena kaže da uzme drugu ženu. Prva žena se vraća u rod. Udaju je za udovca sa đecom. Ona mu podiže đecu da nije na teret rodu.

Nije ni lako kad žena ima samo šćer. Ona mnogo trpi. Teško je za Crnogorca kad nema muško dijete. Neki ljudi se pomire sa sudbinom, a neki ne. Ni tim ženama nije lako. Možeš samo zamislit'! Svak' zna da ne može da rodi sina. U zemlju đe se sinovi slave, a šćeri ne, život joj sve u jade prolazi.

Kad on dovede drugu ženu - kad je prva nerotkinja - obadvije ostaju. Ona koja mu prva rodi sina ostane, a druga mora da ide. To je strašno. Bože zabrani! Ni krvniku da ne poželiš. Ada, grdnog li života!

Je li bilo prevara i vanbračne djece u Vaše doba?

Kad đevojka ostane noseća, onda rodi kopile. Ona mora da podnjivi dijete, al' niđe nije dobrodošla. Vala, ne može ništa. Dešava se i da zadave dijete. Znam takve. Rode dijete i udave ga. Kad ga nađu, ne zna se čije je. Nijedna neće reć' da je njeno. Samo može da se nada da niko neće saznat' da je njeno. Ako se sazna, ne preostaje joj ništa drugo no da se ubije, ili da je ubije brat.

Žena koja nije vjerna mužu, bruka svakoga svoga, isto kao i đevojka koja rodi. Ženu oćeraju iz kuće. Neće je ni rod. Dešava se da je domovina vrne i ona postaje *rob*, niko je ne poštuje. Niko se na nju ne obrće. Niko je ne vidi k'o da ne postoji. U to joj život prolazi. Poneka se ubije ili je ubiju. Čas' i poštenje su, vala, najvažniji. Moraš da i' čuvaš.

Sjećate li se i jednog braka između mladih različitih vjera?

Neki su Crnogorci uzimali Muslimanke, po jadu njihovome. Al' one naše uzimale su Muslimane više no što su one njihove uzimale naše ljude. To ne valja. Druga vjera je pogana. Turci su bili zlo. Ubijali su Srbe kad god su mogli. U selo do nas nijedan momak nije umro k'o što je bog reka'. Svi su umrli od puške, turske puške. Tako se živjelo. Kod Turaka, udovice su se udavale za đevera. Jesi l' ikad tako što čula? Njihovi muškarci su se ženili snahama il' strinama. Bože sačuvaj! Oni nijesu k'o mi.

Moram ti isto tako reć' da se naši ljudi nijesu ženili Muslimankama dok one ne promijene vjeru. Kad promijeni vjeru, naša je, a rađi bi, bogomi, da ne dođe do toga. I ti bi. Svako bi. Svoje je svoje.

Jedan se iz našeg sela oženio Muslimankom i ona je promijenila vjeru. Nije bilo bolje žene u ovi kraj od nje, Bogomi. Mila mi je bila jer je bila dobra žena, poštena žena. Išli su da je dovedu. Iskočila, utekla. Kako iz roda da je nađu kad nijesu znali đe je.

Bogomi, nijesam čula da su Turci silovali žene i ubijali. I njima je bilo do obraza. Sad ima svega.

Da li su se Crnogorci ženili Cigankama?

Da se neki naš oženi Cigankom? Bože zabrani! Bogomi, nikad za to nijesam čula i nikad neću čut'. Cigankom? Bože sačuvaj!

Je li ovdje bilo Židova?

Aha. Židova, jes', jes'. Al' njine žene nijesu nosile *zar*. Krili su svoje žene od Srba. Ko zna zašto? Zato što su druge vjere. Sam vrag zna zašto. Nikad nijesu nikog dirali. Pazili su svoja posla.

Da li su Turci na Vašem području imali hareme?

Ne znam jesu l' imali hareme. Imali su, *jadna*, tri, četiri ili šes' žena. A Selovići šes' žena za jednoga čo'jeka! Selovići su bili tursko pleme. Žene su se nosile k'o bule, nosile su *dimije*. Vazda su nosile bijelo. Sad ne nose. Ne nose *zar* i ne nose *dimije*. Neke nose bijele krpe. Vidi nešto, neke su bile lijepe. K'o svuđe. Kako da i' vidiš kad su nosile *zar*? Samo velim.

Kad ja idem putom, ona jedanak turi krpu na oči. Iako sam žensko, a ona me viđela, ona i od mene pokri sebe onom krpom da ju ja ne vidim. To se kod njih zvalo *valet* - nekakva gre'ota njina, ko zna. Sam vrag zna zašto.

K'o što ti rekoh, taj Selović je imao šes' žena, i ležao je sa svakom redom. Jednu nedelju kod jedne, drugu nedelju kod druge... Pa, ona sa kojom je ležao spremala mu je preobuku, i tako redom kod svake ide k'o ...po selu. Ne znam kol'ko je soba imao. A što znam ja? Bogomi ne znam. I sam Bog zna kol'ko je đece imao... Premnogo, premnogo. Oni imaju puno đece. A, i mi.

Nego šta su, jadna, Muslimanke su turale nešto na lice. Kad prođeš pored njih, sve se čuje na to njino lijepljenje, bjelilo, puder... Ko zna zašto? To njino lijepljenje! Činjele su to da se više dopa'nu mužu i drugijema. Šćele su da ugode svojim ljuđima. Nijesu radile ka' naše žene. Sjeđele su kod kuće.

Pričajte mi o odnosu između Muslimana i Srba?

Moram nešto da ti kažem za Turke. Ubijali su Srbe kad god im se prohtje - samo tako. Posebno im se sviđalo da ubijaju viđenije Srbe. Ubijali su i' bez razloga, samo da i' nema. Samo tako.

Sjekli su im glave, nego kako. Naši ljudi su kidali nosove. Kidali su im nosove sabljom. Nosili su nosove glavnome, da i' vidi. Sigurno sam viđela čo'jka bez glave. Jesam, bogomi, kad sam bila mala. Viđela sam svoga komšiju. Prvo ga je Turčin ubio, pa mu je otkinuo glavu. Ponio je glavu u Plav

da pokaže da je ubio Srbina. Sestra ubijenog je pošla kod Turčina i tražila mu bratovu glavu, on je dao. Prvo je Turčin pitao, "Što ti dolazi ova glava?" Odgovorila mu je, "On je moj brat. Treba li ti više?" On je odgovorio, "Ne, vjeruj mi. Evo, uzmi je!" Uzela je glavu, zamotala je u krpu, ponijela je kući i zakopala je. Da Bog sačuva, sestra za brata!

Milo mi je što si došla opet, oni dan nijesam puno pričala za moje *rodno selo*.

(Intervjuisala sam Jovanu nekoliko nedjelja prije ovog za nju posebnog dana. Vratila sam se za drugi intervju sa svojim sinom, koji ga je snimio kamerom. Ovdje sam inkorporirala oba intervjua.)

Nije mi na 'm palo da ti pričam ono što je bilo najpreče, o mome selu sam ti šćela puno ispričat', da o njemu pišeš. Dobro je za tebe da znaš, tako da možeš i drugima da pričaš o pokolju veličkoga naroda - strašnome pokolju, koji se zbio kada sam mlada bila.

Za dva sata 750 ljudi palo je kod Velike. Puno je đece ubijeno. Ko je to uradio? Ko bi drugi no Turci i *Švabe*. Vješali su i živu đecu od dvije-tri godine, o šljivu. Vješali su i' i žive drali. Djeca su pištala, a oni deru li, deru. Čuješ li ti što ti zborim? Čuješ li? To su uradili đetetu jednoga bratučeda moga, pa opet jednoga komšije. Jedno su ubili, a drugo živo odrli. Potolje su pobili cijele familije. Ada, za dva sata, ubili su 750 ljudi! To je zapisano. I oni dan sve pričasmo, a o tome njet. Da Bog sačuva!

Spalili su kuće i ljuđe su nalagali u Veliku. Šesnaestoro u jednu kuću zatvoreno i zapaljeno. Žive duše. U Oranicu, selo na dno Velike, bila žena na porođaj. Dvoje đece kraj nje. Jedno je sjeđelo pored nje, drugo u krilo. Pucali su u nju i jedno dijete. Kad su pucali u nju, ispalo joj je dijete iz krila. Zatim su naložili *ognjište*, i nju i mrtvog i živog sina - oba sina - sve u vatru i sve i' izgoreli. Ljudi su dolazili da gledaju pocrnjele zidove. Oni su ljuđe goreli! Goreli ljuđe! Svega je bilo u Veliku. Da se ne sjetim da ti ovo ispričam prvi dan kad si bila! Nije lako bit' ovako budalast. To samo budale mogu.

Vr'ćala sam se u Veliku iz Martinovića, đe su mi đever i muž utekli odovud, da se spasu kod Muslimana. Kad sam se vrnula u Veliku, sve je bilo opušćelo. I moje dvije *zaove* su mi poginule. Ubili su i' pred kućom! Tek tako.

U jednu kuću pobijeno je devetoro čeljadi. Jedna majka došla da vidi svoju šćer. Tu joj šćer udata. Kad je čula pucnjavu, pala je, ne dofati je zrno, no pani pod one mrtve. Devetoro je poginulo, samo ona preteče. Dva brata, skrivala se u šumu, došli su po noći da sahrane mrtve. Nosili su leševe svu noć, i gurali i' u grob. Sve sami, nji' dvojica. Bože pomozi! Ženili su se po tome. Žene im bile među ubijene u kuću, pa su se oni opet ženili. Dugo su po tome živjeli.

Ubijali su sve pred sobom, i Švabe i Turci. Prokleti đavoli! Turci su ubijali i žene i đecu i noseće žene. Svašta su radili. Drali, klali i ko zna šta. Palili su i' po kućama i ko zna šta je bilo prije toga? Bože sačuvaj! To su radili *živim dušama*. Kako je to neko mogao da radi đeci i nosećim ženama? Naš ujak, njegova žena, đevojka i dvoje unučadi - svi spaljeni. Bačeni u ognjište!

Turci i *Švabe* su nam otimali sve što sno imali - i to malo što smo imali. Siromašni smo. Svako ti to može reć'.

Sad je mir, *jadna*. Pa mirno je, a neki su se dizali zimus. Ne znam kojega je ono bilo. Ustajali su ovi u Plav. Te je milicija dolazila iz Titograda i odsvud. (Intervjuisala sam Jovanu u proljeće 1990.) Ovođe, nikad mira. Porad boga, zašto? Ne mogu znat'. Uvijek je neko nesrećan i traži vraga. To nije dobro, bogomi. Tako počinju pogibije, jadni narod plaća. Vala,

dosta smo jada viđeli. Dosta, umorili smo se. No, izgleda, neki nijesu.

Znam da su mnogi mladi Crnogorci, na prekretnici ovog vijeka, pošli u Ameriku. Pričajte mi o tom periodu?

Naši su ljuđi odili u Ameriku iz nužde. Samo su žene ostajale kod kuće. Pjevalo se da su išli za zaradom i ostavljali nam stare đevojke. Mnogo smo oskudijevali. Neki su se vr'ćali, neki nijesu. Neki su ostavljali ženu i đecu i nikad se nijesu vratili. Žena je sama njivila đecu. Neki ljudi su se vr'ćali kad se razbole il' ostare. Njihove žene su morale da i' pridrže. Cijeli život provede bez familije a onda dođe kad ostara. Ni svoju đecu ne poznaje. Nikad i' nije ni viđeo. I toga je bilo, bogomi. Neke su žene bile noseće kad su im muževi odili. Dijete nikad nije ni viđelo oca. Neki su tamo zarađivali puno para. (Počinje da pjeva:)

Ameriko, kaže, zemljo kleta,
Što sve... pola sveta,
Za nekakve sitne pare,
Te ostaše cure stare

(objašnjava značenje pjesme.) Pola svijeta su Crnogorci-crnogorski sinovi. Ostalo je tol'ko neudatih đevojaka jer su oni otišli trbuhom za kruhom. To nije dobro za njih-nimalo. Nije dobro da se ljudi ne žene i udaju. Nije dobro.

Koji je bio najsrećniji dan u Vašem životu?

Najsrećniji dan u moj život je današnji dan. Imam unučad i praunučad. Imam sinove. Bio je jedan danas da me obiđe i donio mi je dar. Imam 29 unučadi i 30. ću imati u mart.

Ljuđi žive bolje no što smo mi ikad. Ne bi voljela da se vrnem. Nikad mi nije bilo bolje. Ništa mi ne fali. Paze me. Samo me kosti bole. Kad sam se kupala, pala sam i nagrdila kuk.

A koji Vam je bio najteži dan?

Ne znam. Svi su bili jednaki. Pričala sam ti kako je ovđe. Teško je. Uvijek smo teško prolazili. Majke su kopale svoju đecu, krepavali su od gladi. Od gladi i bolesti, i čega još? Tek tako, umru, i ti i' sa'raniš. Šta ćeš? Život nije lak.

Zašto Vam je onda tako dug vijek?

Ko zna što mi je tako dug vijek? Doša' jedan mladić jesenas, kosio tu, i neko mu je rekao da sam prošla stotu. A on, ima više od dva metra. Ustao je i pitao me, "Kako si *Baba*? Čime si se hranila te si još živa?" Reko' da sam jela 'ranu onu što u strane države ne jedu. Nije ni riječ rekao, samo se vrnu' i pođe. Drugi nijesu brali koprive i skubli travu. Bila sam izbjeglica za tri godine sa troje izgladnjele đece, a nije bilo ni zalogaja. Skočila bi' u Lim da mi je bio bliži. Ne daj Bože da opet bude rat! Skočila bi' u Lim da ne gledam što sam gledala!

Pravo da ti rečem, to mi je bila sudbina - sudbina rabota, da dugo živim. Voljela bi' da mi đeca dugo žive i da budu zdravo. Ada, vala, ne valja za ženu da živi više od 80 godina. Ne može da doprinosi. Pogledaj me! Ni za šta nijesam kadra. Ne mogu nikome pomoć', ni što učinjet'. To ne valja. Ne, more, jok, ne valja!

Kada bih mogla da Vam ispunim jednu želju, koja bi to želja bila?

Kad bi' mogla da se vrnem u mladost, opet bih teglila kol'ko bi' mogla. U potonje vrijeme izdale su me ruke. Uvijek bi' o svojoj đeci mislila. To je najpreče.

Bi' l' išla u školu? Bože, bi' li? Bilo je škola kad sam bila mlada, al' samo su tri đevojke odile. Bili smo siromašni.

Hvala Vam što ste dio svog života podijelili sa mnom.

I Bog tebe i sinu ti, dao zdravlje i sreću.

IV DIO

SVE SMO MI SESTRE

Bez riječi upozorenja
Umrije moja majka.

Nije htjela nikoga da muči,
Svijet ima dovoljno svojih problema i briga,
Otišla je, nečujno, na vrhovima prstiju.

I od tada pažljiviji sam prema starima,
Ustupam im mjesto u vozu, autobusu,
Ponekad zaželim da ih prigrlim kao svoju djecu.

Čak kad ih i ne znam, razgovaram sa njima, osmjehujem im se.
Zimi se plašim da bi mogli ozepsti, prehladiti se, okašljati.
Čitulje nikako ne čitam.

Osjećam da će mi jednog dana
Nečije pismo iz daleka samo pasti u ruke
"Kako si? Kako su ostali?"

Ne ostavivši nam ni adresu
Ona i dalje luta na vrhovima prstiju
Usred mraka, bola i lamentacije.
-Rudolf Marku (Rudolph Marku), "Mojoj majci"

Preci tri Albanke, opisane u dijelu IV, muslimani i rimokatolici, živjeli su u tom kraju u kome ove stogodišnje žene sada žive. Prije balkanskih ratova, ova zemlja je bila dio sjeverne Albanije. Poslije tih ratova pripojena je Crnoj Gori. Kako se ovi stanovnici nisu selili sa svoje zemlje, nijesu morali da ulažu veliki napor da bi se prilagodili novoj sredini, sem što su bili odvojeni od nekih članova porodice koji su ostali sa druge strane granice. Kao građani Crne Gore, mogli su slobodno da izražavaju svoju vjeru bez straha od posljedica. Albansko društvo nije bilo ništa manje patrijarhalno od njihove nove zemlje. Štaviše, Albanci nijesu bili prvi muslimani na crnogorskom tlu.

Za razlilku od albanskih muslimana, mnogi Sloveni su primili islam prije više od pet stotina godina, poslije okupacije od strane otomanskog carstva. Iako sam uporno pokušavala da intervjuišem "domaće Turke", nijesam uspjela. Pronašla sam nekoliko žena u Crnoj Gori u Sandžaku, gdje je ovo većinski živalj, ali stogodišnjakinje iz ovog kraja nijesu pristale na razgovor. Bilo bi zanimljivo čuti njihove životne priče, priče žena koje žive u zemlji koja je vijekovima ratovala sa narodom istog korijena, narodom koga je samo religija razdvajala. Mnogi od njh zadržali su sufiks slovenskog prezimena dodajući islamski prefiks i novo ime, na primjer: Ahmet Sultanović i Azra Alibegović. Iz ovog razloga, kao i zbog slovenske fizionomije, lako ih je identifikovati. Budući da su dijelili istoriju, dijelili su i običaje, između ostalog, i monogamiju. Kuran odobrava poligamiju, ali današnji Muslimani ne

drže hareme. U vrijeme kada sam ja tamo bila, nije bilo ni izdaleka nekog nagovještaja vjerske netrpeljivosti ili predrasude ni na jednoj strani. Ako isključimo religiju i tradiciju, mora se uložiti poseban napor da bi se uočila bilo kakva značajna razliku između partijarhalnih običaja pravoslavaca, današnjih muslimana, albanskih muslimana i albanskih rimokatolika. Odgovor na pitanje zašto je to tako izvan je mog domašaja. Da je Crna Gora vršila pritisak na katolike i muslimane da prime pravosljavlje, ne bi ostalo ni traga od rimokatoličkih katedrala i džamija. To, međutim, nije bio slučaj. Katedrale i džamije se mogu sresti na svakom koraku. Očigledno je da je vjekovima formirana patrijarhalna struktura društva u Crnoj Gori primila sve koji žive u njenim granicama. Autobiografije koje će nam u narednim poglavljima ispripovijedati tri Albanke svjedoče o kolektivnom iskustvu svih žena u Crnoj Gori.

FATIMA

Fatima, visoka starica od 103 godine, živi na obali Jadranskog mora, sa svojim sinom i unukom i njihovim porodicama. Ona je albanska muslimanka i nosi bijelu maramu, kao i tradicionalne *dimije*. Kuća je bila u savršenom redu, kako spolja tako i iznutra. Ispred kuće se nalazi dobro njegovana loza na "krevetu", između koje proviruje cvijeće, u punom cvatu, iako je tek početak aprila. Jedan je od onih toplih, sunčanih dana u Crnoj Gori. Pošto smo se upoznali sa članovima porodice, Fatimina snaha i žena njenog unuka poslužuju nas sokom (alkohol je zabranjen Kuranom), *lokumom*, kafom, sirom, kisjelim mlijekom i svježim hljebom. Fatimina snaha takođe nosi tradicionalnu narodnu nošnju, dok mlađa snaha nosi modernu odjeću.

Obavljam intervju u zasebnoj sobi, u koju su nas poveli. Uprkos dubokoj starosti, Fatimi ne treba pomoć pri kretanju. Na jednom zidu te sobe visi *ćilim*. Drugi *ćilim* prekriva kauč na kome sjedi Fatima. Mogu da primijetim da muslimani za razliku od ne-muslimana koriste svjetlije boje u dekoraciji kuće, naročito u urbanim sredinama. Fatima odgovora na moja pitanja kao i ostale moje bakice: jasno i tečno, bez inhibicija. Često popravlja maramu, provjeravajući da li je sva kosa pokrivena. U trenutku kada je fotografišem, očekujem da će možda pokriti lice, ali ništa od toga. Kao mlada žena, sigurno je nosila zar sve dok Tito nije ukinuo taj običaj 1945. godine. Spremna je na saradnju, čak i kad idemo u predivan

vrt za još nekoliko fotografija. Na rastanku, zahvaljujem joj na intervjuu i toplo ju zagrlim .

Žena Fatiminog unuka odvozi mog posrednika i mene na željezničku stanicu. Propustismo voz zbog nekoliko minuta, ali to ne predstavlja problem. Moj posrednik je iz tog kraja, i vrijeme do sledećeg voza koristimo da obiđemo njegove prijatelje - jednu crnogorsku porodicu, koja nas dočekuje tradicionalnim gostoprimstvom i prijatnim razgovorom.

U ovom poznatom turističkom mjestu, žene, pa i Muslimanke, imaju mnogo više prilika da se pojavljuju u javnosti za razliku od žena sa sela. Ova sredina ih podstiče da budu mnogo otvorenije. To se, manje ili više, odnosi na sve primorske gradove.

Zorka: Pričajte mi o djetinjstvu u Vašem rodnom selu.

Šta da ti pričam? *Moja*, to je bio težak život. Pretežak. Nijesmo ništa imali, *moja*. Svi smo morali da radimo, od malih nogu. Prele kudelju, tkale. Gotovile 'ljeb kukuruzni , kuvale krompir i fadzolu. Nemaše ništa, *moja*. I da imaše para, nemaše đe da uzmeš, ništa. E, ja. (Duboko uzdahne.)

Da li su Vas obećali još kao dijete?

E, ja. Dođe neko da te prosi. Tako se onda radilo sa ženama. Udali su me u drugo selo. Ne sjećam se koliko sam imala godina. A bogomi, ne znam. Da te ne lažem. Sramota je.

Nijesam videla muža ni jednom prije svadbe. Viđela sam ga prvi put kad sam pošla kod njega. Nisam ga viđela prije. Ne. Ne, vala. Nisam se bojala. Ne, ne, nimalo.

(Smije se.) Bila bi' budalo da sam babu kazala da ga neću. A on mi ga izabrao. "Neću ga". Nikad! Bila bi budalo. A ko bi te čuo? Niko. A bilo je to. Neću, a već svršena rabota. Jes', jes', bilo je to, *moja*.

Da li ste ikada poljubili ijednog momka prije nego što ste se udali?

Poljubila? Prije no sam se udala? Ne daj Bože! Bez sa svojim mužem. Pošto smo se uzeli. Ni s kim drugim. Ne. Bez sa svojim mužem.

Pričajte mi kakva je bila Vaša svadba.

Bilo je puno da se jede: mesa, *pilava*, supe, 'ljeba. Tako je onda bilo. Prvo smo išli u *džamiju*. Jesmo, jesmo. U džamiju, kako da ne. Po vjenčanje, njegovu kuću. Bila sam obučena u nevjestinsko, u bijelu robu, sve. Jes', dome, jes'.

Našla sam dva đevera. Nikoga više. Ni svekra, ni svekrvu. No muža i njegova dva brata. Bijahu trojica. Tri brata. Umrli im roditelji. Samo oni trojica ostali.

Jeste li spavali prvu noć sa đeverima?

Bogomi, ne! A ne, ne, no s mužem. Taj je običaj samo u Crnogoraca, ne u nas. Mi spavamo samo s mužem. Nije običaj da nevjesta spava prvu noć sa đeverom. Mi smo imali posebnu sobu. Oni dvojica posebnu. E, tako, moja, tako. Tako. Do neba sam ga voljela. Voljela, voljela. Moga muža. Jesam, bogomi. I on mene i ja njega. Jesmo, pumo smo se ljubili. Ne znam jesam li još živa samo zato što sam muža tol'ko voljela, i on mene. Davno je umro. Prije 40 godina.

Pričajte mi o vašoj djeci.

Imala sam šestoro - troje ženskih i troje muških. Svejedno je jesu li muška ili ženska đeca. Svejedno je. Tvoje je tvoje, *moja*. O, kako da ne, o'đe je bolje kad se sinovi rode. O'đe se sinovi više vole, više no šćeri. Puca se kad se sin rodi. Svi su srećni, ljudi naročito. I žene, bogomi.

Nemaše bolnice, tad, *moja*. Ne, ne. Sve sam i' rodila kod kuće. E, ja. Jes', sve sam i' rodila u krevet. Teško živovanje, moja. Teško bješe, taj put. Nemaše ništa.

Neke su rađale same, ali obično nađe se neka žena da ti ga pridrži, okupa, povije. Veliki bolovi su bili. O, ne, moj muž me nije čuo. Bješe mlad čo'ek i jak, pa tvrdo zaspe. Mlad, pa ne čujaše niđe ništa.

Svu sam đecu dojila, *moja*. Jes', jes', dojili smo djecu. Nekoje godinu, nekoje godinu i po.

Jesam li riješila s mužem koliko ćemo đece? Ne, ne! Nijesmo to riješili, samo kako je Bog pisa'. Bog dao, Bog uzeo. *Hvala Bogu*. Više se voli da se rode muškarci. A sve jedno se šćer voli, *moja*. To ne možeš odvojit'. Koji prst mož' o'kinut'? Majka nijedan. Svaki jednako boli. Koji prst, s koje ruke? To je svoje srce, *moja*. *Ada* zna se da muškarci žive bolje od žena. Žene paze muškarce. Poštuju. Prvo se nauče da se o njima staraju. Žensko rano nauči da se stara za sebe. Mora da se stara i za druge. *Ada*, nema vremena za sebe. Sve žene to znaju, moja. I danas se žene staraju za svoju porodicu.

A šta biva kad žena rodi dijete koje nije zdravo?

Bivalo je da se rode đeca a nijesu zdrava. Ada što ćeš? Bog ga je takvoga stvorio, *moja*. Što moš'? Ne može se svoje ubit', *moja*. Ne! Bivalo je kod drugija ljudi. A, muka je svoje... svoje ubit'. Boli. Boli. Znam neke majke da su ubile svoje dijete. E jes', jes'. Bilo je, *moja*. Budalo je to, budalo. Budalo. E, budalo je sve to. Zamakni ga kad je na rabotu. Ne zna šta će s njim i zamakni ga. Tako je to bilo, *moja*. Tako je bilo.

Šta se radilo kad žena ne može da ima djecu?

U moje vrijeme, kad žena nema đece, muž uzme drugu. Uzme, uzme. Drži i prvu, ka' *sluškinju*. Ona radi sve. Služi. I moj brat, isto... (Smije se.) Brat moj, rahmetli, ima' je ženu, nije imala poroda. Pa je uzeo drugu. Oženio je, i s njom je ima' šestoro-sedmoro đece. Prva ih je podigla, pa umrla.

Druga je još živa. U Ameriku su joj tri sina. Ovamo joj sin i jedna đevojka.

On ne vraća prvu ženu u rod. Drži je za *sluškinju*. On spava s obje žene, kako ne? Prenoći prvo s njom, pa s drugom, pa s obje u isti krevet. Tako su radili to, jes' *moja*, jes'...To sam čula. Ne, bogomi, nije bilo lako. Kako lako? Pa opet, ako žena rodi samo šćeri, nije lako. On je isto drži, *moja*. A šta, nije joj Bog da' sina, hvala bogu. Sinovi su sve, o'đe osobito.

Jes', vala, bivalo je da uzme treću kad mu druga ne rodi. (Smije se.) Sve ostaju u istu kuću. A to nijesu velike kuće. Jedna soba. Sve je to budalo, moja *dušo*.

Jesu li se uzimali ljudi različitih vjera?

Bivalo je da Muslimanka uzme hrišćanina, *moja*. Rod to mora pofermat'. Rod se nema što ljutit'. To je sudbina, more. Sve je sudbina. Što ćeš? Ništa. A jes', jes', ljute se. Bivalo je da ubiju šćer. Jes', jes', jes'. Mnogo puta. Nije lako za roditelje kad im sin uzme i'sana od druge vjere. Nije lako ni za đjevojku. *A*, teže je, *moja*, sve za sina.

Šta se dešavalo sa nevjernom ženom? Je li se dešavalo da neudata djevojka ostane u drugo stanje?

Đevojka da ostane noseća! Ne daj mi bože, to! Mi to zovemo kurva. Bilo je toga. Kad se to desilo neko je primi, neko išćera. To je velika sramota za svakoga njenoga. Ona i' obruka. Ocrni obraz bratu. E, ja! Za ovo se živi, moja. (Pokazuje na obraz) Za ovo se živi, moja *dušo*, za ovo. A, teško, bogomi. Velika bruka! Prevelika! Za obraz se živi, *dušo*–za obraz. Moraš da se paziš. Da se paziš. Paziš.

Isto je ako je udata žena nevjerna. To je muka velika. Velika muka je to. Ne znam. Ne umijem ti kazat' šta radi muž. Ne daj Bože! A, jesam, more, čula sam za to, kako da

ne. Budalo je, moja. Neki je muž primi, neki išćera. Ako je primi, sve je bije. Nije joj lako. Obrukala je i dom i rod. Život joj ne valja ništa. Bilo je i da je muž ubije. I da se ona objesi. Bila je jedna vjerena, pa je pogriješila, pa su je objesili. Njeni roditelji. Sve to budalo, *mila moja*. E ja, objesili je njeni roditelji. Tamo. Oni su je objesili. Njeni roditelji.

Kakve su kod Vas sahrane?

Moj muž je davno umro. Pedest-še'set godina sam s mužem živjela. Ubila ga kap. Umro... žali bože! Umro je kod kuće. Ja sam bila tu kad je umro. Jesam, kako ne. Ne, ne! nijesam se grebla za njim. Samo smo tužele. Tužele ga. Samo to. Drugo ne, ne. Na groblje nisam bila. Muslimanke ne idu na groblje. Nismo išli na groblje. Samo muškarci. Obuču mu *ćefu* ono što kažu, umotaju ga u bijeli čaršav i u škrinju s njim, pa u zemlju. Ne stavlja se ništa drugo. Ne, ništa, moja, ne. Ranije se sahranjivalo što prije, a sad ne, sad ga drže golemo. Prije, sahrane ga čim umre. Što prije. U to vrijeme. Jes', moja, jes'.

Razlikuje li se život Crnogorke i Muslimanke?

Sve smo mi sestre. Sve jednoga Boga molimo. Bog nas je sve jednake stvorio. Sve jednake, ne može bit' razlike.

Radile smo jednake poslove jednako ka' sve Crnogorke. Radile smo i na imanje. Jesmo, moja. I kopale smo, orale, žnjele 'šenicu, i plijevile i sadile paradajz, krtolu. Sve što se radilo. Sve. Niko nije za nas radio. Mi nijesmo bile ka' druge Muslimanke. Samo sjede kod kuće, sebe paze, bijele lice i rade sve samo sebe i mužu da se dopa'nu. Ne, more, ne mi, no se radilo da se živi. Radilo se da se živi, *mila moja*. Nijesmo imale ni 'aljinu da promijenimo, da oprostiš. Danas, pet puta na dan da sazuju i obuju, imaju. A ta' put, nemasmo, *moja*, ništa. Da oprostiš, okuplji ga i privi ga u kolijevku, pa čekaj one 'aljinice da se osušu, pa da ga obučemo. Bija-

smo presiromašni. Danas nema toga nide pod kapom nebeskom.

U ovu zemlju niko nije dobro živio. Svi smo jednako bili siromašni. Svejedno koje si vjere. Svi smo jednako živjeli. E, ja! Svi se jednako zlopatili. Žene, više od muških.

Muslimani su imali samo po jednu ženu, ka' Crnogorci. Jednu, jednu, *moja*, jednu. Mi nijesmo imali hareme. Ada, neki su uzimali puno žena, moja. To bijaše rijetko. Dosta je da se jedna žena i djeca drže. Nekad i to je premnogo. Danas je drugi adet. Znaš li kako je bilo kad sam ja bila mlada? Jadno, *moja*. Jadno. Danas, kad je više svega, ljudi uzimaju samo jednu ženu.

Da li se sjećate rata?

Kako ne. Ja sam se udala taj put kad je turski rat bio... balkanski rat. Moj muž je bio vojnik. Bio, kako da ne. Pamtim puno ratova. Četiri-pet. Pamtim balkanske, pa Talijane, pa Njemce, pa Austrijance, pa partizani najzadnji. Četiri rata ja znam.

Svi su bili mučni, a najmučniji ovaj s partizanima. *E, ja*, najmučniji! Najmučniji, e, ja. Mnogo se gladovalo. Daleko, tamo, moja, nisu 'leba jeli. Mi nijesmo bili gladni. Uvijek je bilo 'leba. Kad ima 'leba, nijesi gladan. Vojnici su bili gladni. Imali su samo gologa 'leba. Gologa 'leba. Svakojako je bilo. Vojnicima treba i pored 'leba, da se bore. Poginuo je u komšiluk *jedinac* u majke. E, poginuo je tamo, u rat (II svjetski) Eeeeeeeee, poginuo je tamo. E, kako nije teško. Kako nije teško, moja. Sina, jedinca u majke, izgubit'? Jedinca! Jedinca! Jedinog jedinca! Eeeeeeee!

Kako to da tako dugo živite?

Ne znam. A šta ću? Mi živimo dok ni je Bog rek'o. Mi se ne pitamo. On se pita. Živiš dok ti On kaže.

Kad bih mogla da Vam ispunim želju, šta biste poželjeli?

Ništa, vala. Imam sve što mi duša ište. Imam sve što mi *duša* traži. Evo ih (njena snaha i žena njenog unuka). E, ja. Paze me prelijepo. Blagosloveni bili. *Dvije nevjeste*. Ovo mi je *nevjesta* od unuka, ova... , e ja. A ta druga mi je *nevjesta* od sina. Da im Bog pomože. Sve je dobro. E ja, dobro. E, voljela bi da sam opet mlada, moja. Jes', jes'. Ada, neka je isto sve onako kako je.

Hvala.

Srećna i zdrava bila. Oprosti.

PAŠKA

Paška, stara 102 godine, zgodna Albanka katoličke vjere, živi u kraju gdje preovladava albansko stanovništvo, u selu blizu Skadarskog jezera, jezera koje dijele Crna Gora i Albanija. Ispred njene kuće pruža se pogled na jezero.

Upoznala sam je preko mladog advokata i univerzitetskog profesora, koji je i sam Albanac katoličke vjere. On tečno govori albanski, srpsko-hrvatski i engleski jezik, budući da je studirao u SAD. Na putu do Paškine kuće svraćamo u mjesto njegovog rođenja i ranog djetinjstva, prije nego što se preselio u Podgoricu, gdje trenutno živi sa svojom ženom i gdje predaje.

Saznajem od njega da su tek u zadnjih dvadeset godina Albanci u Crnoj Gori prihvatili moderno doba, nakon vjekovnog zaostajanja, uklopili se u savremene tokove. Drugim riječima, život Paškine bake ne razlikuje se mnogo od života majke mog posrednika, koja je daleko mlađa od nje. Isto tako nema razlike između njegovog ranog djetinjstva i djetinjstva njegovih dalekih predaka. On mi objašnjava razloge zbog kojih njegova generacija odlaskom u Ameriku pokušava da se izvuče iz okova tradicije. Mnogi od njih su tokom posljednjih 20 godina ostvarili svoj san - postali su uspješni poslovni ljudi. S one strane Atlantika pomažu svoje porodice u Crnoj Gori da bi napuštanjem svojih vjekovnih ognjišta našli bolji život u velikim gradovima i civilizaciji. U toku ove dvije dekade, oni su gradili udobne kuće i unaprijedili imanja, koja uz pomoć savremene tehnike daju sve veće prinose.

Među brojnim istorijskim znamenitostima ističe se, pomalo usamljena, rimo-katolička crkva, u koju još uvijek odlaze mjesni Albanci katoličke vjere. Možda najviše pažnje privlači staro napušteno bogumilsko groblje jedne aketske, heretičke hrišćanske sekte, koju je osnovao jedan bugarski sveštenik u X vijeku. O njima se nije moglo saznati ništa novo nakon što su se prihvatanjem Islama u XV vijeku utopili u otomansko carstvo.

U Crnoj Gori se često mogu sresti kuće naslonjene jedna na drugu-jedna stara stotinak godina, a druga sa novom arhitekturom, sagrađena poslije II svjetskog rata. Stara kuća, sada ljetnja kuhinja, bila je ta kuća u kojoj su provele djetinjstvo ili se udale i živjele junakinje ovih priča. Stižemo u Paškino selo. Nalazim je u novoj kući, gdje živi zajedno sa unukom i njegovom ženom. Mladi par nas pozdravi i poželi nam toplu dobrodošlicu. Budući da je prilično topao i sunčan dan, uživamo u posluženju i prijatnom razgovoru na terasi. Malo potom Paškina snaha me uvodi u kuću, prati me do drugog sprata i uvodi u spavaću sobu gdje se nalazi Paška. Odmah prepoznajem staricu udobno naslonjenu, koja mi upućuje osmijeh čim me ugleda. Njen izgled niko ne bi mogao dovesti u vezu sa njenim godinama.

Kada me Paška pozdravi na albanskom, na jeziku kojim ne vladam, uplašim se. Izuzetno lijepa mlada žena od nekih dvadeset godina odmah odagna moj strah, ponudivši mi se za prevodioca. Ona govori nekoliko jezika, budući da je dugo živjela u Njemačkoj, gdje su njeni roditelji na privremenom radu kao *gastrabajteri*. Ona prevodi moja pitanja i Paškine odgovore.

Kada odgovara na lična pitanja, Paška djeluje pomalo zbunjeno zbog prisustva mlade žene, mada ni meni nije naročito prijatno voditi ovaj razgovor u prisustvu treće osobe. Pa-

ška je odlučna da mi da potpuni prikaz svog života. Neka pitanja koja se tiču Paškine intime izazivaju osmjeh na licu mlade žene - sada u ulozi prevodioca. Na ista pitanja Paška se stidljivo osmjehuje ne ukraćujući mi odgovor. Umjesto teškog intervjua, doživjela sam prijatne trenutke zbog ljupkosti ove dvije žene.

Zorka: Recite mi nešto o vašem životu prije nego što ste se udali, kada ste živjeli sa svojim roditeljima.

Bilo je desetoro djece u mojoj familiji - šest sestara i četiri brata. Sve sestre su mi umrle. Umrle su godinu - dvije poslije udaje. Ne znamo od čega su umrle. Mora da je bila neka bolest, kad sam samo ja ostala. Oko 2o čeljadi nas je bilo u mom rodu - moj otac, majka, desetoro djece, stric i tetka. Dvadestoro u jednoj kuću, u jednoj sobi. Ja sam bila najmlađa. Sve sestre su mi umrle, pa su me roditelji mnogo voljeli.

Moja majka je bila jedinica. Posle njene udaje, roditelji su joj ostali potpuno sami. Moja majka je bila tužna, puno je plakala za roditeljima. Jednog dana pitao je moj otac, "Šta ti je? Šta ti fali? Tuguješ li za roditeljima?" "Tugujem", odgovorila mu je, "Htjela bih da poklonim svoga sina roditeljima... Oni se mnogo svađaju, pa kad bih im dala svoje dijete, ne bi imali vremena da se svađaju. Morali bi da ga podižu". Tada moj otac reče majci, "Ne tuguj i ne plači više, poklonićemo im naše dijete". Dali su im mog najstarijeg brata - njihovo prvo dijete. Kasnije je moja majka rodila još tri sina i puno kćeri. Ovdje kćeri nisu mnogo važne, važni su sinovi. Moji roditelji su bili srećni. Imali su četiri sina, ako brojiš onoga što su ga dali babi i đedu. Četiri sina! Baš ono što svaki roditelj želi.

Moja baba nije bila Albanka. Bila je Crnogorka iz Podgorice. Znam da nije bila mlada kad se udala. Ali nije bilo

važno što nije bila Albanka. Svejedno, bila Crnogorka ili Albanka, život je ovdje pretežak - čemer i jad. Držali smo goveda i prasad. Uvijek smo imali mlijeka i sira, ali ne premnogo. Osvrni se. Golotinja. Sve go krš. Gdje se god okreneš, krš. Ne možeš ništa posaditi - krš ne rađa. Ovo je žilava zemlja, a mi smo žilav narod. Ko nije žilav, ne treba ni da živi.

Ne, nijesam često brata viđala. Nemamo vremena za posjete. Kad se udaš, pozdraviš se s *rodom*. Daleko ti je. Vidiš ih samo kad oni dođu.

Pričajte mi kako ste upoznali muža, i recite mi kako ste se vjerili.

Imala sam 17 kad sam se udala. Moj muž nije nikoga imao, ni majku, ni oca - samo dvije sestre u Albaniji. Imao je oko 27 godina kad se oženio. Nisam ga ni jednom vidjela prije nego što smo se uzeli. Dali su me bez pitanja. Moj otac mu je tražio 2o dinara za mene - toliko vrijedi jedan prsten ili narukvica. Zamisli! Dao me za tako malo para. U to vrijeme sve su moje sestre bile udate.

Najstarija se prva udala. Ni moje sestre nisu poznavale svoje muževe. Prije udaje su poznavale samo svekra koji ih je prosio. Za djevojku je bilo najvažnije da je iz dobre kuće. A, ako je i on iz dobre kuće, mogao je da bira najljepšu ženu.

Jeste li mogli da odbijete da se udate za onoga koga Vam je familija odabrala?

Odbijem? Da odbijem čovjeka koga su mi roditelji odabrali? Nikada! A, ne! Nikad nismo smjeli da odbijemo čovjeka koga su nam roditelji izabrali. Niko nije smio da se usudi. Zamisli! Ubili bi me ili prebili. Na kraju bih ipak morala da ga uzmem. Što da sebi zadaješ nevolju. Šta je, tu je. Prvi i jedini put sam bila nedelju dana u *rod*, kad sam prvo dijete rodila. Rijetko sam ih viđala od tada.

Jeste li imali veliku svadbu?

Svadba je bila povelika. Bili smo mnogo siromašni, pa je svadba bila oskudna. Nisam imala djece za četiri godine. Četiri godine!

Kad smo ostali sami poslije svadbe, toliko sam se uplašila da sam se tresla kao prut. Posebno sam se uplašila kad sam legla u krevet. Možeš li da zamisliš kako je to kad ideš kod nekoga koga vidiš prvi put? Pitao me, "Što drhtiš?" A ja mu rekoh, "Onako. Ne znam zašto". On reče,"Ne boj se".

Volio me je, al' je bio dosta oštar. Da, ponekad me znao udarit', zbog neke riječi ili što uradim nešto što se njemu nije sviđalo. Branio mi je da idem u crkvu i na *pijacu*. Nikad nisam ni pošla. Bio je mnogo ljubomoran. Znao je da mi kaže, "Ako te vide, doći će kod tebe, probaće.... ako sjediš kod kuće, neće." Niko mi nikad u kuću nije došao. Krio me od ljudi. Moram i ovo da ti ispričam, iako me živa sram. Kad on izađe iz kuće, vezao me za nešto da ja ne mogu da izađem. Kao što vidiš, prve komšije su daleko. Gdje bih pošla? Često ga nije bilo ni po danu, ni po noći. Vidiš kako sam živjela? Radio je što mu je bilo volja. I da sam htjela da pobjegnem, gdje bih? U rod? Nikad! Oni bi me vratili, i život bi mi bio još gori. Ostaje ti samo patnja. Samo patnja.

Moj muž je išao kod drugih žena u selo, zato sa mnom nije spavao. Išao je kod udatih žena, koje su imale djecu. To su svi ljudi radili. Tako im je bilo sigurnije. Ako ostane noseća, uvijek je mogla muža da prevari da je dijete njegovo.

Jeste li se ikada mužu požalili ?

Požalila? Nikad! Kako njemu da se požalim? Nisam smjela. Jednom, kad sam to uradila, udario me je. Za četiri godine nije mi došao u krevet. Ljudi su počeli da pričaju da ne mogu da rodim. To ne valja. Ljudi se uzimaju da imaju

djecu. Bila sam osramoćena, ali se nikome nisam smjela požaliti. Kako da im kažem da mi muž nije dolazio četiri godine? Niko mi ne bi vjerovao. Ljudi ne poštuju žene bez djece. Poslije četiri godine, izmolila sam ga da leži sa mnom. Više je volio da i dalje ide kod tuđih žena. Ugodio mi je, znao je da sam u pravu. Počela sam da rađam, ali nisam imala sreće. Izgubila sam prvog sina dok je bio mali, a drugog kad je odrastao.

Koliko ste imali djece i gdje ste ih rađali?

Imala sam tri kćeri i dva sina. Rodila sam prvog sina sama, u štali na slami. Samo mi je Bog pomogao. Puno sam se namučila. Ponekad ležala, ponekad klečala. Doktora tada nije bilo. Imala sam bolove, oko 12 sati. Iako je bio kod kuće, muž mi nije pomagao. Samo je naložio vatru. Teško sam ustala da okupam dijete. Mislila sam da ću umrijeti. Muž mi je bio gore na spratu, a ja dolje, u štali. Znaš kakve su naše kuće? Ljudi žive gore, stoka dolje. Nismo imali tople odjeće, a bila je zima. Ne znam kako smo živi ostali. Mnogo sam se napatila. Svu sam djecu sa sto muka rodila.

Moj muž je bio srećan kad je čuo da je dobio sina. On nije pucao iz puške, samo su pucali njegovi rođaci iz sela. Kad sam rodila drugog sina, manje su pucali. Rekli su, "Rodiće se još puno sinova".

Dvije su mi kćeri umrle kad su bile male. Jedna je imala pet nedjelja, a druga pola godine. Nije dobro kad se ima jedna kćer, a gore je kad ih imaš više. Najgore je kad imaš kćeri, a nemaš sinova. Znam jednoga koji je rekao ženi kad je kćer rodila, "Ako opet bude kćer, ubiću te". Ne ubiju ih, ali se puno svađaju. Ne odustaju dok ne dobiju sina. Niko ovdje nije srećan sa kćerima, pa ni majke. Ova zemlja nije za žensku djecu–samo za mušku. To svi žele. To je za njih sreća.

Mnoge su žene za dugo dojile. To su radile i one druge žene, koje nijesu bile raspuštene, samo da ne rađaju premnogo djece. Kad dojiš, ne možeš da ostaneš noseća.

Kako se kažnjavala nevjerna žena, a kako djevojka koja ostane trudna prije braka?

Kad neudata djevojka ostane trudna, svako joj se smije. Nije mogla da ide sa ostalim ženama. Sramotila je oca, majku, brata, sve. Tu djecu, kopilad, bacali su kao smeće, kao da ih nije ni bilo. Bace ih i pokriju zemljom da umru. Neke djevojke, ubijale su se - skakale su u bunar. Ponekad su i djecu bacale u bunar. Čemu takav život kad te svako sramoti, psuje i tuče? Ni otac kopileta nije bolje prolazio, niko više nije ulazio u tu kuću. Bolje bi bilo da su onda prije 50-60 godina takvog momka ubili, i to se ne bi više ponovilo.

Nevjernu ženu su ubijali, ili je vraćali u rod, koji je nije želio. Ako je muž zadrži, tuče je svaki dan, i ona ništa ne može. Mora da trpi bez riječi. Uradila je zlo za sebe i za svoju fmiliju. Neki iz familije, osramoćeni, bježe, a neki se ubiju. Bolje da je nema. Strašno je to što je uradila. Sramota!

Mnogo Vam je bilo teško kada ste gubili djecu.

Teško je izgubiti svoje dijete, i kad je malo. Ali, smrt sina je najteža, najteža od svih. Nema teže. Meni su ubili sina, najstarijeg. Došlo je do neke svađe. On je imao od sestre ćerku. Zbog nje. Samo to su mi rekli. Samo znam da su ga ubili. Imao je 52 godine. Srce mi i sad plače. Nosili smo crninu za tri godine. Nisam smjela da plačem na sahrani. Tada je bio običaj da majka ne smije da plače za svojim đetetom i ne smije da nosi crno. Svi drugi mogu, samo majka i otac ne smiju. Ali, ja sam nosila.

Danas se nosi hrana i piće na groblje. Kad sam se ja udala, ništa se nije nosilo. Daje se *rakija*, konjak i cigare, i to samo ljudima. Naše žene idu na groblje. Poslije pet nedjelja,

dođe sveštenik, održi misu,i onda daje narodu vino i sok, keks djeci. Grobnice su velike. Ponekad se i tri brata sahrane u isti grob. Ima mjesta i za četvoro. Za svakog mrtvog poseban grob. Dolje je to kao podrum, samo metar i po ispod zemlje je jedan grob, a onda ispod još dva.

Bilo je da se čovjek živ sahrani. Hoćeš o tome da ti pričam? Bila jedna djevojka, stara oko 15-20 godina. Živjela je podalje odavde. Išla za kozama i pala na neki bunar. Bila je Muslimanka. Našli su je. Došao je *hodža*. Zavili su je u čaršav i sahranili. Poslije su ljudi čuli kako ona plače. Ne, nijesu je iskopali. Znaš, Turci nemaju grob kao mi. Oni sahranjuju u zemlju. Ko zna zašto nisu pokušali da je izvade? Mi nismo kao Muslimani, oni imaju druge običaje.

Da li je bilo ovdje gladi?

Za vrijeme rata, posebno turskog i austrijskog, narod je bio gladan. Moram da ti kažem, nije bilo prestrašno kad su Turci bili tu. Imali smo dosta. Oni su ostavljali koliko god je trebalo. A kad je došla Austrija, onda ništa nismo imali. Ništa nismo imali. Brali samo luk i neke trave, pa su žene pravile nekakav hljeb. To smo jeli. Mnogo se umiralo od gladi, i djeca i odrasli, nego kako. Onda su Turci ostavili brašno, pa su žene mijesile hljeb. Brašno je bilo puno crva, pa smo pjevali pjesmu: "Od onih crva mi ćemo da puknemo!" Mnogi su i pukli i umrli. Ti to ne možeš shvatiti. Ti si Amerikanka.

Kako se ovdje ratovalo?

Djed mog sina (moj svekar) bio je u ratu s Turcima. Poginuli su i on i moj brat. Svi su pokušali da se izbave. Turci su htjeli da sve unište. I našu crkvu. Poneki su davali turska imena kad se rodi dijete da ga Turci ne bi ubili. Iako su bili katolici, davali su turska imena. Tako su neki iz sela kad su bili Turci tu, promijenili ime i sad su ostali Turci. Oni ne idu

u *džamiju*, ali slave *Ramazan*. Ne jedu svinjsko meso. Oni su moji rođaci. Mi smo od dva brata. Sada, jedan je Katolik (Albanac), a drugi Turčin. Ali, slažemo se. Zovemo se na svadbe. Sve nam je isto, samo su jedni Turci, a drugi Katolici (Albanci).

U moje selo dva-tri čovjeka ubila su 28 Turaka, ali nijesu imali više municije, pa su i oni poginuli. Uzeli su mog đeda i njemu su htjeli da skuvaju kafu. On je rekao, "Sa neprijateljem ne pijem kafu. Neću tvoju kafu". On je bio junak. Svi su bili junaci.

Jesam li vidjela da Turci odsjeku glave ljudima? Nisam nikad očima gledala, čula sam. Mnogo smo ih se bojali. Stalno smo od njih bježali, kad bi ih čuli svo imanje i kuću što smo imali, ostavljali smo. Turci nijesu bili dobri. Mnogo su nam zla nanijeli.

Jesu li žene silovane za vrijeme rata?

Žene su se najviše bojale silovanja, ali toga nije bilo. Mnogo su kuće palili. Žene su se krile od vojnika. Kakav život! Ili ništa nismo imali da jedemo, ili su nam ljudi ginuli u ratu. Djeca su nam umirala od gladi. A, preko svega, morale smo da se krijemo da nas ne siluju. Vidiš, kakav nam je život bio. Samo čemer i jad - i za mene, i za sve.

Koliko ste se družili sa ostalim ženama iz sela?

Nimalo. Nikad. Dok mi je muž bio živ, nisam izlazila iz kuće. Da sam barem imala jetrvu ili svekrvu, imala bih s kim da progovorim, ali nisam imala nikoga. Nikoga. Samo su đeca bila oko mene. To je sve. Samo oni. Muža jedva da sam gledala. A kad je kući, nije sa mnom progovarao. Bila sam sama, uvijek. Rekla sam ti, nisam smjela ni na pijacu da odem. Ni u crkvu. Nisam imala s kim da progovorim. Sa ženama, nikad. Kod nas, žene sa muškarcima ne razgovaraju. Voljela bih da sam makar jednom s nekom razgovarala. U to

mi je život prošao. Sad sam stara i bolesna. Prekasno je za mene. Prekasno.

Postoji li neka želja koju bih Vam ja mogla ispuniti?

O, kad bi samo mogla da dođem do nekih ljekova. To je za mene sada najvažnije. Imam šećernu bolest, pa se noću dižem i po 30 puta, da idem u kupatilo. Ne mogu da spavam. Tako sam umorna.

Hvala Vam veoma mnogo.

Živa bila.

NADIRA

Nadiru sam intervjuisala u nedjelju ujutru kada albansko stanovništvo katoličke vjere ide u crkvu, pa se na ulicama može vidjeti tek po koji prolaznik. Nakon nekoliko sati, atmosfera je potpuno drugačija: grupe lijepo odjevenih šetaju korzoom, pozdravaljajući se, neki se zaustavljaju da popričaju. Muškarci sjede u kafanama, puše i piju. Mladići i djevojke nastavljaju druženje na korzou, dok starije žene idu pravo kući, vjerovatno da spreme ručak.

Nadira, Albanka muslimanske vjere, ima 102 godine, živi u blizini centra ovog mjesta, gdje su u većini Albanci. Moj posrednik me uvodi u kuću i upoznaje sa Nadirom, njenim unukom i njegovom ženom. Muškarci odmah izlaze iz sobe. Takvo ponašanje ne iznenađuje u ovakvoj sredini, gdje se muškarci i žene ne nalaze u istoj prostoriji. Mlada generacija, često univerzitetski obrazovana, oblači se kao na Zapadu, i to joj lijepo pristaje. Da li se tako oblače i u krugu porodice, nisam saznala. Nakon građanskog rata u Jugoslaviji, Tito, komunista i ateista, zabranio je Muslimankama da nose feredže. Pa ipak, neki običaji se uporno održavaju, naročito kada su stariji u pitanju.

U odjeći Crnogorki i Muslimanki jako je izražen kontrast: crno - bijelo. Nadira nosi *dimije*, bijelu bluzu i veliku bijelu maramu koja joj prekriva glavu i veći dio čela. Sjedimo u prostoriji koja izgleda da služi i kao dnevna soba i kao trpezarija tokom dana, a spavaća soba uveče, razdvojena za-

vjesom od kuhinje. U sobi se nalazi kauč na rasklapanje, trpezarijski sto i stolice i TV aparat. Dok razgovaramo, mlada žena nas poslužuje *lokumom*, sokom i kafom. Intervju obavljamo u posebnoj sobi u kojoj se nalaze dva kauča i ormar.

Iako sam u međuvremenu shvatila da kod žena sa kojima ću razgovarati uvijek mogu da računam na saradnju, bila sam isto tako spremna i na suprotno, naročito kada su u pitanju Muslimanke, koje su, kako mi je rečeno, relativno ćutljive osobe. Njihovo ponašanje demantovalo je moje uvjerenje. Muslimanke u Crnoj Gori su otvorene i iskrene. Bez imalo oklijevanja Nadira odgovara na svako moje pitanje. Tek na kraju intervjua, kada hoću da je slikam, osjećam mali otpor. Kada sam je zamolila da pogleda u kameru, ona kao slučajno pokušava da maramom sakrije lice. Pitam se da li je to trag prohujalog vremena i običaja, ukinutog prije 45 godina, kada je još uvijek nosila *feredžu*.

Zorka: Kakav je bio Vaš život dok ste bili kod roditelja?

Rodila sam se u jedno selo tamo, gdje je bilo puno stari' ljuđi, đe su uvijek bili u stari zeman. Živjela sam kod roditelja i dva brata. Otac mi se ženio dvaput. Ima' je buljuk đece. Kad mu je prva žena umrla, tada se, bogomi, on oženio mojom majkom. Sa prvom ženom imao je četvoro đece. Jedna kćer mu je umrla mlada, tek su je udali. Nije napunila godinu, rodila jedno muško, i umrla. Bogomi,ne znam od čega je umrla. Samo je rodila muško i umrla.

Kad mu je prva žena umrla, oženio se sa mojom majkom, da mu podiže đecu. I moja majka je podigla tu đecu. I voljela i' je, i voljeli su je. U ta' stari zaman svi su je voljeli, a nijesu ka' sad. Sad ne mogu majke viđet' očima. Ne, ne!

Moja majka, bogomi, imala je dosta đece. Ona se bila udala još jednom. Prije, kad je uzela mojega oca, dovela je dvije šćeri. Bila je udovica. No, jedna joj je šćer umrla prije

no je uzela mojega oca. Sa našim ocem imala je troje - mene i jednu sestru i sina. Troje.

Moj đed dobro je drža' šćeri. On nije ima', siroma, sinova. Pa je drža' šćeri dobro, ka' da su mu sinovi. Nije mu bilo lako bez sinova, ime da mu se zatre. O'de je to važno. Moj đed od majke, i majka i sestra, svi su pomrli. Moja majka nije mnogo živjela. Samo je bolovala, bila je slaba. Ova moja majka je dosta slaba bila.

Moj otac je za majku bio ka' i svi ljudi u stari zeman. Ljudi ne vide žene, samo i' vide kad nešto urade da ne valja. Nikad je nije bijo. A, ne ,bogomi, da je bije. Samo mnogo posla, mnogo đece da se na'rani i podigne. Mnogo posla, oko živog... krave, bravi... zemlju da rade, da žanju. To je muka. Nije lako. On je drža' i stoku i imanje.

Kad smo bili mali, bogomi, učili smo. Mi smo učili kraj *hodže*. Kad smo porasli, siroti, uzeli smo da radimo, sijemo, da žnjemo žito. Znaš li što je žito? Radili smo i druge poslove: kurubali kukuruz, krave i ovce muzli. E, bogomi. U ta zeman tako je bilo.

Kako ste upoznali muža?

Može bit' osamnaes' godina imala sam kad sam se udala. Osamnaes' godina. Poznavala me jedna snaha. Uzela sam bila njenu sestru od strica za brata. Tako smo se poznali. Rekla je mome mužu da sam ja dobra đevojka i da će ona da me ženi za njega. I tako smo se, tako smo se vjerili. Kod nas žena ne bira muža. To uvijek radi neko drugi. Izaberu. Nikad ne pitaju tebe. Ti to moraš, poštuješ svoju familiju. I on je bio, mlad je bio. Može bit' 5-6 nije bio stariji nego ja.

Naše familije rade sve da te udaju, da maknu đevojke iz kuće. To, bogomi, 'oće - da te maknu iz kuće. Šćeri nijesu radost. Roditelji uvijek moraju da brinu, pošteno da i' udaju. Kad se uda, žensko više nikad ne ode u rod. Muški u kuću

ostaju, ženili se, ne ženili. Roditelji 'oće i nji' da ožene. Kad dobiju đecu, dobro je - posebno mušku. Sirota je kuća bez sinova, ka' moga đeda. Sirota!

Jeste li odmah zavoljeli muža?

Zavoljelala? Zavoljela? Nikad na to nijesmo mislili. Samo pošli iz jedne kuće i familije u drugu. Poljubila čovjeka? Ni da' Bog! Kad smo vidjeli daleko nekoga od svojta od muža ovako smo se pokrili. Pa smo pobjegli da se ne vidimo. E, nije bio običaj da se vidimo sa svojtom dokle ne u kuću dovedu, uzmu. Moj muž me nije znao prije no su me doveli. Nisam ni ja njega. Dva *tuđina* vas vijek zajedno. Mo'š mislit'! Dva *tuđina*! Ljuđi su me falili, narod. Narod mu je mene falio, "Ona je lijepa, ona je dobra i ona je domaćica". I tako su me falili. Tako su se uzimali u stari zeman. Dobra familija. Dobar karakter, to je važno. Najvažnije. Moj muž mi je bio u službu kad je bila Austrija. Pa mu je pisa' otac da ti vjerim ovu i ovu đevojku. On mu je reka', "Ako je tebe na volju, vjeri mi je". Kad smo se uzeli, ja sam rekla, "A kako me moga'vjerit' a da me ni ne vidiš?" On veli, "Mene je brat pisa' - mene je na volju đevojka". Niko me ništa nije pita'.

Došli su za mene na konje. U stari zeman, mlada je sjedjela na konja, đeveri pored konja, pa su je držali za ruke. Jedan đever otud, a jedan odonud... a nevjesta na konja. Drže je za ruke da pokažu da je čuvaju. Sad sam u njihovu familiju. Tako sam ja došla u dom.

Pričajte mi o Vašoj svadbi.

Na vjenčanje svežu mladu za mladoženju. Jes, bogomi. To je tako, istina je. Ne boje se da će im pobjeć'. To je tako običaj. Ona je njegova. Nije se pjevalo. Nije bilo svirača tuda. Ne. A nije bilo svirača. Samo su pucali. Puške. Pištolje. Mnogo se pucalo. Ljudi vole puške. Vole da pucaju. A, nije bilo svirača.

A malo svadbe je bilo. Male su svadbe činjeli, to nije ka' sad. Nije bilo *rakije*, ničega. Bilo je oriza, mesa, supe i pite, bogomi. One pite što se suču. Znaš koje? Pucali su na moju svadbu. Bože, jesu, jesu. Kako da nisu. Dosta su pucali.

Kad sam došla u domovinu, našla sam dva đevera, i svekrvu i jetrvu. Moja svekrva je imala dvije ... tri šćeri. Jedna je umrla, a dvije su ostale. Voljele su me ka' ova dva oka. Aoooooooooo! Voljele su me. Kad se smrkne, on đever, me čuva da se ne bojim. On đever da pokaže kol'ko me vole u njihovu kuću. Dođe kraj mene. Nema da se bojiš kad su tako dobri. Iako su stranci. Svi su bili stranci.

Kuća je imala dvije-tri male sobe. Stara kuća. Bog ti pomoga', kuća mala, sobe male... Jedna soba je bila kol'ko dva, ova, kreveta da metneš. Bogomi, ležala sam prvu noć kod muža. Jes' bogomi, boji se čeljad *tuđega* čovjeka. Kad ga ne vidiš! Nit' poznaješ. A, bogomi, bojiš. Ovako drhtiš. Ovako sam drhćala. (Pokazuje). To mi je bio najprvi put. I druge, *jadne*, isto tako. Nijedna ne poznaje muža, i leži kod *tuđinca - tuđinca*. Tako, tako je bilo. Bio je dobar. Dobar, dobar. Ja nijesam bila za njega kol'iko je on bio dobar za mene. Svaka mu čast. O, kako me volio, e kako me je volio. I rodila sam tolike đece i nije mi reka' nikad, "Ženo, mnogo li mi rodi".

Donijala mužu dar - košulju i gaće. Ove. Sve po običaju. Za svekrvu sam kupila narukvicu. I ovo sam donijela: haljine da leže. I jorgane. Ti ne znaš šta je to, je l' tako? Jes, i jastuke i dušeke od vune - i sve to.

Rekli ste da ste imali mnogo djece?

Auuuuuuuuuuuuu! Imala sam devetoro - pet sinova i četiri šćeri. Jedan mi je umro mali. On jedanak umrije, za nedelju dana. Nedelju je bio star. A bio se rodio ovoliki! Ti znaš, kod nas Muslimana, *hodža* kuplje đecu. Kad ga *hodža* kupa', reka' je, "Nikad nisam vidio ovol'ko dijete. Od nedelje.

Al' od dvije". Ja sam ga previla i ponijela kući. Umro je za nedelju dana.

Rodila sam svu đecu u kuću. Sve, sve, nijednoga u bolnicu. Đecu smo rađali u kuće. Niko mi nije pomaga'. Bog. Bog mi je pomaga'. Jes', svekrva najprvo. Rodila sam, podigla i' i ona me je voljela. Bog mi je pomaga'. Pa sam rodila opet, opet, opet, opet... Kad je bio rat, rat je bio onda, eeee... Jedno mi se rodio kad je Italija u Crnu Goru uljegla. Tri godine je sjedela. Tada mi se rodio ovi što sam s njim. Ovaj mi se rodi u vakat kad je bila Partija (Komunistička).

Bili ste u godinama kada ste rodili tog sina.

Jesmo, bogomi. Imali smo breme godina. Dosta. Dosta. (Čula sam i mnoge priče o tome kako su rađale žene preko 50 godina). Kad sam rodila ovoga, jedna žena, to bješe partizan, ulježe u nas." Jesi l' bona?" Ratiše, Bože mi pomozi, pucaju odovud. Ja reko', "Nisam bona nego sam rodila". "Kako si rodila na ovi rat?", veli. "A šta ću?", reko', bogomi. Rat, bježi narod u gore, boje se avijona. Avijoni, dođi iz Amerike, ne, iz one druge zemlje. Kako se to zove? Engleske? Iz Engleske, jeste. Njemci nama veljahu, "Nemojte se bojat'". Znavaše mi muž sve da priča ka' oni. Veli, "O'đe ne bacaju bombe, ovo je malo, nije ovo grad". Bogomi, niko ne bači, makar jednu bombu ne bači. Ne, bogomi.

Moj muž je više bio izgoreo za šćeri no za sinove. Moja šćer mi veli, "Više voljela sam oca no tebe". Veli, "Ti nijesi bila dobra za mene". A ja jesam, bogomi. A ja njojzi, "Sad kad te ne vidim da mi dođeš za mjesec , ka' da te nikad nijesam videla". "A, otac ve volio, no ja sam našla više muke da ve podignem". To sam rekla, bogomi.

Kada ste postali Muslimani?

Ne zname kad smo se poturčili. Bogomi, daaaaaavno je to. Davno, kad je bio Muhamed o'đe na zemlju kad je bio

seljak. Jedanak je bio čuveni narod o'đe. On (Muhamed) doć' opet, opet će mi doć'. Doć' iz drugog svijeta. Mora doć' kakvo je sad vrijeme, sad ne sluša niko nikoga. I još je tako.

Mi smo odavno muslimani, bogomi. Prije toga? Ne, bogomi, nikad katolici. Ne, katolici, ne! Ne! Muhamed, on je bio uzeo jednu od vašija za ženu. (Ona je zamijenila Muhamemeda sa Sultanom Veličanstvenim iz 16 vijeka, koji je za drugu ženu uzeo ženu pravoslavne vjere iz Beograda, a ona mu je bila najmilija žena: "moja ljubav druge vjere". On je vladao za vrijeme kada su Nadirini preci postali Muslimani.) A bio je uzeo tri žene, ne znam... više. (Ovo je tačno i za Muhameda i za Sultana Veličanstvenog). Ne znam kol'ko. Naši uzimaju samo jednu, bogomi. Ne znam, neki više.

Šta se dešavalo sa nerotkinjama?

Kad žena ne može da rodi, ima neki ljudi što se ožene opet. Neki drži i prvu. Oni što je čo'jek, čo'jek je. Drži je. Upamti, rekla sam ti, roditelji jedva čekaju da isprate šćeri. Ona nema đe da se vrati. Neki pušte da ostane. Bogomi, neka žena kaže mužu, "Idi, ženi se, da imaš đece". Bogomi, samo tako. Žene bez djece mnogo nesrećne, žale muževe. Ne mogu rodit'. Đeca su sve. Šta je život bez njih? Ništa. Neki su držali i po dvije žene. Prva voljela i pazila njegovu djecu ka' da su bili njezini.

Leži kod jedne... druge, kad hoće. Može mu bit'. Njegova žena, njegova kuća. Može bit' da prva žena veli, "Nemo' sa mnom više. Dosta si sa mnom. No sad spava' onom mladom". To mu ona veli. Jedna u naše selo...Uze je za ženu, *odivu* našu. Ona, ne znam za kol'ko godina nemade đece. Njemu, bogomi, velju narod, "Oženi se more, da imaš đece". On ni s njom ne imade đece. Obadvije drža' bez đece. I umro je. Ne znam koliko je godina živio. I umro je.

I one su ostale obadvije, bez đece. Imali su imanje. Živjeli su na to imanje, obadvije. Dokle su umrli. To imanje ostalo je unučadima od dajka. Bogomi, tako je. One , bogami, one su živjele ka' hanume-đevojke. Bože, Bože, Bože. Idi u jednoga, idi u drugoga. Šetale su. Nije im se niko petlja'i branio im, no su svuđe pošle.

Da li je dozvoljeno udovici da se uda za brata svoga muža?

Jes' bogomi, kako da ne. Bivalo je da udovica uzme svog đevera. Uzme đevera. Pa živi, i može bit' ima jedno dijete al' dva. I uzme đevera. Ima i s đeverom đece. A i vole se.

Jedna ovamo u moje selo, udala se. Udala se za jednim, imala je s njim četiri sina i dvije šćeri. I sad su joj u Ameriku, trojica. Kad joj je umro muž, rekli su joj, "Nemoj se udat'. Imaš četiri sina i dvije kćeri - šestoro đece - a nemoj se više udat'". A ona, bogomi, uzela sina od đevera. Uzela ga. Ada, on je bio ka' dijete, mlad. I uzela njega. Ona je imala svoje imanje. On kabuljio imanje. Imala imanje svoje ona. I on je uzeo. Kako je uzeo nju, ona je imala još tri sina s njim i šćer. *Ku, ku, ku ku*... A, kako se mog'a za njega udat'?

Još je živa. Živa! I tri sina su joj i snaha u Ameriku. Muž je umro. Obadva muža su joj umrla. Samo đeca su joj živi sad. Sad ona živi kod jednoga ovamo. A ima', tri šćeri ovamo, u Jugoslaviju. I tako se ona udala. Niko nije bio srećan kad se udala za đeveričića. Šta su mogli? On i ona su uradili što su šćeli.

Kako je kažnjavana nevjerna žena, a kako djevojka koja zatrudni?

Što znam ja. Ja za to ne znam. Ona zna... Ona sama zna za to. Ja za to ne znam. Eto. Ima puno takvih, bogomi. Ima puno đe su trudne i nisu udate. Podižu ga. Ne znam. Ubije li koja dijete? To ne znam da ti rečem. Neke jesu, bogomi, u stari zeman. One su nosile, ovako, po jednu krpu oko sebe,

da ne vidi ko. U ta' vakat, to nije bilo dobro. Svi pate. Velika sramota za svakoga. Jadni roditelji i brat!

Mora da je bilo teško za vrijeme rata?

Bilo je borba u selo đe sam se rodila. Bili se s Crnom Gorom. Bože, bože, svi su se bili u staro vrijeme. Tako je to. Turci tu sjeđeli 500 godina. Pet stotina! To (Otomanska imperija) je bilo u Sarajevo. To je bilo u Bosnu. To je bilo u Beograd. Svukudije. Bili su se nekad, bili. Albanci-muslimani i Albanci-katolici! A sad se slažu, bogomi. Sad je, ovi, sloboda. Mir, Bogu hvala.

Živjela sam puno ratova: balkanski, prvi veliki rat, i još drugi sa Njemcima i Italijanima. Pa, rat: partizani i oni drugi. Kad je Tito bio tu. Tito dade slobodu. Svakome. A sad se slažu, bogomi, sad je, ovi, sloboda. Vole se ka' da su bili braća. Opet dade slobodu on. Svi ga volje i poštuju. I carevi i kraljevi, svi mu došli. I ja ga voljela. Što ne? On pomiri narode. On dade mir. Svakome. Moga' si svudije ponoći šetat' sam. Đeca mala da šetaju, nije i' strah.

Prije no on dade mir, svi su se bojali jedan drugoga. Bojali se od ovija što su nam vazda krali brave, krave, svinje. Išli i u varoš. To su bili katolici. Takve Muslimane ja ne zna'. A katolici su to radili, jesu, jesu. Ooooo, Bože ne daj. Ne, pravo zborim. Muslimani, ne vala. Tak'oga ne znam. Samo katolici. Ma, bogomi, katolici jesu. Jesu. Jesu.

Crnogorci nijesu tak'i. Crnogorke mnogo dobre. Crnogorke su se pojali. One su se u pjesmu pojale. U pjesmu. Čast - pomenut'- Crnogorke. Pojale se one što idu u rat. Tamo nosile puške, nosile kape, da ti je milo da vidiš đe idu., đe idu. Aaaaaaa, Bože mi pomozi, volimo i', Crnogorke. Kako da i' ne volimo?

Ne, ne bogomi, Muslimanke ne idu u rat. Jednom su i' bili obukli u uniformu. I moju šćer. Ona mi je u Francusku

sad. Đoći nekakvi žene da i' uče sve vojničke stvari. To je bilo za vrijeme rata - partizani. Tada đođe opet Tito, opet dade slobodu. Pusti i' da i' ne mučimo. Opet dade Tito slobodu.

Jeste li mnogo žalili muža?

A jesam, bogomi, plakala. Jesam. Mnogo plakala. 'Oću da ti pričam. Bila mi je umrla jedna šćer. Taman sam je udala. Njen muž je ima' veliki merak za nju, da je uzme. Nju. Ona je moja druga šćer. Jedna mi je starija, ovamo u ovo selo. Išli, oni išli. Prosi on, prosi je, prosi. Ja neću da je dadnem. A to jedinac bješe u majke. Posle, ja nekako mislih...imaše stoke, bravi, krava i svinje. Ja ju dado'.

Za dvanaes' godina šestoro je rodila. Šestoro. Mi imamo običaj da sunetimo. Da i' sunetimo. A ona 'oće da suneti tri sina. Neće četvrtoga. Ima dvije đevojke. Prvo veli, kad ću udat' đevojke, onda ću ga sunetit'. Ne znam zašto tako veli. Ona življe dvanajes' godina s mužom. Ona se utopi u jednu vodu - moja šćer u 'ladnu vodu. Ostavi tri sina i dvije šćeri kad se utopi u tu vodu.

Ne znam kako se utopila. Ne znam je l' sama. Ona nikad, ona se nije bojala u to vodu da ide. Što je bilo njojzi, mi ne znamo. Veljaše mi domaćin, "Nemoj to im reć'". Mi imasmo sinove pa da ne ulježe kakva muka u njih, da se pitaju kako ni se sestra udavi. Šćerkino dijete nemaše ni tri dana kad za njom umrije. Ne bi ni tri dana, a ono umri. Uze ona ono dijete sa sobom. Ostadoše još tri. Još tri muška ostadoše. I đevojke su se udale. U Ameriku su. I tako.

Nemamo običaj da idemo na groblja kad neko umre. Ljudi idu. Moram nešto da ti pričam ka' da si mi šćer. Doša' mi jedan unuk da me vidi, i veli mi, "Baba, ol' me poslušat'?" "A šta to?", velim ja. "Da idemo na groblje, da vidiš grob, serami, znaš", veli on. Te ja ga posluša'. Ojdo' s ovim, sinom i snahom da vidimo groblje. Šta ćemo da vidimo? Crnu ze-

mlju, zemlju da vidimo, je li? Ta' grob što je napravio. Nemamo što viđet', bogomi. Ništa! Što ljudi idu na groblje, ne znam. Što ćeš gledat' crnu zemlju?

Ima li ovdje krvne osvete?

Bogomi, bilo je ljudi u krv. Bili u krv. To je sudbina. Sudbina da se pobiju. Pa za godinu ne, a pošto se napuni godina, uzmu ta krv opet. Mnogo muški je umrlo. I opet, i opet. Neko nešto reče, uvrijedi familiju, i oni su u *krv*. Sve sudbina - sudbina.

Jeste li čuli da su žene otimane?

Malo. Malo. Nijesu smjeli. Nijesu smjele one, sirote, da se čuju žive da i' ne ukradu. Nijesu smjele iz kuća da izađu. Ima i đevojaka što su... a ne, bogomi, malo ...šetale. Isto, bojali se od roditelja i braće, da i' ne ubiju. Bivalo je u Albaniju. Bila je jedna zgodna. I 'šćela da pođe "tim putem". I 'oće brat da je ubije, sestru. I oni brat je odolje. Iz onoga mjesta, znaš. A brat mu drugi bješe živ, o'đe. Još dva mu brata bje'u živa. Jedan ču đe brat nije ubio sestru. U čudo pita, "A što učinje? Kako ne ubi sestru?" On ojde i on je ubi. Ubi je, no što. A, bogomi, bila je malo puštena. Šćela da šeta Talijanima. Za to, za to je ubio. A ne bi joj uzeo život za drugo. Oni su imali samo tu sestru. A nji' tri brata. A ubio je pištoljem. Da nije živa, teke. A to je bilo sramota da ti tako ide đevojka, "na ta' put". Sramota.

Dešava li se to i danas?

A, danas, nije tako, bogomi. Danas su školovane. Danas je... neka je, bogomi. Bolje je tako. Bolje, bogomi, da uzme ona, no da se biju. Da se biju, ni da Bog. Oli me? Oću te? Na volju mu je pa neka mu je srećna. Neka mu je sretna, bogomi. Što ćemo mi? Eto, sin mi je ima' dva braka. Ja sam tri sina vjerila. Nijesu nijednom rekli ocu, majki, "Za koga si me

vjerila. Uzeli koga smo im mi birali. Mi smo radili najbolje za nji'.

Kada ste bili mladi, da li su se žene šminkale?

Jesu, bogomi. Radile su i čuvale su lice. Jesu, jesu. Držane žene su bile. Vala, bile. Jesu one, bogomi. I bilo je ono što se miče obrva. Ti ne znaš šta je to. U stari zeman nisi ima' ove ka' vi što mećete sad ove (pincete za obrve). No, to je bilo nešto što se varilo. Ka' vosak. Pa se varila u džezvu. Pa neka stara što je bila naučena tako, ona je VAP! VAP! VAP! VAP... po lice, lice, lice (pokazuje). Pa metne ono , u stari zeman bili napravili, žene samo neke, neke stare da cakli obraz od njega. Da je mlad obraz. Bogomi, u neke i kad osamdest godina ima lice je njojzi lijepo. Tako su se držale, jesu bogomi.

Za muža, za muža, držale se. Što znam ja? I radila sam dosta, bogomi. I radila dosta, nemala vremena za mene. I radili smo dosta.! Neke briju noge. Ja nisam to... Nisam nikad imala premnogo onijeh po nogu.. A, neke jesu, bogomi, vele, vele...

Jesu, bogomi i tuda se briju (pokazuje). Sad je izišlo drugo, pa se mažu, pa se to skine (depilatori). Sve, sve, sve! Jedna žena mi je pričala, i to stara bogomi, osamdest godina, " Mene kupuje to moja šćer. Moja đevojka". U stari zeman, rekli su, to je bila zlatna kana. To su zvali tako. Zlatna. Pa su je varili u jednu *džezvu*. Ti znaš *džezve* što su. Što se vari kahva i drugo. Pa su kanu u džezvu svarili, pa su se s tim mazali i smaklo se sve. Sve. Ja nisam s ovo što je sad iz fabrike izašlo (depilatori). Ne mi. Nikad. Mi sa onom što se varilo u džezvu. To je danas četkom, velju, to se miče. Tako su rekli, bogomi.

Jeste li ikada bili gladni?

Jesmo bogomi. Ne gladni, ne gladni, ni da' Bog. Vazda smo sijali. Jedne godine bio Bog poslao jednoga skakavca. Može bit' ne znaš skakavac što je. Toooooo. Ka' da se nebo oblači, tol'ko su bili u ovo polje. I skakavac sve pokosio - i žito i duhan i ječam - kad je bio mlad. Skakavac svega izijo.

A što znam ja što Bog posla to? To da - Bog čini dobro vazda. Narod ga nikad više nije video - skakavac. Bog isto posla jednu ticu bijelu. To su bili golubi bijeli. Ka' snijeg bijeli. Bog posla te golubove, sve pokupi toga skakavca. Nikad, nikad, nikad u život, nikad u život nisu ga viđeli očima. Samo da je u plot po jedan, pojeo bi sve do one planine - nikad, nikad, nikad više! Ta tica te Bog poslao spasi od gladi. Može bit' nijesi čula. Tu svašta biva, što niko čuo nije. Samo tu. Skakavci! Zamisli! Skakavci što jedu sve.

Kad su bili tu skakavci, ljudi su gladovali. Skakavci sve izjeli, sve u polje. Znaš li da se sve zatvorilo za devet mjeseci (Misli na polja koja su opustošili skakavci) ? Umirali su tamo neđe u našu familiju, tamo u arapsku zemlju. (*familija* može imati značenje Muslimani) Ne, o'đe, ne od gladi. Bilo je mnogo muke. Nije premnogo bilo da se jede.

Jeste li išli na hodočašće u Meku?

Jesam. Ja sam bila u Meku. Bogomi, ima mnogo godina. Nije mi se bio rodio sin. One dane što sam ja došla iz Meke, ja velju onoj drugarici, njena će bit' snaha noseća. Mene je rekla jedna. Kad sam krenula na ovi put, mene je rekla jedna: njena je snaha noseća. Kako mi je dobro bilo to u pamet mene uljeglo.

Išla sam u Meku u autobus. Nije bilo avijona. Nijesmo ni čuli za nji'. U autobus smo bili i lijepo nji' je bilo. Nije me zaboljela glava. Dvije smo bile ženske. Moj đever je iša' isto. I glava me nije zaboljela. I kol'ko godina sam imala. Ostali smo jedno pet-šes' neđelja. Jesmo bogomi. Jesmo mi. Mi

smo došli u autobuse. Mi tamo imasmo sobe. Tamo svakome davahu sobe. I vode iz planine pijasmo. Vode. Dođi, dođi ladna voda iz planine pa se zaledi. Pa donesi onoga leda da se bači u vodu. I od tad glava me nije zaboljela.

Da li bi mogla da Vam ispunim jednu želju?

Želju? Aaaaaaa, želju? Bi tražila sina da mi dođe iz... da mi je živ. I ona đevojka što mi je ostavila šestoro. Da mi je živa. Bi željela to, bogami, to. Šestoro mi je ostavila. Pa su se podigli bez majke. A otac se... oženio. Ima' još....još pet-šes' sinova i curu, đevojku. No, sad sam ostarala, bogomi. Teke Bog da će mi pomoć' kad ću umrijet'. A mene ne valja sad niko, niko. Ja ću i, ako Bog da, tamo nać'. Ako Bog da. Ja ne mogu - ja ne mogu sad nikoga pomoć'.

Hvala Vam mnogo.

Bog te blagoslovio.

POGOVOR

Po obavljenim intervjuima, počela sam da razmišljam šta sam dobila od ove studije, kako da je smjestim u neki razuman kontekst, u istorijsku perspektivu. Budući da nisam antropolog po profesiji, znala sam da se ne smijem upustiti u naučne analize, jer to bi bilo neskromno i amaterski. Zaokupljalo me nekoliko ideja. Jedna, koja sigurno nije bila ni malo nevažna, odnosila se na to kakav je utisak ovo istraživanje crnogorske plemenske prošlosti moglo da ostavi na mene: Amerikanku, rođenu hiljadama milja daleko od svojih predaka, koju je odgojila snažna, često brižna majka, riješena da sačuva svoje etničko nasleđe, pa ipak svjesna da njena djeca uranjaju u ono što ona nije doživljavala kao neku drugu, izuzetno pogrešnu kulturu. Bila sam takođe radoznala da saznam da li je patrijarhalnom društvu u savremenoj Crnoj Gori došao kraj, naročito kada su u pitanju žene. Koji su tragovi jednog tradicionalnog svijeta ostali? Šta je odbačeno? Dozvolite mi, prvo, da se pozabavim svojim objektivnijim zapažanjima.

Čini mi se da mnogo toga vezanog za plemensku Crnu Goru još opstaje. Rođenje muškog djeteta još uvijek se oglašava pucnjavom, čak i iz stambenih zgrada. Često se mogu vidjeti muškarci kako sa prozora zgrada objavljuju rođenje ili krštenje sina. Rođenje ženskog djeteta ne prati takav ritual, iako se često mogu vidjeti mladi očevi kako za ruku vode svoje kćeri. Nezamislivo je sresti oca koji mijenja djetetu pelene ili gura kolica. Pa ipak, u savremenoj Crnoj Gori, imati kćer nije više "smak svijeta" kao nekada, ili se barem tako čini.

Ono najsvjetlije što razdvaja sadašnjost od prošlosti, jeste obrazovanje žene. Savremene Crnogorke su više nego pismene. Mnoge stiču visoka zvanja u svojim profesijama. U poređenju sa svojim balkanskim susjedima, Crna Gora prednjači u naporu da obrazuje svoj narod, uključujući i žensku populaciju. U zemlji u kojoj obrazovanje predstavlja jedan vid religije, gdje se napisana i izgovorena riječ visoko cijene, čak i oni koji dobiju najmanje formalnog obrazovanja su *obrazovani*, u poređenju sa mnogima iz daleko razvijenih zemalja. Onda nije neobično što su Crnogorci, podjednako muškarci i žene, sa prethodno usađenom sviješću o važnosti znanja, spremno iskoristili priliku da se masovno obrazuju na visokim školama poslije II svjetskog rata.

Žene-inženjeri, arhitekte, ljekari, univerzitetski profesori, naučnici, pjesnici i ekonomisti mogu se sresti na svakom koraku poslije II svjetskog rata. U tom smislu, život današnje Crnogorke suštinski se razlikuje od njenih majki i baka. Savremena Crnogorka može se obrazovati čak i na univerzitetu daleko od rodnog mjesta i tradicije. Međutim, da paradoks bude veći, bez obzira na stečeno obrazovanje, ona nikada ne može izbrisati iz svoje svijesti ono što je naučila od svoje nepismene ili polupismene majke. Ni Pariz, ni Beč, ni Njujork, ne mogu poljuljati sistem vrijednosti koji je dio bića svake Crnogorke.

Sva djeca koja su porijeklom iz Crne Gore, bilo da su u njoj ili van njenih granica, imaju istu genetsku sklonost da čuvaju čast i etiku tradicionalne Crne Gore, što u njima budi ponos stalno praćen strahom od pogreške. Biti Crnogorac ili Crnogorka nije nikada bilo lako i ne može nikako biti lako. Stroga pravila tog društva ne praštaju ni jednu grešku. Kad bi je napravili–a na to ih stalno podsjećaju–ta njihova greška bi uništila ono zašto su se njihovi preci vjekovima žrtvovali. Zato ni jednom Crnogrcu nije lako da prihvati takvu odgovornost.

Posmatraču sa strane ne pada odmah u oči da u Crnoj Gori postoji jasna razlika u ponašanju polova, razlika koja bi ukazala da još vlada muška superiornost i ženska inferiornost. Dužim i pažljivijim posmatranjem skidaju se jedan po jedan veo i otkriva realnost. Iako se oblači po posljednjoj modi koju diktira Zapad, Crnogorka, i pored univerzitetskog obrazovanja, mnogobrojnih putovanja, svijesti o tome da postoje i druge kulture sa svojom tradicijom, ne može pobjeći od vlastite kulture i tradicije.

Kao sve Crnogorke prije njih, ona i dalje ugađa mužu i ostalim muškarcima. Ona je ta koja preuzima odgovornost za vođenje domaćinstva, podizanje djece, i istovremeno privređuje. Njen profesionalni status, koji može biti istog ranga kao njenog muža, ne oslobađa je nikakvih obaveza koje joj tradicija nameće, ali ona se uzdržava da bilo šta javno prebaci svojoj užoj ili široj porodici. Ona nije samo naslijedila rječitost svojih baka, već i svijest o tome da mora da se uzdržava u prisustvu muškaraca, što Crnogorci izuzetno cijene. Kada su u pitanju njen muž i porodica - posebno svekrva - ona je i dalje na drugom mjestu.

Crnogorski sin danas osjeća isto poštovanje prema majci i sestri, kao i njegovi preci. Iako veliki broj Crnogoraca ži-

vi u velikim gradovima, njihove obaveze prema roditeljima ne prestaju; oni su njihova odgovornost. Kada se sagleda suština stvari, shvati se, međutim, da muževljeva odgovornost uglavnom pada na pleća njegove žene koja istinski brine o svemu. Muškarci malo čine za porodicu, osim što nadgledaju. Ako žena to prihvati, potvrđuje se njegova sposobnost da i dalje bude glavni u kući.

Dnevni raspored obaveza prosječne zaposlene Crnogorke, samo potvrđuje da savremena Crnogorka nije izgubila snagu prethodnih generacija. Njen radni dan na poslu počinje u 7 ujutru i traje do 3 popodne. Radni dan udate žene, međutim, počinje mnogo ranije. Ona često ustaje prije zore, počinje da sprema ručak, koji često završava popodne po povratku s posla ili ujutru, za vrijeme pauze... U stambenim zgradama, već od ranog jutra može se osjetiti karakterističan miris crnog luka, kuvanog raštana i kastradine - koji je za mene imao ulogu budilnika. Ona sprema hranu za sve članove porodice; pere, širi i pegla veš za sve; čisti i glanca cipele svim članovima porodice, uključujući i muževljevu familiju.

Saslušavši priču o dnevnim obavezama jedne iscrpljene žene, koju sam upoznala u samoposluzi, predložila sam joj da obavezu oko čišćenja cipela preuzme njen trinaestogodišnji sin. Šokirana mojim predlogom, odgovorila mi je, "Šta? Da muško čisti cipele? Moj sin? Ubio bi me muž samo da se našalim. Ne, ne bi me udario. Nikad ne bi pustio sina da čisti cipele. To bi bila velika sramota za Crnogorca. Upamti, nije ti ovo Amerika! Ovdje se na svako muško, malo i veliko gleda kao da je bog".

Kada ujutru porodica izađe iz stana, teško je povjerovati da je samo jedna osoba, koja izgleda kao da je upravo sišla sa stranica nekog modnog časopisa, mogla da završi toliko poslova u kući i da nastavi sa profesionalnim obavezama pu-

no radno vrijeme - bez i jedne jedine riječi negodovanja. Možda je to samo slika za javnost - šta se dešava iza zatvorenih vrata, ostaje porodična tajna. Naravno, moramo uvijek imati na umu da ugled žene stalno podliježe provjeri; ona nema drugu alternativu sem da prihvati ono što joj društvo nalaže.

Istina je da tehnologija čini život savremene Crnogorke fizički lakšim od života njene bake. U stanovima je ugrađeno centralno grijanje, uvedeni su voda, struja... Svako domaćinstvo posjeduje mašinu za pranje veša i ostale električne aparate. Televizor u boji, video i stereo mogu se sresti u većini domova, uključujući i seoska domaćinstva. Uslovi za život su daleko bolji nego unazad par generacija.

Donekle, savremeni Crnogorac je takođe emancipovan kada je u pitanju veza između muškarca i žene. Ugovoreni brakovi, u tradicionalnom smislu te riječi, predstavljaju rijetkost, iako se još uvijek mogu sresti u seoskim sredinama. Mladi ljudi, uglavnom oni koji su na univerzitetima van Crne Gore, imaju više mogućnosti da se kroz druženje oslobode tereta tradicije svojih predaka. Oni koji pohađaju Univerzitet Crne Gore nemaju istu mogućnost. Čak su i veći gradovi "sela", u kojima se ističe važnost porodičnog imena koje u sebi sadrži cijelu istoriju Crne Gore, istoriju svima poznatu. I sam pomen mog plemena ili bratstva izazivao je litaniju imena i činjenica vezanih za to bratstvo. Naučila sam mnogo o svojim precima ne samo od svojih rođaka, već i od nepoznatih ljudi.

Iako je ovo društvo u međuvremenu postalo mnogo otvorenije, ono mora da pređe još dobar dio puta da dostigne Zapad. U većini slučajeva porodice i dalje daju saglasnost na izbor bračnog druga svoje djece. Roditelji i dalje traže od svoje djece da vode računa na kakvom su glasu njihovi budući supružnici. Jako osjećanje za moral i porodične vrijednosti

usađeno je čak i kod onih ljudi koji su najviše oslobođeni tradicije.

Za neke slobodnije i buntovnije žene, seks prije braka ne smatra se više sramotom, ali većina ne misli tako. Nevinost kod djevojaka je nešto što se cijeni i očekuje. Čula sam sa raznih strana da neki mladići, iz straha da se ne ožene djevojkom koja nije djevica, biraju svoju buduću ženu među adoloscentima, a zatim je, uz pristanak njenih roditelja, čuvaju dok ne pristigne za udaju. Ovako nešto u prošlosti se ne bi moglo ni zamisliti, niti bi uopšte bilo potrebno. Kao i u prošla vremena, neudate majke, a njih je relativno malo, prisiljene su da se sele tamo gdje ih niko ne poznaje.

Da li je stara izreka "Što se stvari više mijenjaju, više ostaju iste" odgovarajući opis današnje Crne Gore? Da i ne - više da nego ne. Ako se izuzme tehnologija dvadesetog vijeka, koju Crnogorci spremno prihvataju, prevlast imaju kultura i tradicija. Žena se može povremeno oglasiti u prisustvu muškaraca, ali nikada previše. Uzdržanost u svim situacijama njena je zvijezda vodilja. Imam utisak da je u intimi svog doma, kao i njene prethodnice, ona gospodar, jedino se možda manje boji prekora svog muža, pod uslovom, naravno, da uvijek ima na umu da on predstavlja oličenje slavne, plemenske, ratničke istorije - čije očuvanje predstavlja smisao života za oboje. Samo onaj ko je rođen u Crnoj Gori i ko pripada njenoj kulturi može shvatiti pritisak i ponos koji je dat svakom Crnogorcu kao i čvrstu riješenost svakog roditelja da sačuva svoju prošlost.

Shvatiti da patrijarhalni okovi stežu samo žene ili da su žene jedine njihove žrtve, bilo bi potpuno pogrešno. Pa ipak, ne može se ni poreći činjenica da savremena Crnogorka i dalje ima drugorazrednu ulogu u odnosu na muškarce, s tim što i dalje dobija zaštitu i poštovanje. U nešto blažem vidu, crnogorski muškarac je takođe žrtva brižljivo ustrojenog društva. Od njega se ne zahtijeva ništa manje nego od jednog ratnika iz prošlosti. To znači da uvijek mora da bude neustrašiv, častan i spreman da položi život za svoje ime, porodicu, bratstvo, pleme, a , iznad svega, za svoju zemlju.

On nikad ne smije da pokaže nepoštovanje prema svojoj porodici, kao ni prema porodici svoje žene. Ako bi se to desilo, smatrali bi ga *ništa čovjekom*. Od njega se očekuje da govori jasno, da bude dobro obaviješten i da se bavi politikom - omiljenom razbibrigom Crnogoraca. On mora hodati uspravno i ponosno. Pun saosjećanja i nježnosti, on otvoreno pokazuje ljubav prema djeci od brata i sestre i ostaloj rodbini - ali ne i prema svojoj djeci, iako ih voli, što oni dobro znaju. Vjerujem da se pokazivanje osjećanja prema onima koji se najviše vole još uvijek smatra znakom slabosti, obilježjem ne-Crnogoraca. Svako javno pokazivanje osjećanja prema rođenoj ženi još uvijek se ne prihvata - to zbunjuje cijelu porodicu.

Jedan istaknuti psihijatar mi je rekao da savremeni muškarac prolazi kroz izvjesnu krizu identiteta koja nastaje kao posljedica smanjenja broja uloga tipičnih za muškarca koji pripada ovoj tradiciji: on više ne jaše konja, već vozi kola; ne krasi ga puška; njegova žena je relativno emancipovana. Uprkos ovoj analizi, u koju sumnjam da ima istine, crnogorski muškarac mora uvijek voditi računa o svom ponašanju i biti svjestan onoga što se od njega očekuje. To isto važi i za crnogorsku ženu. Njihove javne i privatne ličnosti moraju nositi ono naslijeđeno. Oni unose pravo u dvadestprvi vijek ono što su im preci ostavili u nasljedstvo: niz jasno ocrtanih pravaca tradicije - teško breme, u najboljem slučaju.

Na ličnom planu, ova knjiga me je odvela na jedan put kroz emocije. Prisjećam se davnih priča moje majke iz starog

kraja; njen život se malo razlikovao od života starica koje sam intervjuisala. Odrastajući, silno sam željela da se moja majka "amerikanizuje", da bude kao majke mojih irskih i njemačkih prijateljica, a da ne liči na majke mojih italijanskih i jevrejskih prijateljica, koje su, kao i ona, nosile onaj "strani izgled". Željela sam da nauči engleski jezik bez stranog akcenta. Ipak, znala sam još kao dijete da je to nemoguće sve dok živimo okruženi Crnogorcima. Međutim, gdje god su se Crnogorci doseljavali nicao je "geto". Većina drugih etničkih grupa useljenika imala je takođe zajednice, i njihova djeca su prošla kroz iskustva slična mojima - iskustva prve generacije američke djece čiji su roditelji imigranti.

Često sam razmišljala o tome da li bi se moja majka promijenila da je živjela među ne-Crnogorcima, Englezima, na primjer. Nikada nam nije branila da pomalo pratimo modu ili se diskretno šminkamo - mora da je vjerovala da je to onaj neophodni korak ka asimilaciji. Uvijek sam osjećala da je ponosna što su joj djeca Amerikanci, mada bi joj bilo draže da smo - Amerikanci sa malo zdrave crnogorske krvi. Uvijek bi se namrštila kada bi čula kako djevojke javno i otvoreno govore o svojim vezama: to ne smije da radi jedna dama. Žene u njenoj Crnoj Gori nisu smjele ni da se smiju, ni da govore glasno.

Poslije smrti mog oca i našeg preseljenja u Njujork, očekivala sam, ili, bolje rečeno, nadala se da će moja majka, sada udovica i daleko od Crnogoraca, postati tipična američka majka, liberalna i oslobođena od uticaja sopstvene kulture. No, to se nije desilo. Ostala je u vezi sa Crnogorcima sa kojima se, prirodno, identifikovala. To joj je pomoglo da lakše podnese usamljenost i premosti jaz između svoje porodice u rođenoj zemlji i sebe tamo u Americi - to sam shvatila tek kada sam odrasla.

Strah da će joj se djeca potpuno utopiti u američko društvo i da će potpuno izgubiti kontrolu nad njima tjerao je da, gotovo osvetnički, usađuje one vrijednosti koje su, po njenom mišljenju, bitne za svako civilizovano biće - iste vrijednosti sa kojima je sama bila zadojena i koje je donijela preko okeana. To nije bio lak zadatak! Kako li je samo moja majka - udovica uspjela da nametne kruti moral svoje Crne Gore u jednom ogromnom, otuđenom, heterogenom gradu, u kome su iskušenja mamila na svakom koraku. U stvari, nije ni morala previše da se brine: ona je mnogo prije toga čvrsto usadila u našu svijest šta znači biti iz Crne Gore, a nije zaboravila ni na osjećaj krivice.

Ipak, vrijeme je učinilo svoje: nestalo je one strogosti. Bodrila nas je da čitamo i vodila nas u zoološki vrt, bioskop, botaničku baštu i na plažu. Sa njom smo vidjeli prvu predstavu na Brodveju. Upoznavala nas je sa američkom kulturom kako je znala i umjela. Po uzoru na sve udovice - majke u Crnoj Gori, uzdizala je u očima svoje djece, naročito sinova, kult strogog, časnog oca - ratnika.

Kao najstarije dijete, prva sam pošla u školu, pa se očekivalo da poslužim kao uzor braći i sestrama. Pratila je svaki moj korak, bar ono što je mogla da primijeti. Uprkos njenim prekorima, povremeno sam bježala sa časova da bih slušala omiljenje pjevače Frenka Sinatru ili Doris Dej. Čak sam se usudila da izađem na par tajnih sastanaka. Ponašala sam se, mada u najmanjoj mjeri, kao američka tinejdžerka koja poštuje sebe. No, to nije bilo dovoljno, jer me stalno pratio osjećaj krivice - savjest, kome je ime moja majka. Stalno mi je visila o vratu, nadgledala svaki moj pokret. Ta ista savjest, moram da priznam prati me i dan - danas.

Kao što sam ranije istakla, tek mnogo kasnije, kada sam se udala i sama postala majka, počela sam da cijenim onu

bitku koju je moja majka vodila da bi usadila u svijest svoje djece vrijednosti jedne drevne kulture. Njeni motivi bili su, ipak, vrijedni i časni. Odbacivanje sopstvenog identiteta, a prihvatanje jednog stranog i neshvatljivog, potpuno bi izvelo iz ravnoteže i nju i potomstvo od koga je željela da stvori časne i poštene ljude. U protivnom, ne bi bila prava crnogorska majka. Obrazac koji se može primijeniti na njeno potomstvo jeste: kultura riješena da opstane i jedna odlučna majka. Uglavnom, uspjela je.

Po povratku u SAD iz Crne Gore, rezimirala sam svoja iskustva i, što je najvažnije, ono što sam naučila. I ranije sam iz priča moje majke, kao i iz međusobnih odnosa mojih roditelja, i njihovog odnosa sa svojim crnogorskim prijateljima i rođacima, znala o dominaciji muškaraca. Moj otac je bio porodičan čovjek i majka mi je često pričala da je umio da pokaže radost što ima ženu i djecu. Po naravi je bio pravi Crnogorac: rezervisan i izuzetno nezavisan. Kako je bio mnogo stariji od moje majke, iako ratnik tradicionalnog partrijarhalnog društva (učestvovao je u balkanskim ratovima i u I svjetskom ratu), upravljao je domaćinstvom - mada tiho, pa smo mi intuitivno osjećali kada nešto ne bi bilo u redu. Svaka njegova riječ bila je za nas zakon, iako često nepraktičan. Ipak, svi smo se uzajamno voljeli. On je živio po *sopstvenim* pravilima, i to smo poštovali a moja majka se njegovim željama potpuno pokoravala.

Ovakav portret crnogorskog muškarca nosila sam u sebi - portret se nikako ne može povezati sa portretom američkog muškarca, bar onako kako ga ja doživljavam. Tek nakon što sam završila sa intervjuima, i počela da razmišljam o tome šta sam iz njih saznala, shvatila sam svog oca - oličenje crnogorskog muškarca, koga je formirao jedan sistem oslonjen na jake i hrabre ratnike.

Crnogorci su, da bi se utješili, prenijeli na Ameriku ljubav i poštovanje koje su osjećali za svoju rodnu grudu. Oni su naučili svoju djecu rođenu u Americi da cijene i poštuju zemlju koja je dočekala njihove roditelje raširenih ruku i pružila im mogućnost boljeg života.

Kada su mi moje bake - pripovjedači pričale o svom teškom životu i beskrajnoj borbi za opstanak, nisam se iznenadila. Znala sam sve o njihovoj partijarhalnoj zemlji još prije nego što sam i kročila u nju - zemlji koja se zove *Crna Gora*, zemlji koja je uvijek živjela u meni. Na čudan način, zatvorio se krug. Došla sam u zemlju mojih korijena - korijena, koji su iskopale stogodišnje, nepismene, plemkinje. Pripadanje i jednom i drugom svijetu čovjeka može samo obogatiti.

HRONOLOGIJA RATOVA I SUKOBA U CRNOJ GORI

1042.	Bitka kod Rumije protiv Vizantije.
1330	Bitka kod Velbužda protiv Bugarske
1370-tih	Bitka kod Spuža protiv bosanskog kralja Tvrtka I
1380-tih	Rat za osvajanje Kotora
1418-1421.	Bitka protiv Venecije za Skadar
1432-1424.	Borba Zete i Srbije za Skadar i Ulcinj
1439.	Uspon dinastije Crnojevića
1460.	Stalne bitke sa Turcima (Otomanska imperija), pokušaj da se povrati istočna Zeta
1470.	Crnojevići, u savezu sa Venecijom, brane Skadar od turskih napada
1479.	Crnojevići gube Žabljak
1487.	Crnojevići odbijaju sedam turskih napada na Obod
1604.	Bitka kod Lješkopolja
1613.	Bitka kod Kosovog luga
1649.	Bitka kod Meduna
1685.	Bitka kod Vrtijelice

1690-tih	Međuplemenski sukobi
1709.	Badnje veče - istraga poturica
1711.	Pobuna plemena protiv turske vlasti
1712.	Bitka kod Carevog Laza
1714.	Napad na Cetinje–paša Ćuprilić
1717.	Bitka kod Trnjine
1719.	Bitka kod Nikšića
1721.	Bitka kod Podgorice i Spuža
1725.	Bitka kod Žabljaka
1756.	Bitka kod Prediše
1768.	Turski napad na Zetu - bosanski vezir Sulejman paša
1785.	Napad na Zetu - skadarski paša
1796.	Bitka kod Slatine i Krusa
1805-1814.	Povremeno učešće Crne Gore u Napoleonovim ratovima
1819-1921.	Rat sa Turskom
1828-1829.	Rat sa Turskom
1832-1935.	Rat sa Turskom
1847.	Građanski sukobi
1848-1849.	Manje učešće u Revoluciji iz 1848.
1852-1853.	Rat sa Turskom
1853-1856.	Građanski sukobi
1858.	Bitka kod Grahova
1862.	Sukob sa Turskom
1874.	Manji sukob sa Turskom
1876-1878.	Učešće Crne Gore u rusko - turskom ratu
1912-1913.	I Balkanski rat
1913.	II Balkanski rat
1914-1918.	I Svjetski rat
1918-1921.	Građanski sukobi ("Bjelaši" protiv "Zelenaša")
1941-1945.	II Svjetski rat; Građanski rat
1991-1992.	Raspad Jugoslavije

IZVORI

Alekdsndrov, A.,"Crnogorka u privatnom i društvenom životu", *Zapisi* 12, XXII, Decembar 1939, Cetinje, 370-80.

Baković, Todor, *Depresivni optimizam Crnogoraca*, Zagreb: Yugoart, 1985.

Boehm, Christopher, *Blood Revenge*, 2nd ed. 1984. Reprint. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1987.

Bogišić, Valtazar, *Zbornik sadašnjih pravnih običaja Južnih Slovena*, Zagreb, 1874

Bojović, Jovan R., R. Jovanović, Z. Lakić, R. Pajović i S.Stanišić, *Žene Crne Gore u revolucionarnom pokretu*, 1918-1945, Titograd: Istorijski institut Crne Gore, 1982.

Danilo I, Vladika, *Zakonik knjaza Nikole*, Titograd: Istorijski institut, 1982.

Denton, William, *Montenegro*: Its People and Their History. London: Dalby Isbister, 1877.

Đilas, Milovan, *Land without Justice*, New York: Harcourt Brace, 1958.

Vukmanović, Jovan, "Crmnica: antropogeografski i etnološki problemi", *Zapisi*, Beograd, 1988.

West, Rebecca, *Black Lamb and Grey Falcon: a Journey through Yugoslavia*, New York: Viking Press, 1941.

BILJEŠKA O PISCU

Zorka Milić je stekla doktorat iz engleske književnosti na Univerzitetu Sv. Džon (St. John University). Vanredni je profesor na Državnom Njujorškom univerzitetu, Koliđžu Nasa. Često drži predavanja iz usmene istorije i o Viljemu Fokneru i Ivu Andriću. Član je Društva žena geografa (Society of Woman Geographers) i Kluba istraživača (Explorers Club). Zajedno sa svojim sinom Markom i kćerkom Andrejom, radi na dokumentarnom filmu o istoriji Crne Gore i njenim stoljetnjim ženama. Živi na Long Ajlendu sa svojim mužem Vasom.

BILJEŠKA PREVODIOCA

Jedna od odlika knjige Zorke Milić nesumnjivo je bogatstvo jezičkog izraza. Jedna od teškoća je prevođenje "već prevedenog" budući da se Zorka Milić služila brojnim našim izvorima i da je "skidala" intervjue sa trake. Trebalo je ponovo vratiti kazivanja u lokalne varijatete srpskog jezika i pronaći izvore kojima se služila da bi se dali navodi iz originala. Bez odgovarajuće stručne pomoći, koja mjestimično ostaje u granicama čisto jezičke problematike, a mjestimično u granicama ostalih oblasti - prvenstveno istorije, moj prevod bi, izvjesno je, manje odgovarao izvorniku. Ovu pomoć, na kojoj sam zahvalna, a koju u prevodu nije bilo moguće uvijek i precizno naznačiti, pružili su mi koleginice i kolege sa Instituta za strane jezike, Istorijskog Instituta Crne Gore, članovi porodice i prijatelji, ljubitelji lijepe riječi. Samo ću pobrojati njihova imena: Nada, Olivera, Slavica, Igor, Rada, Rade, Peđa, Marjan, Budimka, Vukašin, Ranko, Nasta, Vladimir, Garo, Irena, Dragan, Nada, Nenad, Stanka i, naravno, sam autor Zorka.

SADRŽAJ

UVODNA RIJEČ 9

PREDGOVOR 13

RIJEČ ZAHVALNOSTI 25

U V O D 29

CRNA GORA: ŽENE U SJENCI RATNIKA 43

I DIO

SINOVI I BRAĆA: JEDNA SMRT ZA DRUGOM 89
- Ljubica 94
- Milena 103
- Petrana 112

II DIO

PRVA BRAČNA NOĆ MORA DA SAČEKA 121
- Jelena 125
- Vidosava 132
- Gospava 143

III DIO

PRIJATELJ MOG NEPRIJATELJA JE MOJ NEPRIJATELJ 153
Jovana 157

IV DIO

SVE SMO MI SESTRE 177
Fatima 182
Paška 190
Nadira 200

POGOVOR 215

HRONOLOGIJA RATOVA I SUKOBA U CRNOJ GORI 227

IZVORI 229

BILJEŠKA O PISCU 233

BILJEŠKA PREVODIOCA 235

ZORKA MILIĆ

TUĐA VEČERA

Izdavač
CID
Podgorica, Obala Ribnice 4/II
Tel.: 081/36-827

Za izdavača:
Žarko Radonjić
Borislav Banović

Kompjuterski slog
Milan Radinović

Ilustracija na korici iz kolekcije
Momira Marjanovića

Štampa
VOJNA ŠTAMPARIJA
Beograd, Generala Ždanova 40b
1996